

Aftenposten og «jødene»

*En undersøkelse av holdninger til jøder
uttrykt i Aftenposten fra 1920 til 1925*

Lars Lyngstad Sund

Masteroppgave i historie ved Institutt for arkeologi,
konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2014

***Aftenposten* og «jødene»**

En undersøkelse av holdninger til jøder uttrykt i *Aftenposten* fra 1920 til 1925.

Lars Lyngstad Sund

© Lars Lyngstad Sund

2014

Aftenposten og «jødene»

Lars Lyngstad Sund

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Oppgaven er en undersøkelse av hvordan *Aftenposten* skrev om jøder i perioden 1920 til 1925. Undersøkelsen ble foretatt gjennom digitale søk i arkiver bestående av skannede utgaver av *Aftenposten*, med ordet «jøde» som det sentrale søkeordet. Undersøkelsen hadde et åpent utgangspunkt og favnet alle ytringer om jøder, både av positiv, nøytral og negativ art. I arbeidet med vurdering av ytringene, ble teorier om holdninger til jøder samt faglige definisjoner av antisemittisme anvendt som metodiske redskaper. Funnene fra undersøkelsen viser at antisemittiske holdninger jevnlig ble uttrykt i *Aftenposten*, både gjennom nyhetsrapportering, fra lederplass og i leserinnlegg. Spesielt rettet den antisemittiske ordbruken seg mot såkalte «bolsjevikjøder», det vil si kommunistiske jøder som i følge forestillingen utgjorde en trussel mot samfunnet. Selv om man i *Aftenposten* ikke identifiserte seg selv som antisemitter, ser ytringene ut til å ha vakt svært liten kontrovers. *Aftenposten* var sentral blant de avisene som på denne tiden åpent identifiserte seg med det politiske partiet Høyre. Det innebærer at funnene først og fremst kan utledes til å si noe om holdninger som fantes blant de som identifiserte seg med den borgerlig-konservative høyrefløy i norsk politikk.

Forord

Etter tre hektiske semestre med masterarbeid, og totalt fem år som lektorstudent, befinner jeg meg nå plutselig ved veis ende i min tid som student ved Universitetet i Oslo. Det er på tide å se fremover, men først må jeg uttrykke min takknemlighet til de som har hjulpet meg så langt.

Jeg vil rette en stor takk til Vibeke Kieding Banik, som har vært uvurderlig som min veileder i dette prosjektet. Uten hennes støtte og faglige veiledning vet jeg ikke hvordan det hadde gått.

Av andre fagpersoner må spesielt Kjetil B. Simonsen og Nils E. Øy takkes, for at de har vært imøtekommende og gitt av sin egen tid for å hjelpe meg i dette arbeidet.

Takk til studiekamerater, venner og familie som både har gitt gode råd og adspredelse når jeg har behovd det. Mine venner Hans Bergsund, Carl Martin Rosenberg og Martin Lesjø må takkes spesielt for at de har lest manuset og kommet med innspill.

Sist, men ikke minst, går takken til min samboer Stine Merete Syversen, for den tålmodighet og støtte hun har vist meg denne tiden.

Takk for hjelpen!

Lars Lyngstad Sund

Oslo, 7. mai 2014.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	V
Forord	VII
Innholdsfortegnelse	IX
Kapittel 1 - Introduksjon	1
Kapittel 2 - Anvendt teori	3
Metodologiske avgjørelser og problemer	3
Problemstilling og avgrensninger	3
Avisen som historisk kilde	4
<i>Aftenposten</i> og partipressen	6
Materialutvalg	8
Analyse av utvalget	9
Antisemittismen	11
En definisjon	11
Noen trekk i antisemittismen på 1800- og 1900-tallet	14
Antisemittisme i Norge?	16
Kapittel 3 - «Almindelig arbeide er de ikke vant til» - holdninger til jøder sett gjennom omtale av sionismen	18
Innledning	18
En dansk sionists mening	19
1921: Anton Mohr	21
Reaksjoner fra kristent ståsted	23
Negative stereotypier av jøder i vurderingen av sionismen	26
1925: Fredrik Böök	29
Oppsummering	34
Kapittel 4 - Beskrivelser av jødens kropp	37
Innledning	37
Noen eksempler fra <i>Aftenposten</i> på stereotypien i sin mest velutviklete form	39
Anvendelse av stereotypien i journalistisk stoff	42
Beskrivelser av virkelige personer	45
Unntak fra stereotypien?	46
Oppsummering	48
Kapittel 5 - «Bolsjevikjøden»	50
Innledning: Et polarisert politisk samfunn	50
«Bolsjevikjøden»	50

Jødiske radikale i Russland	52
Bolsjevismens «jødiskhet» en tidlig kjensgjerning	55
Import fra utlandet.....	57
Selvstendig produksjon	60
«Bolsjevikjøden» i essays og intervjuer	61
1923-24: «Bolsjevikjøden» i politisk retorikk	67
«Bolsjevikjødenes» doble navn.....	74
«Grusomhet og korrupsjon» – En avisdebatt om jøder i Norge	76
En «bolsjevikjøde» i Norge?	81
En jødisk konspirasjon?	91
«Bolsjevikjøde»-agitasjon som aktivator av latente holdninger?	92
Protester mot «bolsjevikjøde»-forestillingen	95
Oppsummering	96
Kapittel 6 - Omtale av antisemittisme i <i>Aftenposten</i>	98
Innledning.....	98
Antisemittiske reaksjoner på Weimarrepublikken	98
<i>Aftenpostens</i> omtale av den tyske antisemittisme generelt	100
Nasjonalsosialismen i <i>Aftenposten</i>	105
Diskusjon og oppsummering.....	112
Kapittel 7 - Oppsummerende diskusjon	116
«Bolsjevikjøden» sett i lys av Feins arketyper	116
Gode og dårlige jøder?	118
<i>Aftenpostens</i> rolle som aktør	119
Konklusjon	119
Litteraturliste	121
Faglitteratur	121
Oppslagsverk	125
Anvendte nettsteder.....	125
Kildeliste	126
Aviser	126
Statsarkivet i Oslo	126

Kapittel 1 - Introduksjon

Formålet med dette prosjektet er å gi en oversiktlig analyse av de holdninger til og forestillinger om jøder som kom til uttrykk i den norske avisen *Aftenposten* i tidsrommet 1920 til 1925.

«Hvordan har det norske samfunnet forholdt seg til jøder?» var et spørsmål jeg stilte svært tidlig i arbeidet med dette prosjektet. Siden den gang har prosjektet utviklet seg. Undersøkelsen har blitt spisset inn mot en avgrenset tidsperiode og en bestemt avis, men hensikten er fremdeles å si noe om det norske samfunnets forhold til jøder. Jeg mener dette temaet har allmenn relevans, for historien om antisemittisme i Norge bør hverken avgrenses til et enkelt tilfelle i 1814, eller kun forbindes til den tyske okkupasjon fra 1940 til 1945. Denne oppgavens funn vil understreke et viktig faktum, nemlig at jødefiendtlig tankegods fantes i det norske samfunnet i god tid før andre verdenskrig.

Denne oppgaven legger hovedvekt på de negative eller fiendtlige holdningene til jøder. Men selv om disse holdningene ofte dominerte, utgjorde de ikke hele bildet. For helhetens skyld vil jeg også vise til tilfeller hvor de uttrykte holdningene ikke var av en negativ art.

Opgaven består av et teorigapittel, fire empiriske kapitler, og et avsluttende konklusjonskapittel. I teorigapittelet vil jeg gjøre rede for de metodologiske avveiningene jeg har gjort i denne oppgaven. Deretter vil jeg gjøre rede for begrepet *antisemittisme*.

Hvert av de fire empiriske kapitlene vil diskutere og belyse ulike aspekter ved det synet på jøder som ble uttrykt i *Aftenposten*. Tre av kapitlene vil kretse rundt spesifikke temaer som avisen i perioden skrev en del om, nemlig sionisme, «jødisk» bolsjevisme og tysk antisemittisme. Kapittel 4 – Beskrivelser av jødens kropp, vil favne på tvers av avisens temaer, da det vil analysere hvordan jødens utseende og kropp ble beskrevet.

Det siste kapittelet vil samle trådene og trekke noen avsluttende konklusjoner. Jeg vil blant annet konkludere med at de rådende forestillinger om jøder blant *Aftenpostens* bidragsyttere var overveiende negative. Det var en svært etablert forestilling at jøder ofte opptrådte som lederskap og pådrivere blant kommunister, spesielt i det nydannede Sovjetunionen. På lederplass i *Aftenposten* ble det, spesielt i 1923 og 1924, brukt som politisk argument mot norske kommunister at de var underlagt «bolsjevikjøder» og «Moskvajøder». Slike forestillinger fikk også konsekvenser for hvordan *Aftenposten* forholdt seg til jøder generelt. I *Aftenposten* identifiserte man ikke seg selv som antisemitter, men det er tydelig at flere av avisens medarbeidere hadde jødefiendtlige holdninger, og det ser ut til å ha vært bred

aksept i avisens redaksjon for å uttrykke slike holdninger.

Kapittel 2 - Anvendt teori

Metodologiske avgjørelser og problemer

I de neste avsnittene vil jeg gjøre rede for bakgrunnen for valg og utforming av problemstilling, og for mine metodologiske avgjørelser og betraktninger med tanke på å anvende en avis som kilde.

Problemstilling og avgrensninger

Den overgripende problemstillingen for dette prosjektet vil være: «Hvordan ble jøder omtalt i *Aftenposten* i perioden fra 1920 til 1925, og hvorfor ble de omtalt slik?»

Prosjektets periode er avgrenset til årene 1920-1925. Dette skyldes delvis at tidligere litteratur har beskrevet flere tilfeller av negativ omtale av jøder i denne perioden. Både Oskar Mendelsohn og kriminologen Per Ole Johansen omtaler flere artikler med negative holdninger til jøder som sto på trykk i forskjellige aviser i løpet av 1920- og 30-tallet.¹ Historiker Einhart Lorenz mener at negativ omtale av jøder skal ha vært spesielt observerbar i norsk offentlighet i perioden fra den russiske revolusjon og frem til midten av 20-årene, samt i slutten av 30-årene.² Etter hvert har også studier av spesifikke aviser utforsket dette temaet. Historikerne Kjetil Braut Simonsen og Kristin Foskum har i sine respektive master- og hovedoppgaver beskrevet hvordan jødefiendtlighet var del av verdenssynet som ble presentert i bondeavisen *Nationen* både på 1920- og 1930-tallet.³

Hva angår *Aftenposten*, skal den spesielt i årene 1924 og 1925 ha trykket flere artikler med brodd mot jøder. Ifølge Johansen skal avisen sommeren 1924 ha ført en regelrett «pressekampanje mot “Moskvajødernes diktatur” og jødisk innvandring».⁴ I januar året etter trykket avisen utdrag fra Henry Fords utgivelse *Den internasjonale jøde*, en bok som bygde på det antisemittiske skriftet *Sions vises protokoller*, og i mai samme år trykket den et intervju med den norske antisemittiske aktivisten Martha Steinsvik. Flere eksempler på slikt innhold i *Aftenposten* med brodd mot jødene er beskrevet i litteraturen, uten at det tidligere har blitt gitt

¹ O. Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bd. 1, Oslo 1969: 560-563. P. O. Johansen, *Oss selv nærmest – Norge og jødene 1914-1943*, Oslo 1984: 42-43.

² E. Lorenz, «Vi har ikke invitert jødene hit til landet» – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv, i V. Moe og Ø. Kopperud (red.) *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*. Oslo 2011: 38.

³ Henholdsvis K. B. Simonsen, «Den store jødebevegelse» - Antisemittiske bilder av jøden i bondeavisene *Nationen* og *Namdalen, 1920-1925*, masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2009, og K. Foskum, *Nationen og antisemittismen: en undersøkelse av avisa Nationens holdning ovenfor jøder i perioden 1926-1938*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2005.

⁴ Johansen, 1984: 45.

en velbegrunnet generell beskrivelse av avisens omtale av jøder. Det er her min studie kommer inn. Målet er å gjøre en systematisk undersøkelse, og å gi en beskrivelse av *Aftenpostens* omtale av jøder i perioden. Oppgaven vil og ha som formål å kontekstualisere de isolerte artiklene vi allerede har kjennskap til. Tidsavgrensningen innebærer imidlertid at jeg ikke vil favne over de aller første årene etter den russiske revolusjon. Ei heller vil det være rom for å favne over debatten rundt forbudet mot schächtningen, de jødiske slaktemetodene, som gikk på sitt varmeste omtrent fra 1926-1929.⁵

Valget av forskningsobjekt har falt på *Aftenposten* fordi denne avisen, i tillegg til det ovennevnte, var en av landets største aviser.⁶ Avisen var en veletablert del av Høyre-pressen, og, som jeg vil argumentere for, toneangivende innen dennes politiske bevegelse.⁷ Historiker Tormod Valaker har på bakgrunn av sin studie av norske borgerlige aviser på 1930-tallet beskrevet hvordan man i *Aftenpostens* redaksjon på den tiden viste stor forståelse for det nazistiske regimets handlinger, og at man tok lett på regimets forfølgelse av jøder.⁸ Gitt dette, og de utvalgte artiklene fra 1920-tallet som vi har kjennskap til, mener jeg det er betimelig med en undersøkelse av *Aftenpostens* omtale av jøder på 1920-tallet. Oppgaven er både ment å gi økt forståelse av holdningene i *Aftenposten* spesifikt, og å fortsette Simonsens og Foskums arbeid med å utvide vår kunnskap om holdningene til jøder i norsk presse generelt.

Avisen som historisk kilde

Hovedkilden for studien blir altså avisen *Aftenposten*. Kilden skal leses som *levning*, det vil si at hensikten med å studere den er å få kunnskap om verdiene og holdningene til opphavspersonen og opphavsmiljøet.⁹

Historiker og medieviter Hans Fredrik Dahl peker på to klassiske problemstillinger ved bruken av aviser som levning. Disse ble først aktualisert i norsk historieskrivning av Edvard Bull d.e. i 1929. For det første: En avis har mange bidragsytere. Journalister, debattanter, redaktører, eiere og partier kan alle bidra – hver på sin måte, noen mer subtilt enn

⁵ Mendelsohn, 1969: 570-583. Schächtning-saken vil imidlertid bli behandlet i en kommende doktorgradsavhandling av historiker Andreas Snildal. Snildals doktorgradsprosjekt, "*Schächtningsaken*" - den norske debatten om jødisk religiøs slaktemåte 1900-1930, er omtalt på nettsidene til Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo: <http://www.hf.uio.no/iakh/personer/vit/andresn/> (Hentet 10/5-2014.)

⁶ H. G. Bastiansen, Den store tekniske revolusjon 1850-1920, i H. G. Bastiansen og H. F. Dahl (red.), *Norsk mediehistorie*, Oslo 2003: 218.

⁷ R. Ottosen (bindred.), *Parti, presse og publikum 1880-1945*, bd. 2 i H. F. Dahl (red.), *Norsk presses historie (1660-2010)*, Oslo 2010: 55.

⁸ T. Valaker, «Litt fascisme, hr. statsminister!» – *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*, Oslo 1999: Blant annet 37-39, 71-72, 78.

⁹ K. Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var – En innføring i historiefaget*, 2. utg., Oslo 1999: 170-171.

andre – til hva som kommer på trykk. «Det er ikke godt å vite hvem som snakker gjennom avisspaltene [...]», skriver Dahl.¹⁰ I stor grad forblir avsenderne anonyme, og selv om man skulle klare å kaste mer lys over dem, vil ikke fruktene nødvendigvis stå til arbeidsinnsatsen. Da gjenstår budskapet som det sentrale fokuspunkt. Selv om man ikke kjenner tekstens opphavsmann, kan teksten allikevel ses som meningsbærende.

Det andre problemet ble formulert av Bull slik: «i hvilken grad er pressen bare uttrykk for en – mer eller mindre latent – eksisterende offentlig mening, i hvilken grad virker den selv meningsdannende?»¹¹ Dette spørsmålet dreier seg om hvor stor vekt man skal legge på enkeltgruppers mulighet til – på vegne av seg selv eller et parti – å påvirke resten av befolkningen. Avisen kan sies å befinne seg i skjæringspunktet hvor holdninger blir omgjort til kultur. Hver enkelt avisartikkel, og den totale summen av avisens tekster, inngår i en prosess der holdninger blir dannet og spres. En enkelt skribents holdninger kommer til uttrykk som del av det kollektive produktet avisen, som deretter distribueres til et større publikum. Sagt med andre ord var det mulig selv for enkeltmedarbeidere i avisredaksjonene, enten de mente det eller ikke, å bidra til å konstruere kulturelle holdninger og stereotypier. På den annen side kan man spørre hvor skribenten fikk sine holdninger fra, om ikke fra en overhengende struktur, nemlig kulturen. Dahl mener denne problemstillingen er evig aktuell, for hva som er riktig svar avhenger av hver enkelt situasjon.¹² Tormod Valaker har i forbindelse med sin studie av norske aviser på 1930-tallet kommet til konklusjonen om at det i den perioden for det meste dreide seg om det siste av Bulls alternativ:

Langt på vei hadde disse avisene [Aftenposten, Dagbladet, Morgenbladet, Nationen, Norges Handels og Sjøfartstidende, Tidens Tegn] og Arbeiderbladet meningsmonopol i datidens Norge. [...] Folk holdt seg til én avis, og stolte på den som autoritet. Avisene staket ut kursen og dominerte debatten, og de var restriktive med andres meninger.¹³

Som vi skal se, befinner perioden for dette prosjektet seg i en tid da politiske partier hadde stor innflytelse over det som ble skrevet i avisene. Derfor er jeg tilbøyelig til å si meg enig med Valaker i hans syn på avisene som meningsdannere. Avisene var i en nærmest utfordret posisjon som informasjonskilde, og hadde således stort påvirkningspotensiale. Allikevel har Dahl rett i at svaret kan variere i hvert tilfelle, og dette blir noe jeg må vurdere ut i fra hver

¹⁰ H. F. Dahl, *Mediehistorie – Historisk metode i mediefaget*, Oslo, 2004: 61-62.

¹¹ Edvard Bull d.e., Den moderne presse som historisk kilde, *Skandia* 1929. 1-30. Sitert i Dahl, 2004: 62.

¹² Dahl, 2004: 62.

¹³ Valaker, 1999: 11.

teksts karakter. Spørsmål om tekstens sjanger og hvem som kommer til orde kan være relevante her. Jeg vil anse avisen som et kulturprodukt som både er skapt av, og som kan skape, holdninger.

Jeg vil behandle *Aftenpostens* innhold som ett av flere bilder på den offentlige mening, i den forstand at hvis noe var greit å skrive i en av Norges største aviser, så var det antagelig en sosialt akseptabel, og slett ikke uvanlig, holdning å ha blant bestemte grupper. Spørsmålet om *Aftenposten* bør betraktes enten som dette bildets fotograf – det vil si en som avbildet noe som allerede var der – eller maler – en som komponerte bildet ut i fra egne tanker – må komme i andre rekke. Spørsmålet som må komme først, er spørsmålet om hva bildet forestilte.

Så langt har jeg for det meste uttrykt meg på generelt grunnlag om hva en avis kan fortelle oss. I det neste avsnittet vil jeg gå mer spesifikt inn på *Aftenpostens* posisjon og politiske ståsted.

***Aftenposten* og partipressen**

Som en etablert del av Høyrepressen, må et studie av *Aftenposten* først og fremst kunne fortelle oss om synspunkter som fantes blant de konservative borgerlige som identifiserte seg med Høyre som parti. Men hva vil det egentlig si at *Aftenposten* var en Høyreavis?

Den 14. mai 1860 ble *Christiania Adresseblad* grunnlagt av trykkerieier Christian Schibsted. Fra 1. januar 1861 het avisen *Aftenposten*. Schibsted startet avisen for å skaffe oppdrag til trykkeriet sitt.¹⁴ I løpet av de seksti årene som skulle gå mellom grunnleggelsen og dette prosjektets periode utviklet både *Aftenposten* og resten av det norske avislandskapet seg i retning fenomenet kjent som *partipressen*.

Jens O. Simensen har skrevet at i perioden fra omtrent 1920 til 1970 skulle pressens mer eller mindre formelle tilknytning til partiene prege journalistikken: «Avisenes formål var rett og slett å være talerør for partsinteresser.»¹⁵ Hvert parti hadde sine aviser. Generelt var arbeideravisene tettere knyttet til sine partier enn de borgerlige avisene. Arbeideravisene var da også grunnlagt med det formål å være partiaviser, mens flere av de borgerlige avisene derimot var eldre enn partiet de identifiserte seg med, og godt etablert i markedet.¹⁶ Allikevel begynte Høyre på 1920-tallet å oppnå en streng kustus på sine aviser. Høyreledelsen hadde rikelig med ressurser, som den anvendte til å knytte Høyreaviser til seg i tettere

¹⁴ G. C. Wasberg, *Aftenposten i 100 år 1860-1960*, Oslo 1960: 6.

¹⁵ J. O. Simensen, *Meningsbærer eller meningsløs? – Om avisenes samfunnsrolle*, Fredrikstad 1999: 25.

¹⁶ Ottosen (bindred.), 2010: 35.

lojalitetsbånd.¹⁷ Denne prosessen, og hvordan Høyres generalsekretær Harald Gram ved hjelp av økonomiske pressmidler utøvet sin makt over mange Høyreaviser, har blitt beskrevet både i *Norsk presses historie*, og av medieviter Martin Eide.¹⁸ Med økonomiske pressmidler hadde nok Gram større makt over de yngre og mindre lokalavisene enn han hadde over *Aftenposten*. Overfor «de større, velstående aviser» var slike midler «utenkelig», ifølge Eide.¹⁹ *Aftenposten* hadde siden 1905 vært landets største avis.²⁰ Den gikk med overskudd, og hadde i perioden et solid opplag: 65 000 i 1920, 72 000 i 1925.²¹ *Aftenposten* klarte med andre ord å stå på egne ben økonomisk, og var antagelig i liten grad avhengig av Høyre i så henseende. Rolf Danielsen har i sin analyse av Høyrepressen på 1920-tallet kategorisert *Aftenposten* som et privateid overskuddsforetagende, og med det plassert avisen i utkanten av Grams kontrollrekkevidde, sammenlignet med aviser som gikk med underskudd, eller var eid av Høyres sentralstyre eller lokal partielite.²²

Selv om det ikke forelå noe økonomisk avhengighetsforhold mellom avis og parti, er det i litteraturen liten tvil i om hvilken politisk leir *Aftenposten* hørte til. Simensen skriver om avisen at den «i mange tiår [var] Høyres viktigste avis.»²³ Thorstein Diesen, som i årene 1899-1900, 1908-1925 hadde stilling som politisk redaktør, og fra 1913 delte hovedredaktørrollen med Frøis Frøisland, skal ha vært blant dem som bidro til å dreie avisens holdninger i konservativ retning.²⁴

Jeg vil i mitt arbeide derfor anse *Aftenposten* som en sentral del av Høyrepressen. Avisene har i partipressens epoke blitt beskrevet som «talerør» for partiene, men Dahl skriver også at avisene for de politiske aktørene var «selve nervesystemet i den politiske meningsdannelsen. Det var i avisene at partiets politikk ble lansert og diskutert.»²⁵ Diesen skal ifølge den samtidige journalisten og senere redaktøren for Høyres pressekontor, Birger Gotaas, vært opptatt av at «pressen fikk den innflytelse på partiets politikk, som den hadde krav på».²⁶ Hvis det stemmer at det også fantes en slik rolle som premissleverandør for avisene i partipressens tid, så er det nærliggende å tro at *Aftenposten* besatt den. Avisen var en

¹⁷ H. F. Dahl, *Mediene i massesamfunnets tidsalder 1920-50*, i Bastiansen og Dahl (red.), 2003: 243.

¹⁸ M. Eide, *Den redigerende makt – Redaktørrollens norske historie*, Kristiansand 2000: 199-200, og Ottosen (bindred.), 2010: 52-55.

¹⁹ Eide, 2000: 199.

²⁰ Bastiansen, i Bastiansen og Dahl (red.), 2003: 218.

²¹ Wasberg, 1960: 234.

²² R. Danielsen, *Den norske høyrepressen i 1920-årene. En systembeskrivelse*, *Pressens årbog 1979*. København: C. A. Reitzels Boghandel, 1979. Sitert i Ottosen (bindred.), 2010: 87.

²³ Simensen, 1999: 26.

²⁴ Simensen, 1999: 25.

²⁵ Dahl, i Bastiansen og Dahl (red.), 2003: 245.

²⁶ Eide, 2000: 204.

av landets største, og av de 50-60 avisene som var tilknyttet Høyrepressen på 1920-tallet, var *Aftenposten* en av de desidert største og mest innflytelsesrike.²⁷ Tall for Høyrepressens samlede opplag på 1920-tallet foreligger ikke, men tilsvarende opplagstall for de tidlige 1930-årene har blitt anslått til 300 000.²⁸ Med dette tallet og *Aftenpostens* opplagstall fra 1920 og 1925 som utgangspunkt, kan man anslå *Aftenpostens* andel av Høyrepressens opplag til å ha ligget et sted mellom 20 og 25 %. Avisen var antagelig viktig for Høyrefolk ikke bare som en passiv formidler i stand til å fremstille politikken i et positivt lys, men nettopp som en arena for lansering og diskutering av Høyrepolitikk og konservative synspunkter.

Jeg vil derfor konkludere med at *Aftenposten* fungerte som en sentral og toneangivende del av Høyres partipresse. Gitt dens størrelse og opplagstall vil jeg anse den som en avis som hadde potensiale til å spre og påvirke holdninger hos en stor andel av det sedvanlige avislesende publikum, og hos lesere i redaksjonene til andre Høyreaviser.

Materialutvalg

Utvalget av materiale har blitt gjort gjennom søk i to digitale arkivtjenester, Nasjonalbibliotekets arkiv og *Aftenpostens* egen arkivtjeneste.²⁹ I disse arkivene ligger skannede versjoner av nær samtlige utgaver av *Aftenposten* tilgjengelig, med mulighet for å gjøre datasøk i samtlige årganger. Ved å søke opp relevante nøkkelord har jeg fått god oversikt over de artikler i perioden som ble skrevet om, eller som nevner, «jøder». Jeg anser dette som en langt mer effektiv arbeidsmetode enn alternativet, som er å lese hver enkelt utgave og manuelt tråle dem for relevant materiale. Dette åpner for at man kan favne over et større tidsrom.

Det er samtidig noen ulemper ved å bruke de digitale søkemotorene som verktøy for å gå igjennom kildematerialet. Siden materialet er skannet, er det ikke all tekst søkemotoren klarer å gjenkjenne. Der teksten i det skannede eksemplaret av ulike grunner – for eksempel at enkeltbokstaver og ord er tilsmusset – er uklare, kan det hende at man ikke får utslag i søket. Dette betyr at søkemotoren potensielt kan komme i skade for å «overse» materiale som er relevant for mitt tema. Denne feilkilden har jeg delvis klart å gardere meg mot ved også å benytte alternative stavemåter på søkeordene. Da søkemotoren i visse tilfeller kan ha problemer med å se forskjell på «e» og «c», har jeg for eksempel benyttet søkeordet «jødce» i tillegg til «jøde». På tross av disse tiltakene kan jeg allikevel ikke helgardere meg mot at

²⁷ Ottosen (bindred.), 2010: 34.

²⁸ Ø. Davidsen, *Høires aviseiere i 25 års samarbeid – 1935-1960*, Norsk Høyrepress, 1960: 9-10.

²⁹ Aftenposten Arkiv - <http://lisa.aftenposten.no/mobil/device/arkivprod.php> Hentet 9/5-14. (Krever innlogging.)

søkemotoren overser relevant materiale. Noe relevant materiale kan jeg ha kommet i skade for å ha gått glipp av.

Videre er det kun det redaksjonelle innholdet i avisen som er søkbart. Det vil si at avisens annonser ikke blir tatt med i søket. Dette medfører at jeg av praktiske grunner avgrenser undersøkelsen til å gjelde det redaksjonelle innholdet i *Aftenposten*.

Jeg mener allikevel at å bruke søkemotoren er den beste arbeidsmetoden jeg har hatt til rådighet for å lete frem relevant materiale. Også ved manuell lesning ville det vært fare for at relevant materiale kunne blitt oversett, men her som følge av menneskelig feil. I tillegg er altså den «automatiske» søkemetoden langt mer effektiv enn den «manuelle».

Den store ulempen med denne arbeidsmetoden er at man risikerer å gjøre seg selv blind for kontekst og proporsjoner. Ved kun å undersøke avisstoff om «jøder», kan man få et uriktig bilde av hvilken plass «jødene» faktisk opptok i avisen, og i folks bevissthet. Det har vært viktig for meg å være bevisst på hva jeg kan og ikke kan hevde ut ifra denne undersøkelsesmetoden. Innrømmelsesvis blir det vanskelig å si noe om hvor stor plass «jødene» opptok i folks bevissthet sammenlignet med andre temaer, men uten å begi meg inn på det spørsmålet, mener jeg at jeg fremdeles kan si noe presist om *hva* bildet på «jødene» var.

Analyse av utvalget

I analysedelen av arbeidet vil det bli lagt vekt på bruk av kvalitativ metode. Hver avisartikkel utgjør en tekst som må fortolkes.³⁰

I hermeneutisk teori er *sirkelen* et tilbakevendende bilde. Den brukes blant annet som metafor på vekselvirkningen mellom studiets subjekt og objekt, den som leser og det som leses. Det er naturlig at jeg bringer med meg visse forforståelser og hypoteser når jeg skal tolke kilden.³¹ Utfordringen ligger i å være bevisst på hva man bringer med seg når man går til kildene, og ikke la disse styre hvordan man leser stoffet. I tolkningsarbeidet må jeg også være bevisst på hva jeg *ønsker* å finne. Ønsker jeg å finne mest mulig jødefiendtlig stoff, og lar jeg det styre tolkningsarbeidet mitt? I et prosjekt hvor jeg kun leser de tekster i *Aftenposten* som nevner jøder, er det som nevnt en fare for at jeg får et disproporsjonalt inntrykk av størrelsen på den rolle «jødene» spilte i verdensbildet til *Aftenpostens* medarbeidere. Dette er en metodologisk fallgrube ved opinionsstudier. Dahl mener det er vanskelig å oppnå pålitelige

³⁰ Kjeldstadli, 1999: 169.

³¹ Kjeldstadli, 1999: 123.

resultater når man forsker på opinioner, og hevder at tidligere karakteristikk av *Aftenpostens* holdninger i mellomkrigstiden kan ha vært for unyanserte.³² Sosiologen Helen Fein bemerker noe av det samme når hun skriver at man under forskning på antisemittiske holdninger lett kan komme i skade for å overvurdere viktigheten av sine funn. «[N]ot every negative stereotype and/or dislike of Jews is necessarily hostile or of political import.»³³ Jeg vil derfor være forsiktig med å trekke for bastante konklusjoner ut i fra mine funn, og jeg vil gå bredt ut og se etter holdninger til jøder både av positiv, nøytral og negativ art.

Dahl bruker bildet på den hermeneutiske sirkel for å understreke viktigheten av ikke bare å studere *teksten*, men også *konteksten* – det vil si omstendighetene rundt tekstens tilblivelse.³⁴ En viss kjennskap til forholdene i det norske samfunn på 1920-tallet vil være nødvendig. Kjennskap til de umiddelbare omstendighetene rundt tekstens tilblivelse kan også påvirke tolkningen. For eksempel kan dens tone og eventuelle spissformuleringer skyldes at den er en replikk på et tidligere utsagn med samme tone.³⁵ Siden jeg altså kun vil lese et bestemt utvalg av *Aftenpostens* produksjon, og ikke hver avis fra første til siste side, kan jeg stå i fare for å gå glipp av noe av konteksten. For å gardere meg mot dette, vil jeg i det minste følge de debatter, replikkvekslinger og artikkelserier der jøder blir nevnt fullt ut.

Metoden jeg har valgt å bruke for å lete frem relevant materiale er basert på automatisk skanning av skrift. Dette gjør at jeg muligens vil gå glipp av den del relevante karikaturer dersom de ikke er trykket sammen med en tekst med samme tema. Det betyr at jeg ikke får gjort en systematisk og uttømmende undersøkelse av karikaturtegningene i *Aftenposten*. Men dersom jeg kommer over relevante karikaturer vil jeg allikevel ta dem med i min undersøkelse. Karikaturer av jøder i norsk presse i denne perioden har for øvrig blitt skrevet om av historiker Ingjerd Veiden Brakstad, og historiker Lars Lien arbeider i skrivende stund med dette temaet i en kommende doktorgradsavhandling.³⁶

Opprinnelig ønsket jeg å presentere en form for kvantifisering av kildematerialet, men dette har jeg måttet legge fra meg. Jeg har benyttet visse enkle kategorier, blant annet Helen Feins arketyper (se side 15), i gjennomgangen og håndteringen av kildematerialet, og dette har hjulpet til å holde kontroll på funnene. Men jeg har kommet til at det synes ikke fruktbart

³² Dahl, 2004: 65-68.

³³ H. Fein, Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions, i H. Fein (red.), *The Persisting question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, Berlin 1987: 74.

³⁴ Dahl, 2004:45.

³⁵ Dahl, 2004: 67-68.

³⁶ Se I. V. Brakstad, Jøden som kulturell konstruksjon i Norske vittighetsblader ca. 1916-1926, i Moe og Kopperud, (red.), 2011. Liens doktorgradsprosjekt, *Jøden som kulturell konstruksjon i norsk presse 1917-1929*, er omtalt på nettsidene til HL-senteret: <http://www.hlsenteret.no/forskning/jodisk-historie-og-antisemittisme/joden-som-kulturell-konstruksjon/> (Hentet 1/5-2014.)

å forsøke å presentere en kvantitativ oppsummering av funnene, på grunn av problemer med å få til en hensiktsmessig vekting av de ulike funnene opp mot hverandre. Forskjellen mellom for eksempel korte notiser og lange intervjuer, mellom eksplisitte anklager og subtil bruk av billedspråk, har vist seg vanskelig å bevare i en kvantitativ framstilling. Derfor har jeg for denne gang måttet konkludere som historiker Knut Kjeldstadli har formulert det i sin metodebok for historie: «Ikke alt kan måles.»³⁷

Dahl har påpekt en annen begrensning ved benyttelse av kvantitativ metode i historieforskning, som jeg også mener har generell relevans for dette prosjektets metodiske utfordringer. Historikerens materiale er ofte begrenset, og man har svært sjelden tilgang på *alt* relevant stoff. Slik er det antagelig også i dette prosjektets tilfelle. Selv med teknologiens hjelp er jeg ikke garantert å finne alt stoff om jøder i Aftenposten i denne femårsperioden. En må alltid trekke sine konklusjoner «ut fra det undersøkte materialet» – ikke lenger, men heller ikke kortere».³⁸ Men selv om materialsamlingen ikke skulle være fullstendig, vil eventuelle bortvelgelser skyldes vilkårlige, tekniske feil. Utvalget bør derfor kunne anses som representativt, gitt sin størrelse og utvelgingsmetode.

Antisemittismen

En forståelse av begrepet *antisemittisme* er en nødvendig forutsetning for å kunne analysere kildematerialet. I de følgende avsnittene vil jeg gjøre rede for hva antisemittisme er, og hvordan den kan gjenkjennes. Som en avslutning til teorikapittelet vil vi så vende tilbake til spørsmålet kapittelet åpnet med, når vi igjen retter blikket mot spørsmålet om det norske samfunnets holdninger til jøder i mellomkrigstiden.

En definisjon

Begrepet antisemittisme ble popularisert i Europa i 1879, etter at tyskeren Wilhelm Marr blant annet brukte det da han dannet organisasjonen Antisemittisk Liga. Marr var selverklært antisemitt, og hans bruk av dette begrepet var del av et forsøk på å unngå merkelapper av den typen som tidligere var blitt brukt om de som var fiendtlig innstilt mot jøder, som *jødehater*. Som ledd i dette definerte Marr aldri begrepet ordentlig. Men «semittisk» var et ord som i datidens Tyskland – i tillegg til å henvise til språk innen den såkalte «semittiske» språkfamilien, hvorav hebraisk var det mest kjente – i stadig økende grad kom til å bli

³⁷ Kjeldstadli, 1999: 242.

³⁸ Dahl, 2004: 54.

semantisk forbundet med en rekke «moderne» og angivelig negative fenomener i samfunnet, som kapitalisme, oppløsningen av tradisjoner og mangel på nasjonal integrasjon med mer.³⁹

Antisemittisme er i dag et bredt anvendt begrep, som både i fagkretser og i populærkulturen brukes for å omtale «hat som rammer jøder fordi de er jøder».⁴⁰ I fagkretser brukes i tillegg ofte betegnelsen «moderne antisemittisme» for å beskrive en periode fra siste halvdel av 1800-tallet frem til 1945, hvor fiendtlighet mot jøder i stor grad ble basert på rasebaserte forestillinger, i motsetning til den tidligere mer fremtredende «antijudaisme», som baserte seg på religiøse motsetninger.⁴¹ Jødene har ofte vært ofre for forfølgelse, og visse anklager mot jødene har lang tradisjon i Europa; de er kulturelt forankret helt tilbake til kristendommens demonisering av jødedommen i middelalderen.⁴² Til tross for de lange tradisjonene for jødehat, mener jeg ikke at antisemittismen oppstår fordi det er noe spesielt ved jødene i seg selv. Jødene har kanskje vært et lett angripelig mål, gitt deres kulturelt forankrede plass i kristendommen som demonisert «annen», men jeg anser antisemittisme først og fremst som en form for fremmedhat som tjener konkrete og identifiserbare funksjoner i samfunnene der den har forekommet. Historiker Shulamit Volkov har for eksempel påpekt hvordan man etter børskrakket i Tyskland i 1873 tillå «jødene» årsaken til krakket. Slik fikk man utløp for sin misnøye uten å behøve å angripe det rådende økonomiske systemet i seg selv.⁴³ Jødene ble i dette tilfellet anvendt som syndebukker for og symbol på et konkret samfunnsproblem. Til tross for den kulturelle forankringen har det samtidig vært en fleksibilitet i oppfattelsen av jødene som gjorde at de hele tiden kunne bli tillagt skylden for nye og motstridende fenomener. Slik ble de på slutten av 1800-tallet av noen gitt skylden for alt «moderne», det være seg «kapitalismen, liberalismen, parlamentarismen og kommunismen, tradisjonenes forfall, kunstformenenes opprør, farlig seksualitet og pressens makt.»⁴⁴ Det psykologiske behovet for å projisere et negativt fenomen på et hatobjekt ble tidlig beskrevet av Theodor Adorno da han formulerte begrepet «den mobile fordømmen», og jødene var et yndet slikt objekt.⁴⁵ I tråd med dette har Kjetil Braut Simonsen på norsk

³⁹ S. Volkov *Germans, Jews, and Antisemites – Trials in Emancipation*, Cambridge 2006: 82.

E. Lorenz, Berlin: Framveksten av «den moderne antisemittismen» (a), i T. Berg Eriksen, H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat*, Oslo 2009: 287-288.

⁴⁰ T. Berg Eriksen, H. Harket og E. Lorenz, Forord, i Berg Eriksen m.fl., 2009: 7.

⁴¹ Se for eksempel W. Benz, Antisemitism in Europe. Traditions, Structures, Manifestations i *The Hugo Valentin Lectures, III*, Uppsala University, 2004: 13-15. Og Forord, i Berg Eriksen m.fl., 2009: 8.

⁴² R. S. Wistrich, Introduction: The Devil, the Jews, and Hatred of the “Other”, i R. S. Wistrich (red.), *Demonizing the Other: Antisemitism, Racism and Xenophobia*, New York 1999: 4-5.

⁴³ Volkov, 2006: 97-98.

⁴⁴ Forord, i Berg Eriksen m.fl., 2009: 9.

⁴⁵ T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson & R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian personality*, abridged ed., New York, London 1982: 302-311.

treffende skrevet at jødene ble brukt som et «elastisk negativt symbol».⁴⁶ At jødene tilskrives diverse negative og uforanderlige egenskaper, er en sentral del av antisemittismen.

Majoritetssamfunnet konstruerer et subjektivt bilde av hvordan jødene er.⁴⁷ Dette har oftest blitt gjort for å bruke dem som «negativ motpol» til de verdier samfunnet anser som positive.⁴⁸ Der det er et poeng at det er de mentalt konstruerte «jødene» det er snakk om, og ikke de objektive jødene, vil det i denne oppgaven bli bemerket med bruk av anførselstegn.

Jeg vil i vurderingen av norske utsagn om jøder ta utgangspunkt i sosiolog Helen Feins definisjon på antisemittisme. Denne definisjonen beskriver konkret ulike former og nivåer som antisemittisme kan manifestere seg på, uten å forankre seg i en spesifikk ideologi eller historisk situasjon:

I propose to define antisemitism as a persisting latent structure of hostile beliefs toward *Jews as a collectivity* manifested in *individuals* as attitudes, and in *culture* as myth, ideology, folklore, and imagery, and in *actions* – social or legal discrimination, political mobilization against the Jews, and collective or state violence – which results in and/or is designed to distance, displace or destroy Jews as Jews. (Herein, it is assumed that Jews are people who are socially labeled as Jews as well as people who identify themselves as Jews, regardless of the basis of ascription.)⁴⁹

Fein benevner de ulike formene hun mener antisemittisme kan anta og bli uttrykt som, både gjennom holdning, kultur og handling. Disse må så føre til eller *være utformet* («designed») til å distansere, fortrenge eller tilintetgjøre jødene i egenskap av å være jøder. Det er et poeng at jøder angripes eller anklages på bakgrunn av en oppfattelse av at de utgjør en enhetlig gruppe som deler et felles sett med gitte og uforanderlige egenskaper. Å «distansere» tolker jeg her først og fremst i sosial forstand, som forsøk på å skille ut jødene som en ekskludert gruppe, ikke en del av det «vi'et» som avsenderen identifiserer seg med.

Feins definisjon betoner at de fiendtlige forestillingene rettes mot «jødene som kollektiv». Dette har konsekvenser for avgrensningen av antisemittisme. Vi kan kun snakke om antisemittisme dersom de fiendtlige forestillingene bevisst rettes mot jødene *fordi* de er jøder, uansett hva den anvendte definisjonen på jøde måtte være. Dersom en jøde for eksempel rammes av fiendtlige holdninger fordi han eller hun er utlending, er det ikke snakk om antisemittisme, men generell fremmedfrykt.

⁴⁶ Simonsen, 2009: 12.

⁴⁷ Forord i Berg Eriksen m.fl., 2009: 7.

⁴⁸ V. Moe og Ø. Kopperud, *Forestillinger om jøder*, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 5.

⁴⁹ Fein, 1987: 67.

Feins definisjon kan imidlertid ha visse problemer i forbindelse med et avisstudium. Definisjonen legger til grunn et intensjonalitets- eller resultatkriterium. Men forfatterens bevisste eller ubevisste intensjoner spiller egentlig ikke en avgjørende rolle for hvordan en tekst blir tolket. Dette gjelder spesielt i massemedia, hvor et budskap spres til et stort publikum som avsenderen ikke står i direkte kontakt med. Oppfatningen av medias makt til å styre opinionen må derfor ikke overdrives: Etter publisering lever teksten sitt eget liv, og publikum tolker teksten og setter idéene de finner i den inn i sitt eget verdenssyn.⁵⁰ I et studium som dette baserer en seg først og fremst på tekstene isolert sett, kunnskap om intensjonen bak og de direkte konsekvensene av avistekstene kan vi i stor grad bare ha hypotetisk kjennskap til. Kan vi følgelig da bare kalle tekstene «hypotetisk antisemittiske»? Nei, jeg mener det er mulig for meg som leser å bedømme hvorvidt teksten i seg selv taler for distansering, fortrenging og/eller ødeleggelse eller ikke. Jeg behøver ikke ha sikker kunnskap om skribentens intensjoner eller hypotetiske andre leseres innerste tanker og handlinger for å felle denne dommen. Uten å hevde at publikum viljeløst tok til seg enhver forestilling om jøder som ble formulert i avisen, vil jeg argumentere for at visse tekster målbar antisemittiske idéer og lett kunne tolkes i en slik retning.

Noen trekk i antisemittismen på 1800- og 1900-tallet

For å kunne gjenkjenne tidstypiske stereotyper, klisjeer og holdninger til jøder, har jeg tatt utgangspunkt i 1800- og 1900-tallets antisemittisme i Europa. Som nevnt endret jødefiendtligheten i Europa på denne tiden karakter, den gikk fra å ha et stort sett religiøst grunnlag til også å få et rasebasert grunnlag. Denne utviklingen må ses i kontekst av den generelle samfunnsutviklingen. Jeg vil ikke gå for dypt inn på dette temaet her, men kun peke på noen trekk:

Forestillinger om ulike uforenlige «menneskeraser», og idealet om rasemessig homogene nasjoner rekontekstualiserte jødene som «fremmede», noen som ikke hørte til i samfunnet. Den moderne antisemittismen var vanskeligere for jøder å unngå enn antijudaismen. Til forskjell fra tidligere tiders antijudaisme, kunne ikke jøder lenger finne vei inn i det store fellesskapet ved å konvertere til kristendommen. Det ble ikke ansett som mulig å skifte «rase» på samme måte som man kunne skifte religion.⁵¹ I tråd med den dominerende nasjonalistiske ideologien skulle hver nasjon ha en egen stat og et eget territorium. I

⁵⁰ D. McQuail, *McQuail's Mass Communication Theory*, 6. utg., London 2010: 65-66.

⁵¹ Lorenz (a), i Berg Eriksen m.fl., 2009: 297-300.

konstruksjonen av nasjonale identiteter og fellesskap ble ofte enkelte grupper man oppfattet som annerledes utpekt som en gruppe som ikke hørte til i fellesskapet, og i for eksempel Tyskland ble den lille jødiske minoriteten benyttet til dette formålet, som den ekskluderte «andre» man definerte det nasjonale «vi» ut i fra.⁵²

Samtidig opplevde jødene i flere europeiske land i takt med den liberalistiske tidsånden gradvis en *emansipasjon*, det vil si en juridisk og politisk likestilling med landets øvrige innbyggere. De fikk muligheten til å delta i forskjellige samfunnsarenaer på lik linje med andre. Dette medførte at noen jøder opplevde suksess og fremgang, for eksempel økonomisk eller politisk. Slik fremgang ble notert av antisemitter. Jøder kunne med andre ord oppleve stor fremgang og oppnå maktposisjoner i samfunnet, samtidig som mange definerte dem som fremmede og uønskede i det samme samfunnet. De var juridisk og politisk likestilt, men ble av mange ikke sosialt akseptert. Det ble innledningsvis bemerket at «jødene» ble forbundet med «moderne» fenomener i samfunnet, og noe av forklaringen kan ligge i at antisemittene mente «jødene» nøt urettferdige fordeler, eller hadde bedre forutsetninger, i det moderne, liberalistiske og urbane samfunnet.⁵³

Som nevnt har det vært en stor fleksibilitet og variasjon i de ulike anklagene jøder har blitt utsatt for. Men noen tilbakevendende motiver lar seg identifisere. På grunnlag av en analyse av fire klassiske antisemittiske verker – Martin Luthers *About the Jews and Their Lies* (1543), Edouard A. Drumonts *La France Juive* (1885), Adolf Hitlers *Mein Kampf* (1925-1927) og, med delvis ukjent opphav, *Sions vises Protokoller* (1903) – lister Fein opp fem arketypiske beskyldninger mot «jøden».⁵⁴ Disse er:

- 1) the Jew is a betrayer and a manipulator (perhaps labeled as the Judas image);
- 2) the Jew is an exploiter personifying usury or modern capitalism (the Shylock image);
- 3) the Jew is a skeptic, an iconoclast, a revolutionary undermining faith and authority (the Red Jew);
- 4) the Jew is non-human or a diabolic murderer, poisoner, polluter (the demonologic image);
- 5) the male Jew is a sexual aggressor and pornographer and the Jewish woman is a seducer (the lecherous Jew).⁵⁵

⁵² Volkov, 2006: 97.

⁵³ Wistrich, i Wistrich (red.), 1999: 10.

⁵⁴ H. Harket, *Sions vises protokoller*, i Berg Eriksen m. fl., 2009: 370.

⁵⁵ Fein, 1987: 72.

- 1) [Jøden er en bedrager og en manipulator (muligens oppsummert som Judas-bildet);
- 2) Jøden er en utbytter som legemliggjør åger eller moderne kapitalisme (Shylock-bildet);
- 3) Jøden er en skeptiker, en ikonoklast, en revolusjonær som undergraver tro og autoritet (den Røde jøde);
- 4) Jøden er et ikke-menneske eller en djevlesk morder, forgifter, forurensner (det demonologiske bildet);
- 5) Den mannlige jøde er seksuelt aggressiv og en pornografør, og den kvinnelige jøden er en forførerinne (den liddelige jøden).] (min oversettelse.)

Disse arketyper vil jeg benytte i mitt kildearbeid. Det vil være sentralt å spørre hvilke arketyper som opptrer, og hvilke som ikke gjør det. Ulik grad av forekomst for de forskjellige arketyper kan fortelle oss noe om den bestemte funksjonen antisemittismen har for det antisemittiske subjektet, og ut i fra det hvilken funksjon den har for samfunnet generelt. For eksempel har den «litterlige jøden» for majoritetsbefolkningen fungert som projeksjon av egne seksuelle drifter. Fein bemerker at den «litterlige jøden» har vært mer fremtreden i Europa enn i Amerikas forente stater, fordi andre minoriteter har blitt brukt som objekt for dette i Amerika.⁵⁶ Et annet eksempel ble nevnt i tidligere; under det tyske børskraket i 1873 ble Shylock-bildet brukt for å gjøre jødene til sydebukker. Feins liste er ikke uttømmende, men favner en del og kan anses som et godt hjelpemiddel.

Antisemittisme i Norge?

I denne sammenheng blir det naturlig å spørre hvilke mulige former og funksjoner antisemittisme kan ha hatt i det norske samfunnet. Historikerne Terje Emberland og Einhart Lorenz har begge hevdet at det fantes en «latent» antisemittisme i det norske samfunnet i mellomkrigstiden.⁵⁷ Lorenz mener det strukturelle grunnlaget for antisemittismen ble lagt av datidens behov for å skape en nasjonal identitet preget av etnisk, kulturell og religiøs homogenitet, samt det negative bildet kirken tradisjonelt hadde skapt av jødene. Den latente antisemittismen kunne så fra tid til annen bli aktivisert av konjunktuelle faktorer, som identitetskriser, moderniseringsprosesser, det som ble oppfattet som innvandringsbølger, og kamp mot en radikal arbeiderbevegelse.⁵⁸ Til denne listen av potensielle konjunktuelle faktorer kan vi kanskje også føye til økonomiske konjunkturer.

I Lorenz' vurdering antok ikke norske tilfeller av antisemittisme former som kan sammenlignes med den man fant i for eksempel Tsar-Russland, Tyskland eller Østerrike: «Det fantes ikke pogromer, ingen “jødebenker” på universitetet, heller ikke myriader av antisemittiske organisasjoner eller noen strøm av antisemittiske brosjyrer.»⁵⁹ Lorenz skriver at de klassiske antisemittiske holdninger og stereotypier om jøder imidlertid var kjente og del av en «kulturell kode», i såpass stor grad at da de ble uttrykt i høyesterettsadvokat Eivind

⁵⁶ Fein, 1987: 72.

⁵⁷ T. Emberland, Antisemittismen i Norge 1900-1940, i Berg Eriksen, m.fl., 2009: 401. og Lorenz i Moe og Kopperud (red.), 2011, 50.

⁵⁸ Lorenz, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 35.

⁵⁹ Lorenz, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 36.

Saxlunds antisemittiske bok *Jøder og gojim* (1910) tok mange dem for god fisk.⁶⁰ Saxlunds bok kom i nye opplag i 1911, 1922 og 1923.⁶¹ Historiker Vibeke Kieding Banik har observert hvordan man i mellomkrigstidens Norge ofte møtte antisemittiske holdninger med «likegyldighet eller fraværende kunnskap om fenomenet».⁶² Det norske samfunnet i mellomkrigstiden ser med andre ord ut til å ha vært preget av en latent antisemittisme som få var seg bevisst eller anså som problematisk.

Som vi ser av dette, og av de kjente *Aftenposten*-artiklene nevnt i avsnittet om oppgavens avgrensninger, antyder litteraturen at perioden 1920-1925 kan ha vært et tidspunkt hvor latent antisemittisme ble aktivisert og kom til uttrykk i *Aftenposten*. Dette vil være en sentral hypotese når vi nå går over i den empiriske delen av oppgaven.

⁶⁰ Lorenz, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 37-38. Se for øvrig O. S. Christensen, *Jøder og gojim: Mottakelsen av et antisemittisk skrift fra 1910*, Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 1998.

⁶¹ Simonsen, 2009: 46, fotnote 221.

⁶² V. K. Banik, Antijødiske holdninger i mellomkrigstidens Norge, i B. Hagtvedt, Nik. Brandal og D. E. Thorsen (red.), *Folkemordenes svarte bok*, 2. utgave, Oslo 2014: 386.

Kapittel 3 - «Almindelig arbeide er de ikke vant til» - holdninger til jøder sett gjennom omtale av sionismen

Innledning

I det følgende vil jeg analysere *Aftenpostens* dekning av og holdninger til sionismen og den jødiske innvandring til Palestina i årene 1920-1925. Dette var et tema det ble skrevet en del om i denne perioden, og som vi skal se kan disse artiklene fortelle oss en del om de generelle forestillingene som fantes om jøder.

Jeg vil med *sionisme*, dersom noe annet ikke presiseres, bruke ordet slik Banik har gjort i sin hovedoppgave, det vil si for å betegne «en nasjonal, jødisk bevegelse, hvis formål er å gjøre Palestina til en jødisk stat, og å løse det europeiske jødespørsmål ved å organisere en masseutvandring dit.»⁶³

I følge Colin Shindler var sionismen en bevegelse som oppsto for å løse to problemer sionistene mente den jødiske befolkningen sto ovenfor: En fragmentering av jødisk identitet, og en vedvarende jødefiendtlighet.⁶⁴ Jødiske personer med ulike syn på både politikk og religion forsøkte å komme med forslag til løsninger på disse problemene, med varierende grad av oppslutning.⁶⁵ Etter hvert tvilte flere på om det i det hele tatt var mulig for jødene å bli fullstendig akseptert i Europa. Blant dem var Theodor Herzl, en ungarskfødt journalist som skulle komme til å bli kjent som den moderne sionismens initiativtaker. Herzl organiserte den første internasjonale sionistkongressen, som ble avholdt i Basel i 1897. Her kom sionistene frem til en bred enighet om at deres felles mål, «uansett retning, var et internasjonalt anerkjent og rettslig sikret hjem i Palestina for jødene.»⁶⁶ Herzl kom frem til at dersom jødene skulle oppnå en tilstand av *normalitet* behøvde de en egen stat, slik andre nasjoner i denne perioden hadde oppnådd eller arbeidet for å oppnå. Med Herzls initiativ fikk denne idéen, *politisk sionisme*, vind i seilene.⁶⁷ Zionist Organisation (senere World Zionist Organisation) ble dannet etter Baselkongressen og jobbet med dette målet for øyet.

Men selv om den politiske sionismen er den mest kjente varianten, var ikke alle sionister enige i at det var behov for en jødisk stat. Siden 1880-tallet hadde *praktiske sionister* fokusert på umiddelbar innvandring til Palestina og opprettelsen av et jødisk samfunn der, før

⁶³ V. K. Banik, Neste år i Jerusalem? Sionisme blant de norske jødene i mellomkrigstiden, *Skriftserie nr. 1*, 2007. HL-senteret, Oslo: 15.

⁶⁴ C. Shindler *What do Zionists believe?*, London 2007: 13.

⁶⁵ Shindler, 2007: 14, 6-7.

⁶⁶ V. K. Banik, Sionisme: Ideologi, organisering, praksis, *HL-senterets temahefte nr. 10*, Oslo 2011: 15.

⁶⁷ Banik, 2011: 12-13.

en stat var på plass.⁶⁸ *Kulturell sionisme*, blant annet representert ved Ahad Ha'am (forfatterpseudonymet til Asher Ginzberg, 1856-1927), så på sin side ikke det samme behovet for en egen stat eller et jødisk nasjonalhjem, men mente Palestina kanskje kunne fungere som et åndelig eller kulturelt forankringspunkt, da jødenes problem i følge ham var at deres grep om jødisk kultur og tradisjon var i ferd med å glippe.⁶⁹ Det fantes altså også sionister som mente jødisk bosetting av Palestina ikke var viktig for sionismen. Ei heller var alle jøder sionister, faktisk var ikke engang et flertall av verdens jøder i mellomkrigstiden å regne som tilhengere av sionistbevegelsen.⁷⁰

På San Remo-konferansen i april 1920 ble Balfour-deklarasjonen tatt med i konferansens endelige resolusjon. Dette var et skritt i retning mot realiseringen av «et nasjonalt hjem for det jødiske folk» – som det heter i Balfour-deklarasjonen – og selv om det ikke skulle vise seg så enkelt å gjennomføre, opplevde sionistbevegelsen med denne anerkjennelsen et slags gjennombrudd.⁷¹ Sionisme ble i vår periode første gang nevnt i *Aftenposten* i forbindelse med at avisen rapporterte nyheten om San Remo-konferansen. Omtalen av prosjektet med å skape et nasjonalt hjem for jødene i det daværende Palestina, gir tidlig i perioden inntrykk av å ha vært preget av entusiastisk optimisme. Interessen for nyheter fra området som i dag kalles Midtøsten synes å ha vært stor på den tiden, i den grad at *Aftenposten* både i 1921, 1922, 1924 og 1925 trykket reportasjer fra medarbeidere på reise i Palestina og Egypt, for blant annet å skildre de stedene avisens lesere kjente til fra Bibelen.

En dansk sionists mening

En måned etter San Remo-konferansen dekket *Aftenposten* et festmøte i Norsk Zionistforening i Kristiania. Artikkelen, som bar overskriften «Tilbage til Palæstina!», ble innledet med følgende entusiastiske avsnitt: «Den zionistiske bevægelse oplever nu en stor tid. San Remo-konferencens beslutning om at give Palæstina tilbage til jøderne betyder intet mindre end opfyldelsen af et to tusen aar gammelt ønske, virkeliggjørelsen af et ligesaa gammelt haab.»⁷² Videre i artikkelen ble en av talerne på festmøtet, den danske sionisten dr. Louis Fränkel, intervjuet. Dr. Fränkel fikk her gi sine betraktninger om hva som behøvdtes for en praktisk realisering av kolonisasjonsprosjektet, trusselen som antisemittisme i Mellom-

⁶⁸ Y. Zerubavel, *Collective memory and recovered roots: The making of Israeli national tradition*, London 1995: 14.

⁶⁹ Banik, 2007: 37-38.

⁷⁰ Banik, 2007: 163.

⁷¹ Banik, 2011: 16-19.

⁷² Usignert: «Tilbage til Palæstina!», *Aftenposten* nr. 256, 27/5-1920: 4.

Europa utgjorde mot jødene, og trekke paralleller mellom sionismen og de europeiske nasjonsbyggingsprosjektene i det 19. århundre, alt uten kritiske spørsmål fra *Aftenpostens* journalist.

Fränkel fortalte om sine egne inntrykk fra Palestina. Det er interessant å merke seg hvordan han, i sin iver etter å uttrykke hvor positivt det vil være for jødene å kunne bosette seg i Palestina, omtalte europeiske jøder i stereotypiske og negative vendinger. Fränkel uttalte at han var «forbauset» etter selv å ha sett «den fysiske styrke, den sundhed og ranke holdning, disse jødiske kolonister havde tilegnet sig. Det sygelige, blege, lidt forkrøblede præg, som man saa ofte finder hos de europæiske jøder, var der ikke spor af.»⁷³ Den stereotype oppfatningen av at europeiske jøder var spesielt legemlig skrøpelig var slett ikke uvanlig hverken blant sionister eller andre. Siden starten av 1800-tallet hadde tyske og østerrikske antisemitter for eksempel påstått at jøder var spesielt disponert for plattfothet. Implisitt gjorde denne påståtte tilstanden jødene uskikkede til militærtjeneste, og følgelig kunne de heller ikke være fullverdige borgere. Ved slutten av 1800-tallet var denne forestillingen såpass utbredt at selv jødiske leger ikke prøvde å avvise den, men kun søkte å forklare jødernes plattfothet som forårsaket av miljø, ikke arv.⁷⁴ Slik forsøkte også sionistene å forklare den jødiske skrøpeligheten. Sionistene tolket jødisk historie ved å dele den i to perioder. Den antikke perioden da jødene fremdeles levde i bibelens Israel ble sterkt idealisert, mens Eksilperioden ble oppfattet som svært negativ, preget av lidelse og undertrykking. Sionistene mente at jøder også selv ble negativt påvirket av eksiltilstanden, og deres omtale av jøder som bodde i Europa kunne dermed bli til forveksling lik antisemitters.⁷⁵ Fränkels uttalelser er et eksempel på denne holdningen. Bruken av ord som «syk» og «forkrøplet» antydte en tilstand hvor de europeiske jødene kun var en forringet utgave av seg selv. I følge dette synet var den eneste muligheten for gjenoppretting av den opprinnelige, positive tilstanden en tilbakevending til Palestina, landet som det jødiske folk var knyttet til. I Palestina skulle den «nye jøden» få komme frem. I idealet om den «nye jøden» lå et ønske om at jødene ved å ha en egen nasjon skulle bli herrer over egen skjebne og kunne være «normale», det vil si som andre folkeslag. Fysisk styrke ble et sentralt ideal for den «nye jøden».⁷⁶ Max Nordau oppfordret jøder til å drive idrett og lanserte begrepet «muskeljøde», mens Aaron David Gordon mente hardt fysisk

⁷³ «Tilbage til Palæstina!» i *Aftenposten* nr. 256, 27/5-1920.

⁷⁴ S. Gilman, *The Jew's body*, New York & London 1991: 40-49.

⁷⁵ Zerubavel, 1995: 17-19.

⁷⁶ Banik, 2007: 143.

arbeid, og da først og fremst jordbruk, var avgjørende for den jødiske revitalisering.⁷⁷ Gordons ideal ble spesielt populært blant sionister. I ulike fremstillinger ble «den nye jøden» ofte skildret nettopp som en sunn, frisk og solbrun bonde, som med verktøy i hånd, på traktoren eller fra hesteryggen, arbeidet på marken.⁷⁸ Hensikten var klar: Den «nye jøden» skulle være selve negasjonen av stereotypen på den europeiske «jøden», som var urban, sykkelig og uten kontakt med naturen.⁷⁹

1921: Anton Mohr

Ikke alle var like optimistiske til sionistenes virke i Palestina som Fränkel. Et eksempel på dette finner vi våren 1921, da *Aftenpostens* utenrikskommentator Anton Mohr skrev en todelt artikkel om jødene.⁸⁰ Andre del befattet seg for det meste med sionistbevegelsen, som Mohr ser ut til å ha hatt både en viss kunnskap om og sympati med. Han omtalte Theodor Herzl og kalte ham bevegelsens grunnlegger. Herzls bok *Der Judenstaat* omtalte han som «sionisternes bibel».⁸¹ Mohr beskrev begeistringen Herzls ideer hadde skapt blant jøder verden over, og han skildret det rørende øyeblikket når jøder fra verden over ble samlet på sionistkongresser som landsmenn med felles mål: «at gjenvinde og gjenreise slegtens ældgamle fædreland.» Imidlertid så han flere praktiske hindre som lå i veien for dette målet. For det første var Palestina rett og slett for lite til å huse verdens samlede jødiske befolkning, som Mohr anslo til 12 millioner. Dette påpekte han at også Herzl mente. Videre argumenterte han med referanse til «de Wilsonske prinsipper om nationernes selvbestemmelsesret» at man også måtte ta hensyn til den allerede eksisterende arabiske befolkningen i Palestina, og søke deres samtykke til den jødiske koloniseringen.

En tredje innvending fra Mohr rettet seg direkte mot jødene. Den var basert på et syn på jøder som enten svært ressurssterke eller svært ressursvake: Han mente at «de vesteuropæiske og amerikanske jøder, der saavel kulturelt som økonomisk er sine østlige trosfæller saa uendelig overlegne,» viste seg ikke å være så lystne på faktisk å emigrere.⁸² Poenget syntes å være at rike og velutdannede jøder i Vest-Europa og Amerika, på tross av sitt idealistiske snakk, egentlig hadde det altfor komfortabelt der de var til å ville reise til

⁷⁷ Banik, 2011: 20.

Gilman, 1991: 53.

⁷⁸ M. Berkowitz, *Western Jewry and the Zionist project, 1914-1933*, Cambridge 1997: 97-101.

⁷⁹ Berkowitz, 1997: 93-94.

⁸⁰ Henholdsvis Anton Mohr: «Jøderne. I.» *Aftenposten* nr. 141, 22/3-1921: 3 og «Jøderne. II.» *Aftenposten* nr. 143, 23/3-1921: 5.

⁸¹ «Jøderne. II.» i *Aftenposten* nr. 143, 23/3-1921.

⁸² «Jøderne. II.» i *Aftenposten* nr. 143, 23/3-1921.

Palestina.

Af de tusener velhavende sionister [...] rørte ikke [...] én sig af stedet for at ombytte Europas magelige hovedstæder med det stenede Galilæa. [...] Og saa bliver de, hvor de er, men de opgiver ikke derfor agitationen. De samler penge til nationalfondet, de holder lokale møder og tager del i de høitidelige kongresser og driver propaganda i snart sagt alle verdens lande for at bevare den jødiske nation «mod frafald».⁸³

Samtidig dro «russiske og polske jødeproletarer» mer enn gjerne, skrev Mohr: «For dem betydde det forjættede land en religiøs lyksalighed og en økonomisk chance, for vestjødernes ingen af delene.» Dette argumentet ser Mohr ut til å ha hentet fra den danske professoren Stanislaw Roznieckis bok *Det jødiske problem*, som Mohr i samme avsnitt henviste til og kalte en «overmaade interessant bog».⁸⁴ I Mohrs artikkel fremstår dette som en anklage mot sionistbevegelsen generelt om at ikke all agitasjonen for jødisk nasjonalisme var like ektefølt. Det han beskrev var på sett og vis presist, å arbeide mot frafall fra den jødiske nasjon var som vi har sett ett av sionistenes formål, og for sionister i det vestlige Europa og Amerika kom deltakelse i bevegelsen først og fremst til å dreie seg om finansiering og pengedonasjoner.⁸⁵ Det virker imidlertid ikke som om Mohr hadde forståelse for eller bifalt dette. Jøder som «bliver [...] hvor de er», burde forventes å oppgi «agitationen», får man inntrykk av at han mente.

Innvinger mot koloniseringen av Palestina med basis i forestillingen om østeuropeiske jøders generelle underlegenhet forekom imidlertid flere ganger i *Aftenposten*. Da Mohr senere samme år dro på reportasjereise i Midtøsten gjentok og utvidet han flere av de ovennevnte argumentene sine. I artikkelen «Oljebjerget» den 24. juni bemerket han at «landet simpelthen ikke kan brødføde en befolkning større end den, det allerede har».⁸⁶ I det neste skrev han:

Og vi maa desuden huske: Disse [innvandrende] jøder, det er ikke de rige, oplyste isralitiske [sic] finansmænd fra London eller Paris, men det er ludfattige, uvidende polske eller russiske ghetto jøder med hængekrøller, gustenbleg ansigtsfarve og side kaftaner. Det er mennesker der, saa dygtige de end

⁸³ «Jøderne. II.» i *Aftenposten* nr. 143, 23/3-1921.

⁸⁴ Månedet før hadde Theodor Caspari referert til den samme boken i sin artikkel «Den evige jøde – Det jødiske problem i moderne belysning» i *Aftenposten* nr. 80, 22/2-1921: 5. Se side 63 for mer om denne artikkelen. Roznieckis bok ser ut til å ha påvirket det som ble skrevet av minst to medarbeidere i *Aftenpostens* redaksjon på nyåret 1921.

⁸⁵ Berkowitz, 1997: 2.

⁸⁶ Anton Mohr: «Oljebjerget» i *Aftenposten* nr. 293, 24/6-1921: 3.

maa være som kræmmere og høkere, er fysisk ganske uskikkede til at foretage det vældige nybrot, der alene vilde kunne retfærdiggjøre deres immigration.⁸⁷

Her omtaltes ikke bare de jødiske innvandrene til Palestina som ressursvake i den forstand at de var fattige eller manglet utdannelse, hvilket nok ofte var tilfelle, han støttet seg også på klisjeer som gikk eksklusivt på deres jødiskhet og jødernes disponering for å livnære seg som «kræmmere og høkere», to ord som betegnet grådige eller materialistiske selgere av småvarer.⁸⁸ Oppfatningen av jødene som urbane og handelssyslende, gjorde at han ikke kunne forestille seg dem som å være i stand til å gjennomføre det nybrottsarbeidet som han mente måtte til for å produsere nok mat til den voksende befolkningen. Mohr brukte også adjektivet «gustenbleg» for å beskrive ansiktsfargen til de innvandrende jødene, som for å understreke deres legemlige skrøpeligheit. Mohr baserte seg altså delvis på stereotypiske forestillinger om jøder i sin dom over koloniseringsprosjektet.

Reaksjoner fra kristent ståsted

Etter Mohrs siste reportasje fra Midtøsten i august 1921, ble det skrevet mindre om sionismen i *Aftenposten* det året. Vi finner kun et par korte nyhetssaker med nøytral ordlyd, samt to leserinnlegg av dr. Fredrik Ramm og Abraham Grimstvedt, som argumenterte henholdsvis imot og for jødernes rett på et nasjonalt hjem i Palestina.⁸⁹ I det første innlegget argumenterte Ramm for at jødene ikke hadde noen historisk rett til området, og han begrunnet påstanden med referanser til antikkens historie og middelalderhistorie. Poenget var at jødernes historiske avtrykk i området egentlig var minimalt. Ramms kommentarer innledningsvis tyder på at han mislikte jødene på religiøst grunnlag, og slik er de et bevis på at antijudaismen levde videre i Norge:

Det er svundne dages herredømme, de pukker paa, hjulpet af den kristne verdens veneration for sin religions hjemstavn, en religion, der er jøderne en vederstyggelighed, og hvis dyreste navn af dem

⁸⁷ «Oljebjerget» i *Aftenposten* nr. 293, 24/6-1921

⁸⁸ T. Knudsen og A. Sommerfelt. *Norsk riksmålsordbok*, Oslo 1937.

⁸⁹ Det er ikke godt å si sikkert hvem disse to mennene var, men begge opptrådte uansett bare én gang i *Aftenposten* i vår sammenheng. Ramm undertegnet med «dr.», og Grimstvedt omtalte ham som «overlæge». Det kan ha vært Fredrik G. O. Ramm (1855-1932), som blant annet hadde vært overlege ved Agers sykehus på Tonsen fra 1898 til 1912. Se Ø. Larsen (red.), *Norges leger*, bd. IV, Oslo 1996. Når det gjelder spørsmålet om hvem Grimstvedt var, kan han ha vært den samme Abraham Grimstvedt som opptrådte som lederskikkelse for Plymouth Brethren-bevegelsen i Norge, en lavkirkelig kristen retning som senere skulle bli del av i Pinsebevegelsen. Se N. E. Bloch-Hoell. *Pinsebevegelsen: en undersøkelse av pinsebevegelsens tilblivelse, utvikling og særpreg med særlig henblikk på bevegelsens utforming i Norge* Doktorgradsavhandling ved UiO, Oslo 1958: 115-116.

tilsøles med det hebraiske sprogs saftigste gloser og hvæsende strubelyd.⁹⁰

Kristendommens «dyreste navn» som Ramm sikter til her, må antagelig tolkes som en referanse til Jesus eller Gud. En av forskjellene på kristendom og jødedom var at de kristne så på Jesus som Messias, mens jødene avviste Jesus og fremdeles ventet på Messias. Denne uenigheten ga mye av grunnlaget for kristen motvilje mot jøder.⁹¹ Ramm fikk svar fra Abraham Grimstvedt, som argumenterte med hjelp fra bibelsitater for at det jødiske folk var blitt tildelt landet av «Jehova». Grimstvedt konkluderte med at «[d]erfor skal folket i tidens fylde faa sit land igjen. Og alle tegn tyder paa, at nu er denne tidens fylde kommet.»⁹² Grimstvedt gikk ikke nærmere inn på hva han mente disse tegnene var, men det er tydelig at han støttet sionismen fordi han så jødenes tilbakevendelsen til Palestina som del av oppfyllelsen av en religiøs profeti. I denne replikkvekslingen ser vi altså antydninger til tradisjonell religiøs begrunnet antijudaisme, men óg en støtte til jødisk sionisme som også hentet sine argumenter fra et kristent perspektiv.

I 1922 sendte *Aftenposten*, i samarbeid med *Svenska Dagbladet* og *Berlingske Tidende*, den danske forfatteren og katolikken Johannes Jørgensen på reportasjereise til Palestina.⁹³ Dette ble annonsert den 28. desember 1921, i artikkelen «“Aftenposten” i 1922. Det nye Palæstinas tilblivelse. Johannes Jørgensen til det hellige land som “Aftenposten”s korrespondent.» Artikkelen hadde en forventningsfull og optimistisk tone:

[...] jøderne blev givet Palæstina, sit gamle land, tilbage. De landflygtiges drøm blev virkelighed og tusinder af jøder verden over ruster sig nu til at drage hjem for at være med paa at bygge det nye Palæstina. Millioner paa millioner er samlet sammen blandt formaaende jøder allevegne for at de kolossale muligheder, som der findes, kan blive udnyttet og Jordans bredder atter kan bugne af skjønhed og rigdom som engang tilforn. Vi behøver bare minde om kjæmpeplanerne om at bringe liv til det Døde hav gjennem en forbindelse til havet.⁹⁴

Den generelt optimistiske og ivrige tonen kan kanskje forklares ved at en artikkel som denne nærmest var å regne for reklame for neste års utgaver. Årsskiftet var tiden for fornyelse av

⁹⁰ Dr. Fredrik Ramm: «Jødefolkets odelskrav paa Palæstina.» i *Aftenposten* nr. 455, 24/9-21: 5.

⁹¹ Ø. Kopperud, *Jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke 1814-1920*, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 54.

⁹² Abraham Grimstvedt: «Jødefolkets odelskrav paa Palæstina.» *Aftenposten* nr. 462, 28/9-21: 2.

⁹³ T. Petersen, *Et menneske kommer derhen, hvor det vil. En mands liv – om forfatteren og journalisten Johannes Jørgensen*. København 2006: 423.

⁹⁴ Usignert: «“Aftenposten” i 1922. Det nye Palæstinas tilblivelse. Johannes Jørgensen til det hellige land som “Aftenposten”s korrespondent.», i *Aftenposten* nr. 626, 28/12-1921: 1.

avisabonnement, hvilket en annonse på samme side minnet leserne om. Interessen for Palestina stammet ikke bare fra interesse for sionismen, men minst like mye fra ønsket om å få rapporter fra «det hellige land», altså beskrivelser av de stedene som er nevnt i Bibelen: ««Aftenposten» har ønsket at give sine læsere det rigest og rigtigst mulige indtryk af de egne, som saa Jesu lidelseshistorie, og af det nye, som nu skal bygges op paa den hellige grund.»⁹⁵ Jørgensens reisebrev, som jevnlig kom på trykk fra februar til juni 1922, handlet da for det meste også om besøk til kjente hellige steder eller landemerker, som Getsemane-hagen eller Dødehavet. Sionisme og jøder kom i mindre grad opp som tema.

Jøder ble imidlertid to ganger gjenstand for Jørgensens forargelse i artikler hvor han skrev om at opplevelsene i «det hellige land» ikke alltid stod til forventningene. Første gangen i artikkelen hvor han beskrev sin ankomst til Jerusalem:

Rundt om ser man paa eng gang lutter jødiske fysiognomier – blege ynglinger med hængkrøller – gamle jøder med store luer, kranset med gult pelsverk. Skidne kusker raaber til en fra skidne vogne. – Søle sprøiter fra hove og hjul – alt er nedentil gult af ler, oventil graat af en tung skyhimmel – og man spørger sig selv, om man ikke er kommet til en af Galiziens trøstesløse jødesteder – som den, Jerome og Jean Tharaud skildrer i «Un royaume de Dieu».⁹⁶

Det er langt fra tvilsomt at Jerusalems gater var sølete og at skyene var tunge da Jørgensen må ha besøkt byen, i januar måned. Men her inngikk også synet av jøder i hans – som det skinner igjennom – skuffede førsteinntrykk.

Da Jørgensen senere skrev om sitt besøk i Getsemane-hagen, uttrykte han på slutten av artikkelen skuffelse over hvor trivielt noen turister behandlet besøket. De lot seg fotografere, drakk kaffe og skravlet om hverdagslige ting, tilsynelatende uaffisert av opplevelsene. Denne avslutningen ble kontrastert med artikkelens innledning, hvor han skrev at han selv hadde slik respekt og ærefrykt for Getsemane og Jesu opplevelser der at han nesten lot være å oppsøke stedet. Og nettopp i dette avsnittet ble «jøder» brukt som bilde på dem Jørgensen mente ikke behandlet stedet med den respekt det fortjente:

Hvorledes kan nogen vove at betræde det sted, hvor den største af alle menneskesønner kjæmpede i dødsangst? Hvorledes kan jøder, som kommer fra asfalten og fra alle jorderigs banede veie og glatte gader, fordriste sig ind paa en jord, der er vædet af hans blod, hvem vi kalder Mester og Herre, men som vi følger og lyder saa lidet? Maa vi ikke i det mindste – som muselmanden ved moskeens terskel –

⁹⁵ ««Aftenposten» i 1922. [...]», i *Aftenposten* nr. 626, 28/12-1921.

⁹⁶ Johannes Jørgensen: «Jerusalem», *Aftenposten* nr. 79, 11/2-22: 1-2.

drage vore sko af og barfodede gaa ind i Gethsemane?⁹⁷

Den muslimske skikk med å ta av seg sine sko som tegn på respekt for helligdommer ble her idealisert, mens en oppfatning om jøder som spesielt urbane ble anvendt for å gjøre jødene til det negative eksempel. Jøder i Europa hadde tradisjonelt vært bosatt i byene, denne linken til det urbane bidro til å gjøre dem til et yndet symbol på det kritikere mente var galt med den moderne verden.⁹⁸ I dette tilfellet ble «jødenes» urbanitet gjort til symbol på ringeakt for gamle helligdommer. Det dreide seg heller ikke om en hvilken som helst helligdom, men en som var tett knyttet til Jesus, som jødene også viste ringeakt for ved å avvise ham som Messias. Mente Jørgensen at jødene både i bokstavelig og overført betydning trakk på denne helligdommen? Inntrykket fra denne og den ovenstående artikkelen blir at «jødene» utgjorde et negativt innslag i Jørgensens besøk til de kristne helligdommene. Både i Jørgensens artikler og i diskusjonen hjemme i Norge kan vi se spor av tradisjonell antijudaisme. Samtidig kom også pro-sionistiske argumenter med bibelsk begrunnelse til uttrykk. Men denne kristne støtten til sionismen som Grimstvedt sto for bør ikke nødvendigvis leses som et uttrykk for velvilje overfor jøder. For Grimstvedt kan sionismen og jødisk bosetting i det daværende Palestina simpelthen ha spilt en instrumentell rolle i hans kristne verdensanskuelse, som et endetidstegn som varslet Jesu gjenkomst.

Negative stereotypier av jøder i vurderingen av sionismen

I den ene artikkelen Jørgensen skrev spesifikt om sionistene, «Mørk baggrund. Jødernes politiske kamp i Palæstina», så han imidlertid ikke ut til å være blottet for sympati for jødene. Jørgensen refererte til Ahad Ha'am og hans *Ten Essays on Zionism and Judaism*, og påpekte i tråd med Ha'am at Balfour-deklarasjonen ikke hadde lovet jødene så mye som noen blant sionistene håpet. Han skrev også om fiendtligheten den lokale arabiske befolkningen viste mot de innvandrede sionistene. Jørgensen beskrev fiendtligheten som foranlediget av at sionistene hadde utfordret den rådende ordning hvor de forskjellige religiøse grupperinger strengt hadde holdt seg for seg selv: «Den zionistiske indvandrer vil bryde med den hidtil gjældende inndeling efter religion, og derved forarger han og vækker uro.»⁹⁹ Allikevel så Jørgensen ut til å være på jødenes side her. Det er bare de britiske soldatene som hindrer at sionistene blir utsatt for en «pogrom», mente Jørgensen, før han i det neste beskrev et angrep

⁹⁷ Johannes Jørgensen: «Gethsemane», *Aftenposten* nr. 170, 1/4-22: 1-2.

⁹⁸ N. Cohn, *Warrant for Genocide - The myth of the Jewish world conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, London 2005: 28.

⁹⁹ Johannes Jørgensen: «Mørk baggrund. Jødernes politiske kamp i Palæstina.» i *Aftenposten* nr. 115, 3/3-22: 4-5.

som «heldigvis» var blitt avverget. En anonym diplomat som ble intervjuet uttalte at sionistene var avhengige av britisk beskyttelse, og han stilte seg tvilende til at den jødiske befolkningen skulle klare å «danne en jødisk hær» og beskytte seg selv når britene reiste.¹⁰⁰ Dette måtte Jørgensen si seg enig i:

Jeg tænker paa disse ord, mens jeg paa vandringer gennem byens gader betragter de jødiske befolkningsselementer. At gjøre de gamle, spansktalende sephardim og de gamle, jiddischtalende askenazim til soldater vil sikkert ikke være mulig: man behøver bare at se dem en om fredagen ved klagemuren, eller om sabbaten, naar de spaserer i sine sorte fløielskaftaner, men den store, pelsverkbremmede fløielsbaret paa hodet. Og de unge, zionisterne, disse blege, svagelig udsende intelligensmennesker som mere synes at høre hjemme i München-Schwabings kunstnerkneiper end paa den sølede gade mellem Jaffaporten og Hôtel Allenby, hvor man gjerne møder dem – heller ikke til deres militære kvaliteter kan man have stor tiltro.¹⁰¹

Denne vurderingen var basert på forestillinger om jøder som «intelligensmennesker» uten evner på andre felt. Hos Jørgensen finner vi altså stereotypier og nedlatende pessimisme, men også en viss sympati. Slik kan vi kanskje også oppsummere synet hos Mohr: De viste begge en viss kjennskap til sionismen og dens ideologiske ledere, og de hadde en viss sympati med sionistene. Samtidig var de skeptiske til den praktiske gjennomførbarheten, og de anerkjente den ikke-jødiske befolkningens behov og protester. I tillegg inngikk stereotypiske forestillinger om jøder – og da spesielt de øst-europeiske – som urbane og legemlig skrøpelige, uten forutsetninger for hverken jordbruk eller soldatvirke, også i skepsisen til koloniseringen.

Kommentatoren Haakon Øverland skrev to ganger om sionismen, og også i hans vurdering var det visse stereotypier som utgjorde basis for vurderingen.¹⁰² De to kommentarene er fra 25. februar 1922, med tittelen «Jødernes nationale hjem», og den andre er fra 31. mai 1923 med tittelen «Det nationale hjem».¹⁰³ I begge stilte Øverland seg skeptisk til gjennomførbarheten av planene om å skape et nasjonalt hjem for jødene i Palestina. Øverland uttrykte i mindre grad enn Mohr og Jørgensen sympati med sionistenes sak. Dermed

¹⁰⁰ «Mørk baggrund. Jødernes [...]» i *Aftenposten* nr. 115, 3/3-22.

¹⁰¹ «Mørk baggrund. Jødernes [...]» i *Aftenposten* nr. 115, 3/3-22.

¹⁰² Øverland signerte sine artikler med en enkel «Ø». Valaker, som har studert *Aftenposten*, identifiserer «Ø.» som Haakon Øverland. Se Valaker, 1999: 72. I følge medlemslisten til Norsk presseforbund fungerte Øverland i *Aftenposten* som redaksjonssekretær og utenriksmedarbeider fra 1921, til han i 1930 fikk en redaktørstilling. Se *Pressefolk – Biografiske opplysninger om Norsk presseforbunds medlemmer 1938*. 2. utg., Oslo 1939.

¹⁰³ Haakon Øverland: «Jødernes nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 105, 25/2-1922: 3 og Haakon Øverland: «Det nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 305, 31/5-1923: 3.

ble hans tekster i større grad preget av skepsis, basert delvis på de praktiske politiske utfordringer, men også på negative stereotypier om jøder, og en uvilje mot sionistene som ble tydeliggjort gjennom sarkastisk språkbruk.

Artikkelen fra februar 1922 ble skrevet i forbindelse med at britene la frem den planlagte forfatningen for det britiske mandatstyret av Palestina. Øverland skrev at britene hadde forsøkt å gjøre alle de ulike religiøse folkegruppene i Palestina til lags, men at ingen så ut til å ha blitt fornøyde. Han sluttet seg til en ytring fra *Times*, hvor det ble hevdet at Palestina «vil utvikle sig til et nyt Irland», det vil si et konfliktfylt område hvor den britiske stat ville være nødt til å bruke store ressurser på å opprettholde ro og orden.¹⁰⁴ De innvandrende sionistene hadde «forfærdet» den innfødte befolkningen, da de ifølge Øverland oppførte seg arrogant og intolerant. Dette på tross av at jødene selv «altid har forlangt tolerance af anderledes troende.»¹⁰⁵ Dette var en kollektiv anklage mot «jødene». Alle jøder ble holdt ansvarlige for hva noen jøder angivelig hadde gjort eller forlangt.

Øverland mente også at den jødiske innvandringen ville skape problemer fordi det bare var de fattige jødene som dro til Palestina. Her baserte han seg på en oppfatning om at jøder har en aversjon mot skikkelig arbeid, og først og fremst lever av å utnytte andre folkeslag. Det vi ser her, er en variant av det Fein kalte «Shylock»-bildet.¹⁰⁶

Det vil sikkert ogsaa bare blive de fattigere elementer blant jøderne, som vil begive sig til Palæstina. Man ser allerede nu, hvilke vanskeligheder indvandringen der har skapt. Der er blevet dannet en jødisk proletarklasse, som er en stadig kilde til uroligheder. Almindelig arbeide er de ikke vant til og ønsker heller ikke at befatte sig med sligt. Paa den anden side er det vanskeligere at slaa sig gjennem med sin tidligere næringsvei, naar man bare har med folk af sin egen type at gjøre.¹⁰⁷

Dette avsnittet ble hentet fram igjen og gjentatt nesten ordrett i artikkelen fra 31. mai året etter:

Det er bare de fattigere elementer blant jødene, som har begit sig til Palæstina. Indvandringen har derfor allerede skapt de største vanskeligheter. Der er dannet en jødisk proletarklasse, som er en stadig kilde til uroligheter. Almindelig arbeide er de jo ikke vant til, og det ønsker de heller ikke at befatte sig med. Samtidig er det vanskelig for dem at slaa sig igjennem med sin tidligere næringsvei, tuskhandelen, naar

¹⁰⁴ «Jødernes nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 105, 25/2-1922.

¹⁰⁵ «Jødernes nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 105, 25/2-1922.

¹⁰⁶ Fein, 1987: 72.

¹⁰⁷ «Jødernes nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 105, 25/2-1922.

de bare har med folk av sin egen type at gjøre.¹⁰⁸

De to avsnittene er tilnærmet like, bortsett fra noen få grammatiske oppdateringer, en presisering om at det er «tuskhandelen» som er «jødenes» foretrukne næringsvei, og en endring av verbtiden i første setning fra fremtid til fortid. Det virker som om Øverland her rett og slett har tydd til en lettvint resirkulering av eget materiale. Slik gjenbruk var antagelig ikke helt legitim praksis, men Øverland var kanskje for fornøyd med formuleringen til å la være. Dette tilfellet er viktigst som eksempel på at en journalist kunne foretrekke nettopp en treffende formulering av en stereotypi om jøder, fremfor å hente inn ny informasjon.

Øverlands kommentar fra 31. mai 1923 kom som respons på en nyhet fra *Aftenpostens* Londonkorrespondent dagen før, om at valget som skulle gi grunnlag for selvstyre i Palestina var blitt boikottet av den arabiske del av befolkningen, og at det derfor var blitt erklært ugyldig. Britene hadde i stedet valgt å fortsette sitt mandatstyre. Nyheten var blitt godt mottatt i England, meldte korrespondenten, da alle der «idag [karakteriserer] hele Palæstina-politikken som en fiasko.»¹⁰⁹

Øverlands kommentar kritiserte de britiske styresmakter for Balfour-deklarasjonen og andre lettvinte løfter de hadde kommet med under verdenskrigen, slik som å gi selvstendighet til fiendtlige staters nasjonale minoriteter.¹¹⁰ Men som vi har sett gikk heller ikke jødene fri for Øverlands kritikk. I tillegg til avsnittet som er gjengitt over påpekte Øverland sarkastisk at jødene var en «avgjort minoritet» i befolkningen i Palestina, men «[a]llikevel har jødene beskedent forlangt al myndighet der.»¹¹¹ Sionistene var «dypt skuffet» over at britene hadde mislykkes og at deres store forhåpninger ikke var blitt innfridd, og Øverland regnet med at «zionistene vil forlange erstatning i en eller anden form for sine sammenstyrtede luftslotte.»¹¹² Øverlands kritikker av sionismen var med andre ord preget av stereotypier og uvilje mot jøder.

1925: Fredrik Böök

I året 1925 er *Aftenpostens* skriv om sionisme og Palestina dominert av den svenske litteraturhistorikeren og -kritikeren Fredrik Böök (1883-1961). Han var en sentral skikkelse i

¹⁰⁸ «Det nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 305, 31/5-1923.

¹⁰⁹ Bjørn Bunkholdt: «Den britiske politik i Palæstina.» i *Aftenposten* nr. 303, 30/5-1923: 2.

¹¹⁰ Korte bemerkninger om at man mente at den britiske stat hadde egne realpolitiske motiver for å tildele Palestina til jødene forekom også hos andre. Se for eksempel Hugo Mowinckel: «Gjennem det nye Tyskland fra nord til syd.» i *Aftenposten* nr. 326, 7/6-24: 2.

¹¹¹ «Det nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 305, 31/5-1923.

¹¹² «Det nationale hjem» i *Aftenposten* nr. 305, 31/5-1923.

svensk kulturdebatt i første halvdel av 1900-tallet.¹¹³ Böök, som den gang var stedfortredende redaktør og sjef for kulturavdelingen i *Svenska Dagbladet*, reiste til Palestina for å delta under åpningen av det hebraiske universitetet i starten av april 1925. Fra april til august trykket *Aftenposten* i alt 9 fyldige reportasjer fra Böök. Dette gjorde ham til den personen som skrev desidert mest i *Aftenposten* om jødene i Palestina i dette prosjektets periode. En del plass må derfor bevilges hans reportasjer.

I en artikkel som omtalte den forestående åpningen av det hebraiske universitetet i Jerusalem og reportasjereisen Böök skulle gjøre i den forbindelse, skrev *Aftenposten* følgende om hans forhold til sionismen: «Siden 1916 har professor Böök med sympatisk interesse fulgt utviklingen av zionismen og den nationale jødiske bevegelse.»¹¹⁴ *Aftenposten* var med andre ord klar over hva de hadde bestilt og hva de kunne forvente å få. Dette er interessant, for som vi skal se i senere kapitler, var det kanskje akkurat i denne perioden fiendtligheten mot jøder var på sitt sterkeste i *Aftenposten*. Hjemme i Sverige derimot opplevde Böök at flere av artiklene fra Palestinareisen ble refusert. En personalkonflikt med redaktøren, samt reaksjoner fra antisionistiske lesere, både antisemitter og jøder, førte til at Böök fikk beskjed fra redaksjonen i *Svenska Dagbladet* om at artiklene var for mange og for lange. Böök publiserte da de samlede artiklene i boken *Resa til Jerusalem våren 1925*, som fikk god mottagelse fra kritikere og publikum.¹¹⁵

Aftenpostens beskrivelse av Bööks holdning er ganske treffende for tonen i reportasjene han skrev senere den våren. I artikkelen «Da universitetet paa Oljebjerget blev indviet», beskrev han for eksempel det rørende synet da en sionist som hadde vært del av bevegelsen så lenge at han hadde vært med Theodor Herzl på Basel-kongressen i 1897, for første gang fikk komme til Palestina og opplevde at nesten alle han møtte talte hans eget språk, det vil si hebraisk. «Alt, som i hans ungdom var djerv utopi og fantastisk drøm, holder nu paa at bli realisert og det i det land, hvor hans tanker altid har været hjemme, men som han aldrig har set.»¹¹⁶

Böök bemerket ofte at det fantes ulike meninger blant jøder om sionismen og Palestina. I artikkelen «I Jaffatrakten.» henviste han for eksempel til ulike jødiske syn på Tel Aviv. Byen var fullkomment moderne, helt i tråd med fremtidsvisjonen Theodor Herzl hadde beskrevet i sin roman *Altneuland*, mente Böök. Men samtidig, bemerket han, fantes det andre

¹¹³ S. Nordin, *Fredrik Böök – En levnadsteckning*, Stockholm 1994: 10.

¹¹⁴ Usignert: «Indvielsen av jødernes universitet i Jerusalem.» *Aftenposten* nr. 130, 12/3-1925:3.

¹¹⁵ Nordin, 1994: 250-251.

¹¹⁶ Fredrik Böök: «Da universitetet paa Oljebjerget blev indviet.» *Aftenposten* nr. 225, 2/5-1925: 4-5.

sionister som mislikte Tel Aviv: «[De] hævder, at jødene er ikke kommet til Palæstina for at kopiere den europeiske gjennomsnittscivilisation.»¹¹⁷ Denne typen argumentasjon er ikke ulik den kritikken den kulturelle sionismen ved Ahad Ha'am hadde rettet mot Herzl, men Böök skrev ikke eksplisitt at det var disse sionistene han hadde i tankene.¹¹⁸ Uansett, i omtalen av universitetet, av kolonien Rishon le Zion og av landbruksskolen Mikveh Israel, ser vi den samme tendensen til å bemerke at det fantes ulike meninger blant jødene.¹¹⁹ Böök gikk sjelden langt inn på dette, men det har allikevel betydning, da slike detaljer bidro til å gi et nyansert bilde av jøder, som en gruppe preget av meningsmangfold. Dette var en fremstilling *Aftenpostens* lesere i liten grad fikk ellers.

Bööks begeistring for sionismen ser delvis ut til å skyldes hans holdning til kommunismen. I en reportasje som skildret hans besøk til et kommunistisk jordbruksanlegg, beskrev han seg selv som «gjennemborgerlig».¹²⁰ Böök tegnet et positivt bilde av kommunistene han møtte i denne reportasjen, og han konkluderte med at disse «samfundseksperimenter» hørte til en kommunisme av «mild og sympatisk art», som ikke sto i fare for å sprengte «den borgerlige samfundsorden i Palæstina [...] i luften. [...] [De sionistiske kommunistene] forekommer mig uendelig mere tiltalende end de race- og meningsfæller, som med fremgang arbejder paa at forvandle Rusland til en ødemark.»¹²¹ For Böök var de jødiske bolsjevikenes rolle i kommunismen i Russland et tilbakevendende poeng. Forestillingene om «bolsjevikjøden» vil bli diskutert nærmere i et eget kapittel. Her holder det å bemerke at det falt Böök naturlig å sammenligne de jødiske kommunistene han møtte i Palestina med bildet han hadde av den jødiske bolsjeviken.

Böök var altså langt fra noen kommunist selv, og heri synes grunnen til hans begeistring for sionismen delvis å ligge. Etter hans vurdering var kommunisme og sionisme uforenlige. I artikkelen fra 1. august hevdet han at det jødiske sosialistpartiet Poalei Zion i Palestina ville bli nødt til å oppgi «klassekampidealet og revolutionsdrømmene. Med den slags forestillinger kan man ikke ta del i et positivt nasjonalt nybyggerarbeide.»¹²² Artikkelen fra 28. juli avsluttet han med å spå at siden den «radikale ideologi» nå hadde ført de kommunistiske jødene tilbake til «det primitiveste og konservativeste av alt yrke:

¹¹⁷ Fredrik Böök: «I Jaffatrakten.» *Aftenposten* nr. 386, 1/8-25: 4-5.

¹¹⁸ Banik, 2007: 37.

¹¹⁹ Se henholdsvis «Da universitetet paa [...]» *Aftenposten* nr. 225, 2/5-1925 for det første eksempelet, «I Jaffatrakten.» *Aftenposten* nr. 386, 1/8-25 for de to siste.

¹²⁰ Fredrik Böök: «Kommunister i Palæstina.» *Aftenposten* nr. 378, 28/7-25: 3, 5.

¹²¹ «Kommunister i Palæstina.» *Aftenposten* nr. 378, 28/7-25.

¹²² «I Jaffatrakten.» *Aftenposten* nr. 386, 1/8-25.

jordbrukerens» ville de nok etter hvert også lære å se verdien av privat eiendomsrett.¹²³ Han bemerket at også bolsjevikene hadde fordømt sionismen som en «reaktionær bourgeoisbevægelse», så han mente han ikke var alene om å anse disse to som uforenlige.¹²⁴

I grunden ser bolsjevikene riktig. Den virkelighetsfremmede, fanatiske, oprevne og oppløsende jødiske revolutionær, den nervøse ghettoproletar, som [Poalei Zions leder] Ber Borochov saa ypperlig har karakterisert – han hørte selv til typen og visste, hvad han talte om, da han præget frasen «revolutionær hypertrofi» – denne jødiske menneskeklasse, som har git omstyrtningspartiet i Rusland og mange andre land adskillige av deres mest energiske og indflydelsesrike ledere, kan ikke leve i Palæstina. Derfor er zionismen en helsekur, først og fremst for jødene selv, men derigjennem ogsaa for de europæiske folk.¹²⁵

For Böök ser jøder ut til å ha utgjort et spesielt element i den kommunistiske bevegelse i Europa. Han mente ikke at alle jøder var kommunister, men han så ut til å hevde at jøder like fullt spilte en spesiell rolle som pådrivere i den kommunistiske bevegelse. Og grunnen til at de hadde denne rollen skyldtes nettopp deres jødiske bakgrunn. Böök så sionismen som en mulig løsning på dette problemet både for jøder og europeere. Som nybyggere i Palestina kunne de «kureres», de ville ikke lenger være «virkelighetsfremmede» og «oprevne», dermed ville de ikke lenger utgjøre et «fanatisk» og «opløsende» element i Europa.

Böök anså imidlertid det jødiske problem først og fremst som et sosialt problem. Jødernes stilling i Europa gjorde dem kanskje til et revolusjonært og skadelig element, men med en miljøforandring kunne de kureres helt. Denne sosiale tilnærming til «jødespørsmålet» er tydelig i reportasjen «Jordbruket i Erez Israel.» Her avfeide han dem som mente at jøder av biologiske eller andre grunner rett og slett ikke var disponert til å være bønder.

Man pleier at indvende, at jødene aldrig kunde formaaes til at utføre kropsarbeide. Men havnearbeiderne og bærerne i Saloniki har altid været jøder, og i en mængde østerlandske havner har sefardim et gammelt privilegium paa det tyngste grovarbeidet. Østjødene er en fysisk forsvaket race paa grund av ussel næring og elendige boliger, men naar de har emigrert til Amerika, efterlafter de alt i næste generation et procentuelt meget rikelig tilskud til saadanne heroiske yrker som bokserens, tungvektsbryterens, indbrudstyvens og rovmorderens, som den amerikanske statistik utviser. [...] ghettotilværelsen har fjernet de jødiske folkemasser fra naturen. Men er denne fjernhet ikke en erhvervet egenskab i stedet for en medfødt?¹²⁶

¹²³ «Kommunister i Palæstina.» *Aftenposten* nr. 378, 28/7-25.

¹²⁴ «I Jaffatrakten.» *Aftenposten* nr. 386, 1/8-25.

¹²⁵ «I Jaffatrakten.» *Aftenposten* nr. 386, 1/8-25.

¹²⁶ Fredrik Böök: «Jordbruket i Erez Israel.» i *Aftenposten* nr. 396, 7/8-25: 4-5.

Böök's konklusjon om jødene's fysiske kapasitet skilte seg noe fra vurderingene til Mohr, Jørgensen og Øverland, siden han mente jødene absolutt *kunne* være like godt fysisk skikket som andre. Böök's konklusjon skilte seg også til en viss grad fra ordene han selv hadde brukt i en reportasje bare et par år før. I en reportasje fra Polen bemerket han hvordan det mellom adel og livegne manglet en middelklasse, og at jødene i denne situasjonen hadde fylt en slags rolle som borgerskap. «I strid med sine naturlige tilbøyeligheter» hadde de sågar bosatt seg på landsbygda for å virke som kroverter og drive handel med korn.¹²⁷ Dette viser hvor utbredt oppfatninger om «jødene» som naturlig urbane og fysisk svake var. Selv sionistsympatisøren Böök gjentok dem når han ikke tenkte seg om.

Böök's sympati for de forfulgte jøder ble et tilbakevendende tema i flere av reportasjene hans. I artikkelen «Paaskeofferet paa Garizim.» beskrev Böök hvordan han selv møtte noen jødiske turister som like før var blitt overfalt av lokale arabere. Han uttrykte tydelig sympati med jødene som var blitt ofre for vold den dagen, og han så hendelsen som del av en lengre historisk trend, hvor jøder både i det «aapent fiendtlige eller skjult antisemittiske Europa» og i Palestina i følge ham ble gjort til syndebukker.¹²⁸ I reportasjen «Jordbruket i Erez Israel.» kom Böök så med en sterk avstandstagen fra jødefiendtlighet. Han skrev om et besøk til det jødiske barnehjemmet Kfar Jeladim. Her bodde i følge reportasjen 115 ukrainske barn som hadde mistet familie som følge av pogromer i hjemlandet. «Pogromene i Ukraine i de siste krigs- og revolutionsaarene, har kostet 150,000 jøder livet, og man kan uten overdrivelse si, at de har tilintetgjort eksistensen for tre millioner jøder.»¹²⁹ skrev Böök, før han i det neste avsnitt kom med det som antagelig er den klareste fordømmelsen av antisemittisme som sto på trykk i *Aftenposten* i dette prosjektets periode:

Jeg skulde ha lyst til at sende adskillige personer paa et kort besøk til Kfar Jeladim. Først og fremst de antisemittiske ophissere, om hvem man aldrig vet, om det virkelig er blodbadet og pogromen de tørster efter. De burde tvinges til at utspørre barnene om mordets, pyndringens[sic] og voldtæktens detaljer. Jeg tænker, en stor del av dem vilde faa nok. Dernæst kunde det være meget passende, at mange, baade jøder og kristne, som fortsætter at anse zionismen som et hjernesvind, «en kunstig bevægelse», kunde faa se og forundres over disse forældreløse barn. Antisemitismen er ikke overalt en lek og en sport eller en moralsk intellektuel reaktion – i andre former eksisterer den ikke i de nordiske land – for østjødene er den en blodig virkelighed, et forgiftet saar. Og noget andet radikalt botemiddel end zionismen er endnu ikke opfundet.¹³⁰

¹²⁷ Fredrik Böök: «Slot og hytte i Polen.» i *Aftenposten* nr. 383, 1/8-22: 4-5.

¹²⁸ Fredrik Böök: «Paaskeofferet paa Garizim.» i *Aftenposten* nr. 274, 30/5-25: 1-2.

¹²⁹ «Jordbruket i Erez [...]» i *Aftenposten* nr. 396, 7/8-25.

¹³⁰ «Jordbruket i Erez [...]» i *Aftenposten* nr. 396, 7/8-25.

Han anklaget her hjemlige antisemitter for ikke å se de alvorlige konsekvenser som antisemittisme kunne få. I samme avsnitt uttrykte han igjen sin positive innstilling til sionismen, han oppfattet den også som en løsning på trusselen fra antisemittismen.

Oppsummering

Som nevnt innledningsvis rommet sionismen flere retninger. I *Aftenpostens* omtale av sionisme var imidlertid jødisk bosetting av Palestina et sentralt aspekt ved forståelsen av sionisme. Dette ser vi i artiklene *Aftenposten* selv skrev, for eksempel i artikkelen som introduserte Jørgensens reportasjereise, og intervjuet med dr. Fränkel.¹³¹ Jørgensen refererte én gang til Ahad Ha'am, en av de fremste talsmennene for kulturell sionisme, men da bare for å gjengi hans bemerkning om at Balfour-deklarasjonen ikke hadde lovt så mye som mange så ut til å mene.¹³² Böök refererte til A. D. Gordon og fremholdt jordbrukets betydning for sionismen som sentral.¹³³

Forklaringen på at det kun var denne varianten av sionisme som fikk oppmerksomhet kan nok delvis finnes i tidspunktet. Dette var årene like etter Balfourdeklarasjonen og den medfølgende anerkjennelsen britene hadde gitt World Zionist Organisation. I tillegg ser det ut til at skribentene fikk sin kunnskap fra litteratur av prominente sionister heller enn fra kontakt med norske sionistiske jøder. Henvisningene til litteratur av navn som Herzl, Gordon og Ha'am tyder på dette. Så var da aktivitets- og kunnskapsnivået blant norske sionister også ganske lavt i denne perioden.¹³⁴

Sett under ett kan vi karakterisere dekningen av zionismen og koloniseringen av Palestina fra 1920 til 1924 som preget av stigende pessimisme. Den optimistiske og romantiske vinklingen om et folk som endelig får vende tilbake til sitt fedreland ble lagt til side, til fordel for en mer pessimistisk vinkling om en stormakts feilslåtte forsøk på å la store mengder ressurssvake jøder innvandre til et lite, underutviklet og allerede befolket område.

Hovedforklaringen for denne pessimismen kan ligge i at Balfour-erklæringen i perioden gikk fra å være en idé til å være et praktisk politisk problem. I 1920 ble det optimistisk rapportert at Balfour-erklæringen skulle realiseres, mens det i 1923 ble rapportert at politikken som var blitt ført ble i England ansett som en «fiasko»; britene hadde ikke klart å

¹³¹ «Tilbake til Palæstina!» i *Aftenposten* nr. 256, 27/5-1920 og ««Aftenposten» i 1922. [...]», i *Aftenposten* nr. 626, 28/12-1921.

¹³² «Mørk baggrund. Jødernes [...]» i *Aftenposten* nr. 115, 3/3-1922.

¹³³ «Kommunister i Palæstina.» *Aftenposten* nr. 378, 28/7-25.

¹³⁴ Banik, 2007, 60-66.

skape en palestinsk forfatning og opprette selvstyre for den palestinske befolkningen, og det britiske mandatsstyret ville i stedet fortsette.¹³⁵ De praktiske utfordringene hadde tidlig åpenbart seg og satt sitt preg på avisomtalen, som vi har sett var de tema allerede i den første kommentaren hos Mohr i 1921. Med Bööks reportasjer i 1925 ble omtalen igjen i overveiende grad positiv, uten at den faktiske politiske situasjonen hadde endret seg markant. Bööks begeistring for sionisme ser delvis ut til å skyldes at han fokuserte på de nasjonalistiske og jordbruksorienterte aspektene. I hans øyne gjorde dette sionismen til et positivt alternativ til den andre ideologien han forbandt med jøder, nemlig kommunisme. Gitt de få skribentene og de relativt få omtalene av dette emnet blir det kanskje lite hensiktsmessig å prøve å destillere frem en unison utviklingstendens. Positiv eller negativ omtale avhang av holdningene til den enkelte skribenten.

Iblandet kritikken mot den britiske politikk og innvendingene om de praktiske utfordringer finner vi også innvendinger basert på stereotypier om «jødene». I avistekstene om koloniseringen av Palestina som ble skrevet av Jørgensen, Mohr og Øverland kan vi spore noen forestillinger som går igjen. De gikk ut på at «jødene» var legemlig skrøpelige og at de hadde mer kompetanse innen bedragerisk småhandel enn innen «almindelig» arbeid og jordbruk. «Jødernes» egenskaper ble presentert som del av problemet, de var selv en av årsakene til at koloniseringen ikke kom til å fungere. På den annen side var Fränkel og Böök svært positive og optimistiske til jødernes innvandring til Palestina, selv om jødiske Fränkel og ikke-jødiske Böök nok har hatt ulike motiver. Böök så sionismen som en mulighet for jødene å unnsnippe antisemittisme, men også som en mulighet for Europa å bli kvitt politisk radikale og «opløsende» elementer. Fränkel mente «jødene» i Europa var fysisk svekkede, men at bosetning i Palestina ville kunne gjøre dem friske, sterke og revitaliserte igjen. Dette gjorde at hans syn skilte seg fra synet til de fleste av de andre som uttrykte seg i *Aftenposten* om dette temaet, selv om de ved første øyekast kunne høres like ut.

Forskjellen kan kanskje oppsummeres i at de to partene var uenige om hvem «jødeproblemet» først og fremst gikk ut over. Jørgensen, Mohr og Øverland mente «jødene» var negative for samfunnet de befant seg i, mens Fränkels uttalelse antydte at han mente det var tilværelsen i Europa som var skadelig for «jødene». Fränkels syn var i tråd med den sionistiske ideologien. Videre så Jørgensen, Mohr og Øverland så for seg at «jødene» i Palestina fortsatt ville ha sine angivelige negative egenskaper, mens Fränkel og Böök mente at «jødene» nettopp der ville bli kvitt de negative egenskaper de hadde tilegnet seg i diaspora.

¹³⁵ «Den britiske politik i Palæstina.» i *Aftenposten* nr. 303, side 30/5-23.

Den prinsipielle forskjellen kan ha vært at Jørgensen, Mohr og Øverland anså disse negative egenskapene som biologiske, mens de for Fränkel var miljø-avhengige. Både Jørgensen og Fränkel ga beskrivelser av jødene de hadde sett i Palestina, og beskrivelsene var – som vi har sett – vidt forskjellige. «Jødene» Jørgensen skildret var ikke de samme som de «nye jødene» Fränkel beskrev. Hva de så i Palestina, eller – rettere sagt – hva de valgte å fortelle at de hadde sett, ble tydelig påvirket av deres holdning til jødene.

Böök, som riktignok hadde langt mer spalteplass enn Fränkel eller noen av de andre, fremstår som den mest nyanserte, den som støttet seg desidert minst på stereotypier. Han argumenterte for at jødene var like fysisk egnede som andre, og at deres problemer i Europa skyldtes simple og umystiske sosiale og økonomiske problemer. Allikevel var holdninger om at «jødene» var svake og uskikkede til det harde fysiske arbeid som behøvdes for å kolonisere og dyrke jorden i Palestina gjennomgående i *Aftenposten*, og det spesielt fra kommentatorplass.

Böök og Mohr hadde noen betraktninger om det sionistiske arbeidet som vi i ettertid kan se at beskriver datidens forhold ganske presist. Dette demonstrerer det store spennet i graden av kunnskap om sionismen som eksisterte blant skribentene. Der noen ser ut til å ha visst lite og baserte seg i stor grad på enkle negative stereotypier, var andre godt informerte og hadde kjennskap til sionistisk litteratur. Både i graden av kunnskap og grunnholdning til sionismen var det stor variasjon i det som ble skrevet i *Aftenposten*.

Kapittel 4 - Beskrivelser av jødens kropp

Innledning

Dette kapittelet vil omhandle det Fein i sin definisjon av antisemittisme omtalte som del av kulturelle uttrykk for antisemittisme, nemlig utbredte myter og billedspråk («imagery») om jøder.¹³⁶ Som vi så i det forrige kapittelet, fantes det utbredte myter rundt «jødens» kropp, og disse forestillingene hadde innflytelse på hvordan sionismen og det jødiske arbeid for bosetting i Palestina ble oppfattet. I dette kapittelet vil de konkrete forestillingene om «jødens» kropp, slik de ble uttrykt i *Aftenposten*, bli nærmere undersøkt og analysert.

Kulturhistoriker George Mosse hevder at det moderne, maskuline mannsidealet fikk sin utspreddning i Europa i forbindelse med borgerskapets og det moderne samfunns gjennombrudd i tiden mellom det 18. og det 19. århundre.¹³⁷ Et fysiognomisk samsvar mellom utseende og indre kvaliteter var sentralt for dette idealet. Antatt samfunnsoppbyggelige dyder ble idealisert og personifisert i en vakker, sunn og maskulin mannsskikkelse, og udydige kontraeksempler ble personifisert i stygge, sykeliggjorte og umandige mannsskikkelser. Det vakre idealet var synonymt med et «europeisk» utseende, mens blant annet jøder og «jødisk» utseende ble synonymt med det stygge og samfunnsnedbrytende udydige.¹³⁸ Trekk som ble forbundet med en spesifikk og normavvikende «rase», ble ikke bare tolket som stygge, men også svært ofte forbundet med sykdom og mangelfull hygiene. Den «jødiske nese» ble for eksempel en periode tolket som produktet av syfilis.¹³⁹ Slik ble man holdt ansvarlig for sitt «stygge» utseende, og koblingen mellom utseende og dyd fremsto som mer troverdig. På denne måten ble «jøden» brukt som motbildet på hva en «ekte» mann skulle være. Sionistenes vektlegging av kropp og maskulinitet, med blant annet Max Nordaus ideal om en «muskeljøde», som omtalt i forrige kapittel, kan delvis forstås som en reaksjon på disse holdningene.

I sin analyse av jødekarikaturer i norske vittighetsblader på 1910- og 1920-tallet, har Brakstad påpekt hvordan den negative stereotypien om «jøden» i Norge hadde en lignende funksjon som kontratype både på det nasjonale og det maskuline idealet: «Jøder» ble ofte fremstilt som et avvik fra den norske normen. Normen var, i tillegg til å være en mann, oftest «en sterkt idealisert skikkelse med lyst hår, høy og slank kropp og liten nese», mens den

¹³⁶ Fein, 1987: 67.

¹³⁷ G. L. Mosse, *The Image of Man – The Creation of Modern Masculinity*, New York 1996.

¹³⁸ Mosse, 1996: 5, 12, 59-64.

¹³⁹ Gilman, 1991: 172-173.

mannlige jøden var den rake motsetning, med blant annet sekstallsnese; kort, men fet kropp; store, men feminine hender; samt hjulbenthet og plattfothet.¹⁴⁰ «Jøden» ble fremstilt på lignende vis i svenske karikaturer fra samme tidsrom, hvilket understreker at dette var utbredte forestillinger.¹⁴¹

Den jødiske stereotypiens funksjon var å være som et vrengebilde på den maskuline mann. Dette blir understreket av et faktum som blant andre Sander Gilman har påpekt, at den stereotype «jøden» svært sjelden ble fremstilt som kvinne.¹⁴² Det mest subversive vrengebildet av den maskuline mannen var ikke en kvinne – kvinnen hadde ifølge idealet tvert imot en plass ved mannens side –, men derimot en feminin og umandig mann.¹⁴³

Det er verdt å merke seg at de kroppslige stereotypiene ikke inngår i Feins oversikt over de arketyperiske beskyldningene mot jøder.¹⁴⁴ Det betyr ikke at de kroppslige stereotypiene var sjeldne i denne perioden. Tvert i mot skal vi se at de ofte kunne inngå som *del* av fremstillinger av «jøder» som er i tråd med Feins arketyper.

Dette kapitlet vil utforske forestillingene om jødens kropp og utseende ved å analysere hvordan «jøder» ble beskrevet rent fysisk. Hvordan så den typiske «jøde» ut, og hva betød det at man forestilte seg jøden akkurat slik?

Forestillinger som de beskrevet i dette kapitlet, kan anses som materiale som inngår i det blant andre litteraturviter Ragnhild Maria H. Heden har kalt et *antisemittisk arkiv*. Ifølge Heden kan det antisemittiske arkiv i tråd med strukturalistisk teori anses som en virtuell samling av antisemittiske forestillinger. Innholdet i arkivet avgjør hvilke antisemittiske ytringer og koblinger som er tilgjengelige og mulige å anvende i en diskurs. Det antisemittiske arkivet utgjør en bakenforliggende språklig struktur, og har en viss definisjonsmakt over hva som er, og ikke er, nærliggende å si om jøder.¹⁴⁵

Det betyr imidlertid ikke at den som ytrer seg bør anses som viljeløs og styrt av de språklige strukturer. Som premiss for min videre argumentasjon vil jeg legge til grunn at å beskrive noe er en handling som involverer en rekke subjektive valg. Å gi en beskrivelse betyr at man må ta avgjørelser. Det innebærer bevisste eller ubevisste verdiladede valg av hvilke trekk man ønsker å fremheve som *definerende* for objektet, og hvilke ord og metaforer

¹⁴⁰ Brakstad, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 110.

¹⁴¹ L. M. Andersson, Bilden av juden i svensk skämtpress 1910-1940, *Svensk Historisk tidskrift*, nr. 1/1996: 42-43.

¹⁴² Gilman, 1991, 4-5.

¹⁴³ Mosse, 1996: 8-12, 74.

¹⁴⁴ Fein, 1987: 72.

¹⁴⁵ R. Heden, Tidlig norsk kriminallitteratur og det antisemittiske arkiv, i Moe og Kopperud (red.) 2011: 65-68, 103-106.

man velger for å beskrive trekkene. Valget om å ty til stereotypier – her forstått som et statisk og standardisert mentalt bilde som beskriver et objekt uten rom for individuell variasjon – fra et antisemittisk arkiv eller andre steder, er et annet slikt valg.¹⁴⁶ Det er heller ikke gitt som en selvfølge at utseende er relevant i enhver sammenheng, så selv det valget man tar om hvorvidt man skal gi en beskrivelse av objektets utseende eller ikke, kan i seg selv være svært verdiladet. Som lesere kan vi analysere disse verdivalgene og lære noe om holdningene til personen som har utført beskrivelsen.

For å svare på spørsmålet som ble stilt over vil vi se på fremstillinger av «jøden» både i skjønnlitterære og journalistiske fremstillinger. Jeg mener at fiksjonsfremstillingene er høyst relevante som studieobjekt i denne sammenhengen. I fiksjonen fikk forfatteren anledning til å fremmane «jødene» akkurat sånn som han eller hun så dem for seg i fantasien, uten behov for å modere seg for å få fremstillingen til å harmonere med de mer objektive fakta. Jeg vil legge frem noen eksempler på stereotypien fra skjønnlitterære framstillinger, for å vise stereotypien i sin mest velutviklede form. Jeg vil så vise hvordan denne stereotypien også ble anvendt i journalistisk materiale, før jeg viser til viktige unntak hvor stereotypien ikke ble anvendt. Spesielt kan disse unntakene hjelpe oss til å analysere og forstå stereotypiens anvendelsesmønster og funksjon.

Noen eksempler fra *Aftenposten* på stereotypien i sin mest velutviklede form

Aftenposten trykket gjennom hele perioden skjønnlitteratur i sine utgaver. Det kunne være føljetonger eller enkeltstående noveller, i ulike sjangre. Jøder opptrådte både som sentrale og perifere karakterer, og de kunne være både sympatiske og usympatiske.

I noen av Øvre Richter Frichs detektivromaner, som gikk som føljetonger i *Aftenposten*, opptrådte «jøder» oftest som skurker eller motsatser til Frichs helnorske heltefigur, Jonas Fjeld. Med tanke på at Frich flere ganger var på trykk i *Aftenposten*, er det kraftfulle antisemittiske språket han tidvis brukte verdt å merke seg som et poeng i seg selv. De antisemittiske og rasistiske temaene i Frichs forfatterskap har imidlertid blitt nærmere diskutert av andre.¹⁴⁷ I denne sammenheng vil jeg først og fremst anvende de følgende utdragene fra Frichs føljetonger som renskarne eksempler på den stereotypiske beskrivelsen

¹⁴⁶ Basert på definisjon i A. P. Cowie (red.), *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Fjerde utgave, Oxford 1989.

¹⁴⁷ Frich ble for eksempel kraftig fordømt av litteraturforskeren Willy Dahl på 70-tallet. I nyere tid har Frichs biograf, Christopher Hals Gylseth, forsøkt å justere bildet av ham. I Gylseths øyne var ikke Frich noen ekstremist i sin egen samtid.

Se W. Dahl, *Blåbriller og løsskjegg i Kristiania – Om kriminal- og spenningsromaner fra tida omkring første verdenskrig*, Oslo 1975: 66ff og C. H. Gylseth *...seg selv til det ytterste. – Øvre Richter Frich og hans forfatterskap*. J. W. Cappelens Forlag A.S. 1997: 285

av jødens kropp, for å vise hvordan stereotypien beskrevet innledningsvis kunne opptre i praksis.

I 1922 gikk romanen *Pans fløite* i føljetong. Romanen omhandler en fløyte som gir den som spiller på den en uforklarlig hypnotisk makt over tilhørerne.¹⁴⁸ Jonas Fjeld etterforsker saken. I et kapittel oppsøker Fjeld en berømt jødisk psykiater ved navn Bloch for å diskutere to pasienter som har blitt utsatt for fløytens krefter. Bloch er en vellykket professor og akademiker, men altfor fantasiløs til å hjelpe Fjeld med å løse mysteriet. De to mennenes fremtoning, og Fjelds fysiske overlegenhet over den andre, er et gjennomgående tema i teksten:

– Jeg tror De tager feil, sagde Fjeld rolig. – Hvad behager? Nordmanden reiste sig og hans høide og bredde fik den skarpe bemerkning paa professorens læber til at visne. [...] Den store nervelæge [(stort omdømme, ikke fysisk stor)] rettede lidt paa sine skjæve jødeben og forsøgte forgjæves at bryste sig. [...] Da Fjelds mægtige skikkelse forsvandt bag portièrerne, var den lille jøde grøn i ansigtet. Han sparkede i raseri til sin papirkurv, han slog i bordet, han bed sig i læben. Hva vovede den ubehøvlede norske laban at sige ham? Var han ikke et af verdens aller største lys.[...] Men hans latter døde efterhaanden i hans strube, den blev til en svag gurglen, som gled over i et lidet støn. Og den store nervelæge sank dybere sammen i sin stol og tilslut blev der bare en bitteliden gulbleg jøde igjen[...]¹⁴⁹

Fjeld er her fremstilt som det tydelige idealet, selv den jødiske professoren ønsker i hemmelighet at han var som Fjeld. Fjeld er rolig og uaffisert, mens Bloch farer ubehersket opp når Fjeld trekker hans teorier i tvil. Kontrasten mellom deres legemer er også tydelig, Fjeld er stor og bredskuldret, mens Bloch bak masken av sine akademiske titler og sitt store omdømme er en «bitteliten gulbleg jøde», med «skjæve jødeben».

I romanens siste kapittel har Fjeld løst mysteriet. Fløyten tilhørte en suksessrik musiker, men den kom på avveie og dens krefter ble misbrukt. Fløytespilleren har bestemt seg for å slutte i sin karriere som musiker, og vil istedet tilbringe sin tid sammen med sin kone. I kapittelet blir musikeren konfrontert av sin jødiske impresario, som frister ham med konsertturné over hele Europa og millioner å tjene. Valget står mellom roen eller larmen, kjærligheten eller pengene, og historien ender godt når musikeren velger det første. I kapittelet kontrasteres ro, lavmæltet og kjærlighet med musikk, høyrøstet og materialisme. Disse kvalitetene ble legemliggjort henholdsvis i Jonas Fjeld og den jødiske impresarioen, og rent fysisk ble de to også fremstilt som hverandres rake motsetninger. Dette

¹⁴⁸ Gylseth, 1997: 212-214.

¹⁴⁹ Øvre Richter Frich: «Pans fløite.» i *Aftenposten* nr. 210, 27/4-1922: 6.

ser vi i måten Frich skildret dem på, i en scene fra tidligere i kapittelet, der Fjeld og impresarioen ved en tilfeldighet deler togkupé: «Den lille fede mand med det udprægede apoplektiske udseende ruggede med brede jødeben op de ubehagelig mange trapper paa Gare Mont Parnasse. Bagefter ham kom en stor neger med en mægtig haandkuffert, som viste alle tydelige tegn paa reisevanthed.»¹⁵⁰ Impresarioen finner frem til sin kupé, hvor Fjeld allerede sitter, og blir av «sin neger» anbrakt i sitt sete med pledd, aviser og sjokolade. Under togreisen sovner han og faller ned på gulvet fra plassen sin, hvorpå Fjeld fysisk løfter ham opp igjen. Etterpå forsøker jøden å starte en samtale, men Fjeld forholder seg taus.

Det var da en sjelden uselskabelig herre. Han hverken lo, smilte eller sagde: Jaha! Desuden havde han blaa øine og mægtige skuldre. Og i disse staaende, der skar i jødens skiddensorte pupiller som knive, laa der endog en overbærende foragt. Hva betød dette? Havde ikke manden forstaaet hvem han var? Havde han ikke set æreslegionens roset i knaphullet?¹⁵¹

Den jødiske impresarioen fremstilles samlet som en liten, fet og på mange måter patetisk, hjelpeløs person. Han er prisgitt større og sterkere menn som kjører bilen for ham, bærer bagasjen hans, pakker ham inn i pledd og sågar løfter ham opp når han faller til bakken. Selv hans «ruggende» ganglag, nok en markør som var blitt patologisert og forbundet med det «jødiske», avslører hans umandighet.¹⁵²

Samlet kan vi si at at jødene i Frichs føljetonger i *Aftenposten* i denne perioden fremsto som fysisk hjelpeløse skikkelser. De kunne være fete, og «liten» var et svært vanlig adjektiv. Bruken av ordet «liten» kan illustrere den fysiognomiske funksjonen i stereotypien, fordi ordet kunne betegne noe mer enn at karakteren var rent kroppslig kortvokst, ordet kunne også utledes til å si noe om indre kvaliteter. «Jødene» hos Frich hadde i tillegg ofte oppblåst selvbilde, samtidig som de ikke bidro konstruktivt til samfunnet. De opptrådte istedet i roller som bolsjeviker, rike forretningsmenn og fantasiløse akademikere.

Før vi går videre, vil jeg også trekke fram en novelle av en annen forfatter, Ole Lie Singdahlsen, som utgjør et ganske spesielt eksempel i denne sammenheng. Novellen er interessant fordi den ser ut til å ha parodiert hvordan man på den tiden hadde spesifikke forventninger til et «jødisk» utseende. «Hr. Golds fædrelandssang» skildrer et landlig beliggende hotell et sted i Europa, med fine gjester fra ulike land. Den søvnige idyllen blir

¹⁵⁰ Øvre Richter Frich: «Pans fløite.» i *Aftenposten* nr. 379, 29/7-1922: 5.

¹⁵¹ «Pans Fløite», *Aftenposten* nr. 379, 29/7-1922.

¹⁵² Gilman, 1991: 39-40.

brutt når en jødisk gjest, «en brunøiet, liten svartskjegget mand», sjekker inn.¹⁵³ De andre gjestene på hotellet reagerer først svært negativt på å få en jøde på hotellet, og før de har blitt kjent med ham skildres forventningene de har:

»En av Israels folk«, sier de, dermed er manden vurdert og placert. De ærgrer sig. Her var saavist ikke morsomt, men alle var de da »hvite«, nu kommer denne semit med sin sekstalsnæse, sine runde skuldre, sine plattfötter, som minder om de firti aars ørkenvandring, dette blikket, som paa engang er saa uforskammet, ydmygt og frækt!¹⁵⁴

Gjestene blir tydelig ubekvemme av jødens nærvær og forsøker på ulike vis å demonstrere sin overlegenhet ovenfor ham, men dette straffer seg til slutt. Novellen har en interessant dobbelthet, fordi den på den ene siden kommenterer og fordømmer hvordan hotellgjestene møter Hr. Gold med fordommer og forakt, samtidig er Gold selv beskrevet helt i tråd med det typiske mønsteret: Fysisk er også han «liten», og ved å utnytte de andre gjestenes arroganse ender han faktisk opp med å lure store pengesummer ut av dem. Det gikk, som vi ser, absolutt an å være seg bevisst de stereotypiene som rådet i kulturen. Men Singdahlsen forsøkte allikevel ikke i dette tilfellet å trække opp helt nye stier, fremfor å følge de gamle.

Anvendelse av stereotypien i journalistisk stoff

Beskrivelsene av jødens kropp begrenset seg ikke til skjønnlitteraturen, vi finner dem også i det journalistiske stoffet. Både i reportasjer og nyhetsartikler kunne jøder bli beskrevet, og ofte ble elementer av stereotypien inkludert. Spesielt i reisereportasjer fra utlandet kunne man finne beskrivelser av jøder og «jødisk» utseende.

I en artikkel fra Tyskland observerte Finn Myklegaard hvordan «jødene» hadde kommet til å dominere i det tyske selskapsliv, og at dette hadde gjort at man ikke danset så mye på ettermiddagene som man gjorde før.

Nu er det enkelte onde tunger, som paastaar at jødene ogsaa her skal ha hatt en finger med i spillet. Et av racens kjendtegn er jo en stadig tiltagende korpulence med aarene, og det er da naturligt og helt medicinsk rigtig ikke at utsætte sig for altfor store rystelser. Saa har de ganske enkelt paatvunget berlinerne sin opfatning av, hvorledes en eftermiddag skal tilbringes.¹⁵⁵

¹⁵³ O. Lie Singdahlsen: «Hr. Golds fædrelandssang.» i *Aftenposten* nr. 515, 12/10-1925: 4.

¹⁵⁴ «Hr. Golds ...» i *Aftenposten* nr. 515, 12/10-1925.

¹⁵⁵ Finn Myklegaard: «De forfulgte.» i *Aftenposten* nr. 623, 27/10-1923: 4.

En kan kanskje hevde at Myklegaard bare formidlet tyske antisemitters anklager, men det er verdt å merke seg at «jødisk» korpulens ikke var del av de «onde tungenes» anklage. Det ble istedet lagt frem av Myklegaard som et av «racens kjendetegn» som gjorde anklagen mot jødene mer troverdig.

I en tredje artikkel fra Tyskland skildret Odd Hølaas hvordan han hadde oppsøkt det «Jiddische Theater», midt i Berlins jødiske getto. Hølaas omtalte jødene han så og møtte i nedlatende ordelag, samtidig som han også lot til å ha blitt rørt av teaterforestillingen. Innledningsvis beskrev han det jødiske gatelivet han så i gettoen, og her ser han ut til å ha oppsummert flere stereotypier om «jødene» i ett avsnitt:

Et par minutter efter er vi midt i jødekvarterenes mylder. Bunter av unger i gaten, alle vinduer fulde av krusede hoder, trappetrinene besat av smaa ivrig gestikulerende skikkelser, tusener og atter tusener av disse sortsmuskede eller rustrøde eksistenser, som lever av intet og blir rike av det. I generationer lever de som nøisomt utøi paa folkelegemet, men en dag, en stor dag i slektens liv, har de sjakret og høket og speket sit kjøtt saa længe, at nu raar de over pengenes makt. Farvel rabbiner og synagoge, de drar mot vestens fineste strøk. Livsappetiten er vakt, fordringene sker til anmasselse og deres visne legemer faar de runde semitiske konturer, vi kjender. Metamorfosen er fuldbyrdet.¹⁵⁶

Den «metamorfosen» Hølaas beskrev, var en måte å skape sammenheng mellom to jødiske stereotypier på: Den fattige, underernærte «østjøden» i gettoen, og den velfødde, rike «vestjøden». «Vestjøden» representerte i følge Hølaas det «østjødene» jobbet seg frem mot og ønsket å bli. Det er nødvendig å påpeke her at Hølaas ikke ser ut til å ha hatt noen fiendtlig holdning til jøder. Dette kommer tydeligere fram når man leser artikkelen som helhet. Han gjenga først og fremst rådende stereotypier. Dette ble understreket av hvordan han gikk ut i fra at de «runde semitiske konturer» var kjent for leseren fra før.

Svenske professor Fredrik Böök var, som vi har sett tidligere, en annen som var fortrolig med stereotypiene om «østjøden». I en reportasje fra Tyskland i 1922 lekte han med tanken om at tyskerne, hvis militære styrker var blitt vingeklippet etter krigen, ville ende opp som Europas «luftmennesker», altså som fattige gettojøder som ignorerte den materielle verden og sin egen undertrykkelse, og kun fattet interesse for åndelige spørsmål. «I de østjødiske ghettoer hersker den dag i dag et intenst aandelig liv. De blege, udsultede, nervøse og urolige smaa væsener fraadser i intellektuelle subtiliteter.»¹⁵⁷ Disse beskrivelsene finner vi maken til i et reisebrev fra Londons børs tre år i forveien. Her bemerket artikkelforfatteren

¹⁵⁶ Odd Hølaas: «Jødisk teater.» i *Aftenposten* nr. 555, 26/9-1923: 4.

¹⁵⁷ Fredrik Böök: «Den tyske Ghetto.» i *Aftenposten* nr. 167, 31/3-1922: 6.

hvordan «smaa iltre ivrige jøder gjorde sig ikke mindre bemerket end deres skarpt markerede angelsaksiske kolleger.»¹⁵⁸

I noen andre tilfeller ble negative stereotypier om «jødisk» oppførsel kombinert med «jødisk» utseende. I en noe unik reportasje fra februar 1922 ble arbeidsdagen på et tinghus i Kristiania skildret. Reportasjen fremstår som spesiell fordi den ser ut til å tangere grensen til ren diktning. Den beskrev tre ulike personer som etter tur avga forklaring for en fullmektig. Alle tre ble fremstilt som komiske og uforbederlige skikkelser som prøvde å bortforklare en mulkt de hver for seg var blitt ilagt. To av dem var omtalt som norske, mens den siste skulle være en innvandret «jøde». Det er interessant å merke seg at mens de to norske karakterene ble omtalt med navn eller kallenavn, ble jøden omtalt kun som «en jøde.»¹⁵⁹ «Hvad han hed kan være det samme; men det var typisk jødisk[...].» Hans individualitet var med andre ord ikke viktig, for han skulle leses som en representant for alle jøder – og som ikke-norsk. «Jøden» ble kun beskrevet som «en liden typisk jøde». Han hadde pådratt seg et forelegg, som han kom inn for å vedta. Forelegget var på 40 kroner, men han klarte med påtatt ydmykhet å prute forelegget ned til det halve, til tross for at det ble klart at han hadde nok av penger. Hovedfokuset i denne fremstillingen var på jødens gjerrige og slue oppførsel, det var sånn sett en fremstilling helt i tråd med «Shylock»- og «Judas»-bildet. Den fysiske beskrivelsen fungerte kun som et supplement, men den bidro til å male et fullkomment negativt bilde av «jøden».

I et annet tilfelle opptrådte nok en typisk «jøde», denne gang i en anekdote i en sportsartikkel om den franske bokseren Georges Carpentier. I en kamp mot en engelsk bokser hadde Carpentier vunnet så raskt, at en «liden jødisk pantelaaner» hadde kunnet skynde seg ut av lokalet og selge sin billett – til dobbelt pris – til en av de som fremdeles sto utenfor og håpet på å få komme inn og få med seg kampen.¹⁶⁰ Poenget i vitsen lå i at kampen var over så fort at kun den opportunistiske jøden rakk å forstå hva som hadde hendt, og at han kunne tjene penger på det. Også i denne svært korte «jødevitsen» gikk karakteristikken om den typiske «jøden» som «liten» igjen. Inntrykket er at dette var et ord som var svært nærliggende å bruke om «jøder», det lå med andre ord svært tilgjengelig til i det antisemittiske arkiv og ble ofte hentet fram.

¹⁵⁸ E. E. Lyche: «Londons Stock Exchange.» i *Aftenposten* nr. 465, 21/9-1920: 6.

¹⁵⁹ Usignert: «Udenfor skranken.» i *Aftenposten* nr. 78, 11/2-1922: 3-4.

¹⁶⁰ Usignert: «George Carpentiers vei til berømmelsen.» i *Aftenposten* nr. 35, 22/1-1921: 4. Denne jødevitsen ble gjentatt i en litt annen ordlyd i den usignerte «Forkampen» i *Aftenposten* nr. 52, 1/2-1921: 6.

Beskrivelser av virkelige personer

De kroppslige stereotypiene ble også anvendt i beskrivelsen av virkelige personer. Dette ser vi blant annet i en artikkel om den kommunistiske politikeren Bela Kun. Artikkelen spekulerte i om Kun, som hadde ledet en kortlevd kommunistisk regjering i Ungarn i 1919, kunne befinne seg i Norge. For at publikum skulle kunne være på utkikk, ble Kun beskrevet. Han var «forholdsvis liden af vekst, duknakket, af udpræget jødetype. Sommetider bærer han mustacher og sommetider ikke. Han skulde vel ikke være saa vanskelig at kjende, om han findes her i landet, [...]»¹⁶¹ Til tross for hva artikkelforfatteren selv skulle mene, virker dette som et svært sparsommelig signalement. For oss er det derfor interessant å notere at artikkelforfatteren ser ut til å ha ment at å ha et typisk «jødisk» utseende var nok til å skille seg ut i Norge.

I en biografisk artikkel om den kjente bolsjeviken Leon Trotskij som ble trykket i april 1922, var Trotskij fargerikt beskrevet:

Han elsker at ryste sin sorte manke overfor en urolig forsamling af soldater, matroser og arbeidere. Hans smidige skikkelse, som synes stor oppe paa talerstolen, som paa nært hold ikke virker mere end middelshøi, dirrer af fortættet energi. Hans krumme næse veirer, hans spidse hage-skjeg staar ret ud i luften; hans fine, hvide haand stryger moustachen tilhøire og tilvenstre; der glider nu og da et sarkastisk smil over hans brede sanselige mun, og bag de tykke lorgnetglas spiller et par mørke, urolige øine. Leiba Bronstein er umiskjendelig.¹⁶²

Klisjéaktige fraser som «sort manke» og den «krumme næse» var blitt anvendt, men de var bare en del av beskrivelsen. Flere andre egenskaper var enda mer subjektivt beskrevet og antydnet spesifikke karaktertrekk. De «urolige» øynene antydnet nervøsitet. Den fine hvite hånden, at han var «smidig» og knapt av middels høyde antydnet alle fysisk veikhet; og at hans munn var «sanselig» antydnet en nytelsessyke. I den siste setningen, hvor hans jødiske navn ble brukt, ble alle de oppramsete egenskapene fortøyet til hans jødiske identitet. Ved å konkludere på denne måten antydnet skribenten at alle de beskrevne trekkene avslørte hans fordekte «jødiskhet».

Som et siste eksempel vil jeg vise til beskrivelsen av den norske jøden Chaim Moisei Klas. *Aftenpostens* omtale av Klas vil bli omtalt nærmere i kapittelet om «Bolsjevikkjøden». Her holder det å nevne at han var en norsk kommunist med jødisk familiebakgrunn, og at han

¹⁶¹ Usignert: «Mere om bolsjevikgeneralen, som sidder arresteret i Trondhjem.» i *Aftenposten* nr. 276, 14/6-1921: 1.

¹⁶² S. C. Hammer: «Forgrundsskikkelser i det nye Europa. Leo Trotsky.» i *Aftenposten* nr. 202, 22/4-1922: 4.

i januar 1925 måtte møte i retten for å stå til ansvar for uttalelser angående revolusjon i Norge, som han hadde kommet med høsten året før. I *Aftenposten* hersket det stor uvilje mot Klas, og i artikkelen fra rettssaken ble han omtalt slik: «Tiltalte, Chaim Mosei Clas, gir et forslagent og meget frækt indtryk. Han er liten av vekst, har sorte stikkende øine, sort haar og saa utprægede mongolske træk, at han mere minder om en japaner end jøde.»¹⁶³ Vi har ingen kilder som objektivt kan fortelle om Klas' utseende. Derfor er det vanskelig å bedømme denne beskrivelsen som presis eller upresis. Imidlertid mener jeg beskrivelsen inneholder flere subjektive vurderinger som viser journalistens uvilje mot Klas. I følge journalisten så han «fræk» og «forslagen», det vil si listig eller utspekulert, ut. Han var «liten», og hans øyne var «stikkende». Det kan for så vidt godt hende at Klas ikke var noen høy person, men det er påfallende hvordan beskrivelsen av Klas også føyer seg inn i mønsteret med bruken av negative «jødiske» trekk.

Unntak fra stereotypien?

Det forekom også beskrivelser av jøder, både i skjønnlitterære beskrivelser og i reportasjer, hvor den negative stereotypien ikke ble anvendt.

Dette ser vi blant annet i to reportasjer fra Palestina. Anton Mohr, som i 1921 gjorde sin Palestinareise, beskrev sitt møte med Sir Herbert Samuel, den engelsk-jødiske overkommissæren for Palestina. I sin fysiske framtoning ble Samuel beskrevet som «lang og tynd og tør og tilknappet, som kun en engelskmand kan være [...]».¹⁶⁴ I sin fysiske framtoning var han altså typisk «engelsk». Mohr definerte med andre ord ikke Samuel ut ifra hans jødiske identitet.

En lignende tendens ser vi i et annet tilfelle. På sin reise til Palestina i 1925, krysset svenske Fredrik Böök Middelhavet med samme skip som blant annet lord Balfour og sionistlederen Chaim Weizmann. Böök observerte de to sammen på dekket, og beskrev Weizman slik:

[Balfour] blev fulgt av en av de zionistiske høvdinger. Professor Chaine Weizman [sic] er likesaa mørk i huden som Balfour er lys. Han ligner Mefistofeles, forsikrer nogen, og andre finder, at han slaaende minder om Lenin. Begge sammenligninger savner ikke berettigelse, men de er ikke uttømmende. Det er et ansikt, som lyser av intelligens, av kraft og spillende liv, men der er ogsaa hjertevarme og charme i hans væsen, og livfuldheten utelukker ikke rolig værdighet. Man behøver ikke at iakta ham længe for at

¹⁶³ Usignert: «Den blodtørstige jøde, Chaim Moisei Clas, for meddomsret.» i *Aftenposten* nr. 5, 3/1-1925: 6.

¹⁶⁴ «Oljebjerget.» i *Aftenposten* nr. 293, 24/6-1921.

forstaa, at han baade er en begeistringens og handlingens man, en yppersteprest og en hyrde for sit folk.¹⁶⁵

Denne beskrivelsen fokuserte i mindre grad på de kroppslige trekkene, til fordel for et fokus på hans utstråling. Det er verdt å merke seg hvordan det hos Böök ikke var utseendet som antydte noe om vedkommendes karakter. Weizmann lignet kanskje både på Lenin og den klassiske Mefisto-skikkelsen, men Weizmanns væremåte, hans «væsen», var det som fortalte noe om hans personlighet. Dette sto i kontrast til beskrivelsen av Trotskij, hvor meget om hans karakter kunne utledes fra beskrivelsen av de ytre trekkene.

Som vi så i kapitlet om holdningene til sionismen, var Mohr og Böök blant de som var mer sympatisk innstilt til jøder og sionismen. Begge omtalte riktignok tidvis jøder i negative stereotypiske vendinger, men i disse tilfellene gjorde de det altså ikke. Dette kan skyldes at de følte den negative stereotypien ikke «passet» på menn som Samuel og Weizmann, høytstående personer som helt eller delvis sto som representanter for bevegelser de respekterte. På den andre siden vet vi at jødiske personer som man forbandt med kommunisme ble beskrevet helt i tråd med den negative stereotypien. Og kommunismen var en bevegelse man i *Aftenposten* mislikte sterkt. Dette kan tyde på at den negative stereotypien først og fremst ble anvendt, enten det var bevisst eller ubevisst, i forbindelse med beskrivelsen av jøder man mislikte.

Det forekom også i skjønnlitterære føljetonger at jøder ble beskrevet uten at den negative stereotypien ble anvendt. Noen ganger opptrådte jøder også som skikkelser leseren kunne sympatisere med og heie på. En slik historie sto på trykk i juli 1925.¹⁶⁶ Denne korte fortellingen beskrev en jødisk kvinne ved navn Sara som bodde med sin norskættede ektemann på familiens gård. Mannen var snill, men familien hans frøs henne ut fordi hun var jøde. Å høre fiolinspillet til en omreisende jødisk fiolinist blir på slutten av novellen oppmuntringen som hjelper henne å holde motet oppe. Hun skjønner at han er jøde ut ifra utseendet, men forfatteren tonet i stor grad ned beskrivelsen av det «jødiske» utseendet: «Saras blik henger ved mesterens hode, ved hans pande, hans øine, ved hans mund. Alt dette kjender hun igjen – slektens, racens – de utvalgte træk.» De «jødiske» trekkene ble ikke nøyere beskrevet, og det er interessant å merke seg hvordan forfatteren unngår å nevne nesen som et typisk «jødisk» kjennetegn.

En annen fortelling var skrevet av forfatteren Tilla Valstad. Denne omhandlet en

¹⁶⁵ Fredrik Böök: «Den ægyptiske sfinx.» i *Aftenposten* nr. 222, 1/5-1925: 6.

¹⁶⁶ Erik Juel: «En fremmed fugl.» i *Aftenposten* nr. 346, 9/7-1925: 4.

jødisk gutt – Abraham – som fortellerstemmen var lærerinne for. Novellen forteller om guttens hverdag; på skolen blir han plaget fordi han er jødisk, samtidig må han på hjemmefronten hjelpe til og passe sine småsøsken, for moren er på arbeidet hele dagen, mens faren har en psykisk lidelse og er voldelig. Abraham blir beskrevet som «han med det underlige sydlandske ansigt, der sidder lig en knap paa en mager stilk, og med de store forfærdede øine.»¹⁶⁷

I begge disse tilfellene ble det ikke benektet at jøder kunne ha et utseende som var gjenkjennelig som «jødisk» eller som gjorde at de skilte seg ut. Men bruken av de kjente trekkene som var etablert som negative – som stygge og patologiske – ble unngått. Årsaken til dette kan kanskje utledes tilbake til den jødiske kroppstereotypiens funksjon som vrengebilde på det maskuline idealet. Det er verdt å merke seg at de to eksemplene vi har sett på fiktive jøder som ble fremstilt som sympatiske, også avvek fra den «jødiske» stereotypien på en annen måte: Ingen av dem var menn. Den ene var kvinne, den andre var en gutt i på 8. Det eksisterte ingen forventning om at kvinner og små barn skulle oppføre seg mandig, derfor utgjorde ikke deres umandighet noen trussel. Dermed ble de ikke på samme måte rammet av den stereotypiseringen som jødiske menn ble.¹⁶⁸ De skjønnlitterære fremstillingene av jødiske menn var på den annen side i svært stor grad påvirket av den negative stereotypien.

Oppsummering

Det er tydelige tegn på at mange av *Aftenpostens* medarbeidere delte samtidens stereotypiske forestillinger om hvordan den «jødiske» kroppen så ut. Denne stereotypien var svært negativt ladet, preget av trekk som var sykeliggjorte, ansett som stygge eller begge deler. Slike trekk kunne være store naser, overvektighet, kortvoksthet, plattfothet og hjulbenthet og femininitet. Andre trekk som mørkt hår, mørke øyne og mørk hud kunne også bli anvendt i beskrivelsen av jøder, som markører som viste at de skilte seg ut eller avvek fra den «nordiske» normen, uten at de nødvendigvis ser ut til å ha hatt de samme negative konnotasjonene.

Stereotypien ble i visse tilfeller, spesielt i avisens føljetonger og skjønnlitteratur, tydelig brukt som vrengebilde på et nordisk og maskulint mannsideal. Men elementer av stereotypien ble også ofte brukt av avisens journalister. Som vi så i kapittelet om holdningene til sionismen, hadde stereotypien innflytelse på hvordan *Aftenpostens* medarbeidere vurderte den jødiske koloniseringen av Palestina. I tillegg til dette ble stereotypien også anvendt i noen

¹⁶⁷ Tilla Valstad: «Fader Abraham.» i *Aftenposten* nr. 322, 2/7-1920: 4.

¹⁶⁸ Mosse, 1998: 76.

tilfeller for å beskrive virkelige personer.

Vi ser et visst mønster i bruken av stereotypien på virkelige personer: Flere elementer fra stereotypien ble anvendt i beskrivelsene av kjente kommunister med jødisk bakgrunn, men i beskrivelser av virkelige jødiske personer som ikke var forbundet med kommunismen ble elementer fra stereotypien ikke anvendt. Jeg mener dette er illustrerende for stereotypiens funksjon som en «mobil fordom».¹⁶⁹ Det var ikke behov for å fremkalle et hatobjekt, det vil si det negative bildet på «jøden», i forbindelse med omtale av fenomener som ikke ble oppfattet som negative.

For så vel journalister som skjønnlitterære forfattere kunne stereotype utseendebeskrivelser benyttes nærmest som litterært virkemiddel. De negative ytre trekkene som var del av det «jødiske» utseendet ble forbundet med tilsvarende negative indre karaktertrekk. En person som ble beskrevet i henhold til stereotypien ble antydnet, ikke bare å være stygg utvendig, men også udydig på innsiden. Dermed passet ikke stereotypien til å beskrive personer som var forbundet med for eksempel politiske retninger som man var positivt eller sympatisk innstilt til, den passet først og fremst til å beskrive representanter for politiske retninger man var negative til. Og som Høyreavis, var det i *Aftenposten* i denne perioden kommunismen man var mest negativ til.

¹⁶⁹ Adorno m.fl., 1982: 302.

Kapittel 5 - «Bolsjevikjøden»

Innledning: Et polarisert politisk samfunn

Knut Kjeldstadli har kalt sitt verk om Norge i perioden 1905-1935 *Et splittet samfunn*. I følge ham var det norske samfunnet i denne perioden splittet på to måter. En splittelse var gammel, det var den mellom by og bygd, mens en var ny, og det var den som sto mellom arbeiderklasse og kapital.¹⁷⁰ Med unionsoppløsningen i 1905 var den store saken som hadde dominert politikken i så lang tid fullendt, og det var rom for nye prosjekter. Men politikken fikk ikke noen ny felles kampsak. Forsøk på politisk samling mislyktes.¹⁷¹ Isteden fant det sted det som kan kalles en fragmentering, eller kanskje stratifisering, av partilandskapet. Høyre ble i økende grad et parti for de øvre samfunnslag og middelklassen i byene.¹⁷² På venstresiden i politikken gikk arbeiderbevegelsen gjennom en radikalisering, og Det Norske Arbeiderpartiet (DNA) erklærte i mars 1918 seg selv som et «revolusjonært klassekampparti.»¹⁷³ Radikaliseringen skyldtes først og fremst dyrtid og varemangel hjemme, men den ideologiske inspirasjonen synes å ha kommet av bolsjevikrevolusjonen i Russland i november året før.¹⁷⁴ Historiker Svein Ivar Angell har beskrevet graden av splittelse som preget det norske samfunnet på denne tiden; i følge ham innebar DNAs revolusjonære linje fra 1918 en avvisning både av det nasjonale norske fellesskapet til fordel for et ideal om internasjonalt fellesskap, og det innebar en forkasting av «nokre av berebjelkane i den borgerlege nasjonalstaten, som t.d. parlamentarismen.»¹⁷⁵ Frontene mellom arbeiderbevegelsen og de borgerlige sto med andre ord steilt på denne tiden, og konflikten gikk dypt.

«Bolsjevikjøden»

«Bolsjevikjøden» var en skikkelse som jevnlig ble omtalt i norsk offentlighet på denne tiden. Forestillingen om «bolsjevikjøden» kan forklares som en forestilling om at det var en spesiell forbindelse mellom jøder og kommunisme, og at jøder spilte en rolle som pådriver og lederskap blant kommunister, særskilt blant bolsjevikene. Antydninger til denne forestillingen eller stereotypien har vi sett tidligere i oppgaven. Som vi husker fra kapittelet om holdningene

¹⁷⁰ K. Kjeldstadli, *Et splittet samfunn 1905-1935*, bd. 10 i K. Helle (red.), *Aschehougs Norgeshistorie*, Oslo 1994: 22.

¹⁷¹ Kjeldstadli, 1994, 22-23ff.

¹⁷² Kjeldstadli, 1994, 30-31.

¹⁷³ P. Fuglum, *Norge i støpeskjeen 1884-1920*, bd. 12 i K. Mykland (red.), *Norges historie*, Oslo 1984: 511.

¹⁷⁴ Kjeldstadli, 1994, 86-88 og Fuglum, *Norge i støpeskjeen*, 507-509.

¹⁷⁵ S. I. Angell, Frå splid til nasjonal integrasjon – Norsk nasjonalisme i mellomkrigstida, *KULTs skriftserie nr. 29/NASJONAL IDENTITET nr. 4* Oslo: Noregs forskningsråd, 1994: 129.

til sionismen, skrev for eksempel Fredrik Böök om hvordan jødisk innvandring til Palestina ville hjelpe Europa med å bli kvitt sine «fanatiske» og «opløsende» sosialistiske jøder. I dette kapittelet vil vi se nærmere på forestillinger om jøder av denne typen.

Forestillingen om «bolsjevikjøden» har i tidligere litteratur blitt beskrevet som et bindeledd mellom revolusjonsfrykt og antisemittisme, et agitasjonsverktøy brukt for å delegitimere den hjemlige arbeiderbevegelsen ved å forbinde den til noe negativt og «unasjonalt».¹⁷⁶ Simonsen har påvist utstrakt bruk av begrepet i *Nationen* i perioden 1920-25, men ikke kunnet si noe om hvor utstrakt bruken av begrepet var i andre antikommunistiske miljøer.¹⁷⁷ I dette kapittelet vil jeg vise at «Bolsjevikjøden», eller «Moskvajøden», også var en gjenganger i *Aftenposten* i årene 1920 til 1925. Dette er en skikkelse vi finner referanser til både i nyhetssaker fra utland og innland, i lederartikler, leserinnlegg og intervjuer, i skjønnlitterære føljetonger, reportasjer og i referater fra foredrag. Noen ganger var referansene vage eller på siden av artikkelens sentrale tema, andre ganger var «bolsjevikjødene» selv det eksplisitte og sentrale tema. Kort sagt er det en skikkelse som i perioden 1920-25 var bredt – det vil si at det var mange som uttrykte den – og godt – den ble omtalt som selvfølgelig, og aldri introdusert som spesielt ny kunnskap som behøvde å understøttes med bevis – etablert i *Aftenposten*. Dette kapittelet vil vise hvordan forestillingen om «bolsjevikjøden» kom til uttrykk i *Aftenposten*, henholdsvis i nyhetsrapporteringen og i aviskommentatorenes tolkning av nyhetene, i ulike intellektuelles essays og intervjuer, og i den politiske retorikk i lederartikler og leserinnlegg. Kapitlet vil dessuten forsøke å analysere hvilken funksjon forestillingen hadde.

Før vi fortsetter er det på sin plass med noen forbehold angående omfanget av referanser til «bolsjevikjøden». Situasjonen i Russland og kommunisme var, både sammen og hver for seg, temaer som svært ofte ble omtalt i *Aftenposten*. Dette mener jeg er naturlig, *Aftenposten* var tross alt en nyhetsavis med borgerlig-konservativt ståsted. Av alle artikler som omhandlet kommunisme eller Russland, utgjør artiklene med referanser til «bolsjevikjøder» et mindretall. Eksemplene som vil bli lagt frem videre i dette kapittelet kan altså ikke sies å være representative for *Aftenpostens* omtale av kommunisme eller Russland som helhet. Jeg kan bare påstå at eksemplene jeg legger fram, er representative for forestillingen om «bolsjevikjøden». Jeg vil allikevel hevde at «bolsjevikjøden» utgjorde en etablert *del* av synet man hadde på kommunismen, spesielt i Russland.

¹⁷⁶ Johansen, 1984: 27ff, sitat fra 49.

¹⁷⁷ Simonsen, 2009: 58.

Jødiske radikale i Russland

Jøders rolle i de russiske revolusjoner og i russisk politisk radikalisme er et tema som ikke har manglet kontroverser. I sin bok om jøders rolle i revolusjonære bevegelser i 1800-tallets Russland, bemerker Erich Haberer at jødernes rolle både har blitt overdrevet og underdrevet. Antisemitter har lagt stor vekt på det faktum at det fantes jødiske personer blant lederne i bolsjevikpartiet og andre revolusjonære bevegelser, og trukket tvilsomme konklusjoner ut i fra det. Men jødiske individers rolle har også blitt underdrevet av jødiske og sovjetiske historikere, som har underkjent deres nasjonale identitet som jøder og istedet omtalt dem kun som russere, ukrainere eller hviterussere.¹⁷⁸ Dersom man benekter at jøder deltok i disse bevegelsene, eller at de kunne ha motivasjoner for å delta som var unike for dem *qua* jøder, står man i fare for å tilskrive jødene i Tsarens Russland kun en passiv rolle i deres egen historie, og for ikke å erkjenne de undertrykkende forholdene de russiske jødene levde under.

Haberer argumenterer for at det var faktorer som var unike for de russiske jødene som trakk dem til radikale politiske bevegelser. I løpet av 1800-tallet hadde det innad i det jødiske miljøet oppstått en kulturell og politisk splittelse mellom det tradisjonstro miljøet på den ene siden, og de som var preget av *Haskalahen*, en jødisk reformbevegelse basert på opplysningsidealer, på den andre siden. Tsar Nikolai I hadde støttet opp om Haskalahens utbredelse blant russiske jøder ved å basere statsautoriserte jødiske skoler på dens verdier. Ved disse skolene ble det fostret en ny intellektuell elite innen det jødiske miljøet, som utfordret den dominans konservative rabbinere hadde hatt.¹⁷⁹ Nikolai I's etterfølger Alexander II fulgte i 1861 opp utviklingen av denne intellektuelle eliten ved å tillate at jøder med høyere utdanning kunne ta seg arbeid overalt i Russland, også utenfor det avgrensede geografiske området jøder tidligere hadde vært forpliktet til å holde seg innenfor. Dette ga deler av den russisk-jødiske befolkningen muligheten til sosial og økonomisk fremgang, og selv om det i realiteten bare var et lite mindretall av de russiske jødene som kunne benytte seg av disse mulighetene, var resultatet at antallet unge jøder som tok høyere utdanning steg kraftig. Mange fra denne generasjonen av utdannede, Haskalah-pregete jøder forsøkte å finne seg til rette i tsarens Russland. Men det var også mange som både følte seg fremmedgjort fra det tradisjonelle jødiske miljøet, og samtidig ikke fant seg til rette som regime-lojale borgere i det konservative russiske samfunnet. Isteden fant de tilhørighet og tett samhold i radikale politiske

¹⁷⁸ E. Haberer, *Jews and Revolution in nineteenth-century Russia*, Cambridge 1995: xi.

¹⁷⁹ Haberer, 1995: 9-10.

bevegelser som fremmet de samme idealene de kjente igjen fra sine Haskalah-pregete hjem, for eksempel den anti-autoritære russiske nihilistbevegelsen som verdsatte vitenskap, individualisme, og utilitarisme.¹⁸⁰ Haberer anslår at jøder i 1880-årene utgjorde 16 % av medlemmene i Russlands revolusjonære bevegelser, samtidig som de utgjorde omtrent 4,5 % av den totale befolkningen.¹⁸¹ Og disse aktivistene hadde, for all sin radikalisme, ikke nødvendigvis avsverget sin jødiske identitet. Flere kjempet for en revolusjon nettopp ut av solidaritet for sine undertrykte jødiske trosfeller, fordi de mente jødene bare kunne frigjøres dersom hele folket ble frigjort.¹⁸²

Jødene kår i Russland ble av forskjellige årsaker forverret fra rundt 1880 og utover. En viktig utløsende enkelthendelse var at jødene ble beskyldt for å stå bak da Alexander II ble drept i et attentat i 1881. Fra 1881 til 1921 levde jødene i Russland under trusselen om pogromer fra resten av befolkningen. Pogromene kom hovedsakelig i bølger i forbindelse med nasjonale kriser. Den første bølgen kom i årene 1881-82, etter mordet på Alexander II. Den andre bølgen kom i etterkant av den mislykkede krigen mot Japan i 1904-05 og oktoberrevolusjonen 1905. Pogromene ble oftest både stilltiende akseptert og orkestret av elementer innen statsapparatet. Organisasjonen kjent som de Sorte Hundrede, hvis mål var å reversere liberaliseringen av Russland og som så jødene som nasjonens og monarkiets fiender, hadde for eksempel en stolt tilhenger i Tsar Nikolai II.¹⁸³ Volden stoppet heller ikke under første verdenskrig. Nederlagene i løpet av krigen og den følgende borgerkrigen utløste en tredje bølge med pogromer, samt masseutvisninger. I løpet av første verdenskrig ble 600 000 jøder utvist fra sine hjem, de aller fleste uten mulighet til å ta med seg sine eiendeler. De russiske jødene levde ikke bare under trusselen om voldsutbrudd, men de var også en politisk, juridisk og sosialt undertrykt gruppe. En rekke restriksjoner og diskriminerende lover ble innført i perioden mellom 1881 og 1917. For eksempel innførte man i 1886-7 maksimumskvoter på andelen jødiske studenter som var tillatt ved universitetene. Med andre ord ble mye av den fremgangen som ble beskrevet i avsnittet over reversert. Totalt forlot om lag to millioner jøder Russland i perioden 1881-1917.¹⁸⁴ Øst-europeiske jøder som hadde måttet forlate sine hjem i denne forbindelse utgjorde for øvrig flertallet av de jødene som innvandret til Norge i denne perioden.¹⁸⁵ Disse forholdene gjorde at mange jøder engasjerte

¹⁸⁰ Haberer, 1995: 12-16.

¹⁸¹ Haberer, 1995: 255.

¹⁸² Haberer, 1995: 259-260.

¹⁸³ Cohn, 2005: 123.

¹⁸⁴ B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union – The history of a national minority*, Cambridge 1988: 22-32.

¹⁸⁵ M. Gjernes, Dei fyrste jødiske innvandrane i Kristiania, *Historisk tidsskrift* 2004, bd. 83: 386, 389.

seg politisk, i et ønske om å bedre sine livsvilkår. Da revolusjonen i 1917 kom, så mange jøder muligheten. Kenneth B. Moss har oppsummert jødernes situasjon i revolusjonsårene slik:

Highly literate, disproportionately urban, and deeply politicized by years of state abuse, popular violence, and a fraught debate over their place in Russian (and Polish, and Ukrainian) society, the 3.5 million Jews remaining in Russia's war-reduced borders were especially primed to take part in these [political] struggles. Most Jews in Russia and Ukraine no doubt spent the years of the Revolution and Civil War merely struggling to survive, like most of their countrymen. But a disproportionately large minority participated in revolutionary Russia's tumultuous political life. Most famously, many played important roles across the spectrum of Russian radical and liberal politics.¹⁸⁶

Ut i fra dette kan vi se at det ikke er feil i seg selv å hevde at mange jøder i Russland engasjerte seg i radikale politiske bevegelser. De russiske jødene hadde absolutt motiver for å ønske revolusjon eller et regimeskifte. Allikevel var den sentrale rollen i den russiske revolusjonen som vi skal se at bidragsytere og intervjuobjekter i *Aftenposten* tildelte jødene sterkt overdreven. Faktisk hadde bolsjevikpartiet – de som grep makten i Russland – relativt liten oppslutning blant jøder, sammenlignet for eksempel med mensjevikene, for ikke å snakke om spesifikt jødiske sosialistpartier som *Bund*. Pinkus skriver at bolsjevikpartiet hadde rundt 23 000 medlemmer i 1917, hvorav rundt 1000 var jøder. Dette tilsvarer 5 %, altså proporsjonalt med jødernes befolkningsandel. Blant de tre høyeste partilederne fant man i årene mellom 1903 og 1917 oftest én jøde. I 1907 var tre av femten medlemmer av sentralkomiteén jøder: Zinovjev, Goldenberg og Taratuta. I tiden mellom februar og oktober 1917 steg antallet jøder i sentralkomiteén noe. I april var 3 av 9 jøder eller, rettere sagt, de hadde jødisk bakgrunn. Langt fra alle identifiserte seg selv som jøder. I august var antallet personer med jødisk bakgrunn seks av tjueen. Her fant vi Kamenev, Sokolnikov, Sverdlov, Zinovjev, Trotskij og Uritskij.¹⁸⁷ På ledernivået var det altså en relativt stor andel av medlemmene jøder, men dette betød ikke at bolsjevismen i seg selv var «jødisk» eller at «jødiske» motiver dominerte bolsjevikenes handlinger, slik vi skal se ofte ble fremholdt som en etablert sannhet i *Aftenposten*.

Det fantes altså mange russiske jøder som var politisk radikale, samtidig som antisemittismen preget det russiske samfunnet. Under den russiske borgerkrigen kom dette sterkt til uttrykk. På den regimelojale siden ble det hevdet at de Røde var ledet av en jødisk

¹⁸⁶ K. B. Moss, *Jewish Renaissance in the Russian Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2009: 2. (Min understreking)

¹⁸⁷ Pinkus, 1988: 77-79.

sammensvergelse. Et antisemittisk narrativ, bygd delvis på unektelige fakta som at det var flere jøder i bolsjevikenes partiledelse, men også på løgner, myter og tvilsomme konklusjoner, ble spredd på den regimelojale siden. Antisemittiske tekster som *Sions vises protokoller* ble blant annet brukt for å motivere de Hvite troppene til kamp.¹⁸⁸ I løpet av og etter krigen ble denne forestillingen spredd til Europa, både av ivrige antisemitter, regimelojale flyktninger, godtroende krigskorrespondenter og andre sympatisører.¹⁸⁹ Et intervju i *Aftenposten* i januar 1921 føyer seg inn i denne spredningstrenden: To russiske flyktninger som hadde slått seg ned på Lillehammer fortalte i dette intervjuet om hvordan jødene hadde tatt makten i Russland, og om grusomhetene de hadde begått under borgerkrigen. De oppfordret *Aftenpostens* lesere til å lese *Sions vises protokoller*, boken som bolsjevikene i Russland hadde erklært forbudt og som de ville hindre folk fra å lese.¹⁹⁰

Linda Aasvanger har i sin masteroppgave om publiseringen av *Sions vises protokoller* i Norge påpekt at de første utgivelsene var en engelskspråklig versjon (utgitt våren 1920) og en norskspråklig versjon oversatt fra den britiske (utgitt oktober 1920). Dette antyder at det ikke var eksilrussere som brakte med seg *Protokollene* til Norge.¹⁹¹ Det er uansett nærliggende å anta at den russiske borgerkrigen var avgjørende for utviklingen av forestillingen om «bolsjevikjøden» også i Norge, men nøyaktig når dette begrepet oppsto i Norge faller det til syvende og sist utenfor dette prosjektets tidsramme å påvise. Som vi skal se i neste avsnitt, var forestillingen imidlertid godt etablert i *Aftenposten* allerede tidlig i 1920.

Bolsjevismens «jødiskhet» en tidlig kjensgjerning

En av de mest utbredte oppfatningene om jøder som ble uttrykt i *Aftenposten* var altså at jøder spilte en sentral rolle i den russiske revolusjon, og at jøder rett og slett hadde tatt makten i Russland. For eksempel skrev *Aftenpostens* utenrikspolitiske kommentator Einar Woxen i september 1920 at den russiske revolusjon ikke burde sammenlignes med den franske og engelske revolusjon, fordi disse revolusjonene når alt kom til alt hadde vært «folkereisninger».¹⁹²

¹⁸⁸ Cohn, 1969, 126-137.

¹⁸⁹ Cohn, 1969, 138-141.

¹⁹⁰ Anders Uchermann-Sandvig: «Førstegrøden af det jødiske verdensherredømme» i *Aftenposten* nr. 36, 22/1-1921: 1-2.

¹⁹¹ L. Aasvanger, «En fare som truer oss alle» - *Utgivelsen og omtalen av Sions vises protokoller i Norge med vekt på Albert Hiorths religiøse tilnærming*, Masteroppgave i historie ved UiO, Oslo 2010: 27-28.

¹⁹² Einar Woxen: «Lyset fra østen?» i *Aftenposten* nr. 453, 14/9-20: 3. Woxen identifiseres ut i fra sin signatur, en sidelengs «W.» Se Ottosen (bindred.), 2010: 325.

Naar de russiske revolutionsførere ikke, som de engelske og franske, er blevet virkelige folkeledere, skriver dette sig vistnok ogsaa fra en anden, flere gange før paapekt kjendsgjærning, den nemlig, at de ikke tilhører det folk, som de har gjort til offer for sine eksperimenter. De er jo for den alt overveiende del jøder. Og denne deres afstamning kan vel ogsaa for nogen del gives skylden for den grusomhed og lumskhed, som præger deres optræden. Scener som den fra kjelderen i Ipatiew's hus i Jekaterinburg eller massenedslagtingen til soning for bolsjevikkommissæren Uritzki bringer uvilkaarlig tanken hen paa oldtidens vestasiatiske riger.¹⁹³

Woxens omtale av kunnskapen om jødernes rolle i revolusjonen som en allerede etablert og allment akseptert «kjendsgjærning» er relativt representativ for måten dette ble lagt frem på i *Aftenposten*. Denne «kjendsgjærningen» ble i dette tilfellet også brukt både som delegitimerende argument mot den russiske revolusjon, og den ble brukt for å forklare de brutaliteter som ble rapportert fra revolusjonens og borgerkrigens Russland. En av de scenene Woxen refererte til var henrettelsen av tsarfamilien, som to år før riktig nok var blitt drept i kjelleren i et hus i daværende Jekaterinburg. Hendelsen var blitt skildret i *Aftenposten* måneden i forveien. Her ble det beskrevet hvor keiserfamilien hadde blitt holdt, hvor mange voktere de hadde hatt, hvordan de ble drept og hvordan deres lik ble behandlet. I denne artikkelen ser vi et eksempel på en annen og mer indirekte måte å bemerke en link mellom kommunistene og jødene: «Morderne var: Jourowsky, ti lettiske vogtere, de fem sovjetrepræsentanter, alle jøder, og hjelpevogter Paul Medvedlef, som døde tre dage senere i sykdom.»¹⁹⁴ Her ble det bemerket i nærmest i en innskytning at alle de fem sovjetrepresentantene som var til stede var jøder. Det ble ikke utvidet til noe videre poeng eller forklart hvilken relevans det hadde, antagelig fordi man ikke anså det som nødvendig. Slike bemerkninger var megetsigende i seg selv, de bekreftet og sementerte det man allerede var sikre på om jødene og deres rolle i Russlands revolusjon.

I mars 1920 kommenterte Woxen en nyhetsrapport om at kommunistopprøret i Vest-Tyskland ble ledet av polakker og russere. «[M]ed erfaringerne fra Sovjet-Rusland kan man gaa ud fra, at det er polske og russiske jøder.» resonnererte han.¹⁹⁵ Allerede i mars 1920 var Einar Woxen altså viss om «jødenes» rolle som kommunistiske ledere i Sovjetunionen, og denne kunnskapen påvirket hvordan nyhetene ble tolket. Som vi ser i disse eksemplene ble «jødenes» ledende rolle blant bolsjevikene allerede i 1920 omtalt som en selvfølgelighet. Derfor må nok forestillingen om «bolsjevijkjøden» ha blitt etablert som nettopp en

¹⁹³ «Lyset fra østen?» i *Aftenposten* nr. 453, 14/9-20.

¹⁹⁴ Usignert: «Den russiske keiserfamilies endeligt.» i *Aftenposten* nr. 402, 17/8-1920: 2.

¹⁹⁵ Einar Woxen: «Graat i graat.» i *Aftenposten* nr. 161, 29/3-1920: 4.

«kjendsgjerning» på et tidligere tidspunkt. En artikkel i *Tidens Tegn* fra 1918 tyder på at det allerede da fantes det forestillinger om at sosialister og kommunister ble egget fram av «jøder».¹⁹⁶

Import fra utlandet

Vissheten om denne kjensgjerningen ser ut til å ha stått stødig utover i perioden.

Forestillingen om «jødenes» rolle ble bekreftet både i nyhetsrapporter fra utlandet og i *Aftenpostens* egen tolkning av nyhetene.

Sensommeren 1920 trykket *Aftenposten* for eksempel en del nyhetsrapporter fra krigen mellom Polen og Sovjetunionen. I dekningen av denne konflikten ser det ut til at *Aftenposten* til tider nokså ukritisk gjenga polske meninger om den sovjetiske fienden. I løpet av knappe to uker i midten av august ble det trykket tre artikler som alle hevdet at «jødene» spilte en sentral rolle blant bolsjevikene.¹⁹⁷ Det var akkurat i disse ukene at det så som mørkest ut for polakkene, før det ble klart at man i det kritiske øyeblikk hadde klart å påføre de sovjetiske styrkene et avgjørende nederlag i Slaget ved Warszawa, og den pressete stemningen i Polen ser ut til å ha blitt reflektert i *Aftenpostens* nyhetsrapportering. I en artikkel med overskriften «Polakkerne staar samlet. Bolsjevikerne har udset jødiske kommissærer til at styre de tagne landsdele.» ble Polen beskrevet som kjempende for «retten og civilisation», mens fienden ble beskrevet som «bolsjevikiske horder, som bestaaer af over 3,000,000 soldater, hvoraf flere halvvilde asiatiske stammer, [som hadde] kastet sig over Polen for at røve det polske folks jord og gods.»¹⁹⁸ Det ble også hevdet som det sto i overskriften, at man i Moskva allerede hadde fordelt Polen mellom ulike kommisærer «som siger sig at være af polsk oprindelse, men som i virkeligheden er jøder.»¹⁹⁹ 13. august siterte *Aftenpostens* journalist den polske avisen *Kurier Poranny* som i et intervju med en amerikansk offiser hadde fått høre om bolsjevikenes plyndringer: «Efter mange familiers erklæringer foretager stadig jøderne voldshandlinger mod kvinder lige til 12 aars smaapiger, kosakkerne myrder med sabelhug barn i vuggen.»²⁰⁰ En tredje artikkel spurte blant annet i overskriften «Staar jøderne bag

¹⁹⁶ Emberland i Berg Eriksen m. fl., 2009: 405.

¹⁹⁷ Usignert: «Polakkerne staar samlet. Bolsjevikerne har udset jødiske kommissærer til at styre de tagne landsdele.» i *Aftenposten* nr. 387, 9/8-1920: 2.

Usignert: «Bolsjevikernes terror.» i *Aftenposten* nr. 395, 13/8-20: 5.

Usignert: «Hjælpen til Polen. Norske varer i Danzig. –Spillebanken i Zoppot. – Staar jøderne bag bolsjevikbevægelsen?» i *Aftenposten* nr. 401, 17/8-20: 4.

¹⁹⁸ «Polakkerne staar samlet. [...]» i *Aftenposten* nr. 387, 9/8-1920.

¹⁹⁹ «Polakkerne staar samlet. [...]» i *Aftenposten* nr. 387, 9/8-1920.

²⁰⁰ «Bolsjevikernes terror.» i *Aftenposten* nr. 395, 13/8-1920.

bolsjevikbevægelsen?»²⁰¹ En intervjuet nordmann som hadde vært i Danzig hadde fått dette bekreftet: «Forholdet mellom tyskerne og jøderne [i Danzig] er slet. Man mener, at det er jøderne, som staar bag bolsjevikerne, – og man har fundet skrivelser paa faldne soldater, som bekræfter dette, og hvori opfordres til at indføre sovjetstyre i Polen med jøder som ledere.»²⁰²

Disse tre eksemplene inneholder de tydeligst jødefiendtlige ytringene som ble gjengitt i forbindelse med dekningen av denne konflikten. Inntrykket man får her er at polske krigsrykter og -historier av jødefiendtlig karakter tidvis ble gjengitt svært ukritisk av journalister og godtatt av redaksjonen. Men i de fleste andre artikler fra konflikten ble jøder enten for det meste ikke nevnt eller omtalt mer nøytralt. Da Polen senere på høsten kom på offensiven og invaderte Litauen, snudde *Aftenposten* og fordømte polakkenes fremferd.²⁰³ I en nyhetsartikkel ble det skrevet at polakkenes fremrykning mot Vilnius hadde utløst «hovedkuls flugt» blant byens jøder, «som hadde høstet saa bitre erfaringer ved den tidligere polske okkupation.»²⁰⁴ Utover i denne konflikten ble Litauens og Vilnius' demografiske sammensetning ofte påpekt fordi spørsmålet om befolkningssammensetning ble en del av diskusjonen om hvem som hadde rett på disse territoriene. Her ble jøder nøytralt omtalt som én folkegruppe blant flere som til sammen utgjorde Litauens befolkning.²⁰⁵ I denne sammenhengen kan vi altså ikke tale om en konsekvent fiendtlighet i omtalen av jøder, bildet som tegner seg i rapporteringen av de to polske konfliktene er ett av et kaotisk mangfold av stemmer og holdninger som fant veien til *Aftenpostens* spalter.

I andre tilfeller kan man tale om en mer bevisst, men samtidig også tydeligere distansert, gjengivelse av antisemittiske holdninger. *Aftenposten* hadde korrespondenter i London og Berlin som videresendte nyheter derfra. En av avisene Londonkorrespondenten Bjørn Bunkholt flere ganger hentet stoff fra, var *Morning Post*.²⁰⁶ *Morning Post* var i denne perioden oppslukt av *Sions vises protokoller* og antisemittiske forestillinger om jødiske konspirasjoner, som den var vel forsynt med av sin Russlandskorrespondent Victor Marsden.²⁰⁷ Etter at den britiske feltmarskalk Henry Wilson i 1922 ble skutt og drept utenfor

²⁰¹ «Hjælpen til Polen. [...]» i *Aftenposten* nr. 401, 17/8-1920.

²⁰² «Hjælpen til Polen. [...]» i *Aftenposten* nr. 401, 17/8-1920.

²⁰³ Anton Mohr: «Komediene udi tragedien» i *Aftenposten* nr. 527, 23/10-1920: 1.

-K: «Nye kampe ved Vilna.» i *Aftenposten* nr. 515, 18/10-1920: 2.

²⁰⁴ -K: «Polakkerne rykker frem mot Vilna» i *Aftenposten* nr. 502, 11/10-1920: 4.

²⁰⁵ «Komediene udi tragedien» i *Aftenposten* nr. 527, 23/10-1920.

Usignert: «Den lithauiske minister i Norge.» i *Aftenposten* nr. 385, 17/08-1921: 1-2.

Haakon Øverland: «Et stridens æble» i *Aftenposten* nr. 437, 15/09-1921: 3.

²⁰⁶ En artikkel fra «Aftenpostens London-korrespondent» 4/10-1922 er signert Bjørn Bunkholdt, men for det meste ble «B. B.» brukt som signatur.

²⁰⁷ Cohn, 2005, 168-170 og W. Hindle, *The Morning Post 1772-1937 – Portrait of a Newspaper*, London 1937: 235.

sitt hjem av to IRA-medlemmer, hevdet for eksempel *Morning Post* at det var en jødisk konspirasjon som sto bak. Denne teorien ble både alludert til og nevnt eksplisitt i *Aftenposten*. I den første artikkelen *Aftenposten* skrev om drapet ble det bemerket at Wilson hadde vært en uttalt motstander av den britiske støtte til sionismen.²⁰⁸ Da *Aftenposten* senere omtalte teorien om at en jødisk konspirasjon sto bak drapet, tok avisens kommentator Haakon Øverland et visst forbehold: «Man kan tillægge denne teori, fremsat af det ledende anti-semitiske organ i England, den værdi man vil.»²⁰⁹ I dette sitatet kan vi se at man i *Aftenposten* både var klar over at *Morning Post* hadde en antisemittisk grunnholdning, og at man selv ikke identifiserte seg som antisemittisk. Sitater ble jevnlig hentet fra denne avisen, men i de aller fleste tilfellene med markert distanse mellom *Morning Posts* holdninger og *Aftenpostens*. Generelt var nok *Morning Post* først og fremst en avis hvis oppsiktsvekkende og fantastiske påstander man gjerne kunne henvise til, uten at man ville gå god for påstandenes troverdighet. Det var, som Øverland skrev, opp til hver enkelt leser å avgjøre hvor troverdig man syntes *Morning Post* teorier var. Slik kan avisen ha helgardert seg, ved både å appellere til lesere som trodde på slike teorier, samtidig som den holdt på de som ikke sluttet seg til slikt.

Morning Post ser ut til å ha representert det man i *Aftenposten* mente var en ubehersket antisemittisme som man oftest forholdt en viss kritisk distanse til. Hvor gikk da *Aftenpostens* grense for hva som var rimelige påstander om jøder, og hva som var lite troverdig antisemittisme? Dette spørsmålet vil bli diskutert nærmere i kapittel 6, men i mellomtiden kan en artikkel fra 1925 hjelpe til å kaste lys over dette. K. Quale Udseth, som tok over Bunkholdts stilling i 1924, gjenga i januar flere Londonavisers reaksjoner på at Trotskij var blitt avskjediget. Trotskij var generelt ansett som en av de mer kompetente blant bolsjevikenes ledere, så mange av reaksjonene gikk ut på at avskjedigelsen var et feilsteg av bolsjevikene. Alle avisenes kommentarer fikk tilnærmet like mye spalteplass, men det var *Morning Posts* reaksjon som ble brukt som overskrift: «Morning Post: Der er noget galt fat med det moskovitiske Zion».²¹⁰ Hovedgrunnen til at nettopp denne formuleringen ble brukt i overskriften er nok dens tabloide slagkraft, men samtidig var innholdet noe *Aftenposten* godt kunne stå inne for. Den var bare nok en gjentakelse av den – for *Aftenposten* – ukontroversielle «kjendsgjærning», nemlig at «jødene» holdt en stor del av makten i Sovjet.

²⁰⁸ Bjørn Bunkholdt: «Mordet paa feltmarskalk Wilson» i *Aftenposten* nr. 312, 23/06-1922: 4.

²⁰⁹ Haakon Øverland: «Et mysterium.» i *Aftenposten* nr. 330, 3/7-1922: 3.

²¹⁰ K. Quale Udseth: «Engelske kommentarer. "Morning Post": Der er noget galt fat med det moskovitiske Zion» i *Aftenposten* nr. 35, 20/1-1925: 2.

Selvstendig produksjon

Nyhetsstoff som bekreftet forestillingen om «bolsjevijkjøden» kom altså inn til *Aftenposten* fra andre europeiske land. Men som vi så innledningsvis i eksemplene med Einar Woxens kommentarer var ikke dette bare en forestilling som tidvis kom inn fra utlandet. *Aftenpostens* journalister, redaktører og andre bidragsytere produserte også forestillingen selv. «Jøder» ble tolket inn i nyhetshistorier der de passet inn i narrativet, for eksempel dersom typisk «jødiske» egenskaper som griskhet, hevntørst eller kristendomshat kunne bidra til å forklare en aktørs motivasjon.

En nyhetsartikkel i februar 1922 berettet om at smykker tilhørende tsarfamilien var dukket opp i en norsk forretningsmanns konkursbo. Forretningsmannen hadde gjort handel med den sovjetiske regjering. *Aftenpostens* journalist så for seg hvordan det hadde foregått: «Først er det vel sket paa den maade, at bolsjevikerne efter at have dræbt zaren og hans slegtninger har plyndret de efterladtes gods, hvorefter bolsjevikkommissærene, som er jøder, eller de, som har kjøbt af dem, siden har solgt rundt om i Europa de transportable dele, som malerier eller smykker.»²¹¹ Å minne om bolsjevikkommissærenes «jødiskhet» passet godt i en sak som denne, fordi den kunne bekrefte hele to stereotypier om «jødene»: De var bolsjeviker, og de var griske. Å se «jøden» både som kommunist og kapitalist på en og samme gang var tilsynelatende uproblematisk. De hadde drept og plyndret for vinnings skyld, i følge *Aftenpostens* journalist. «Jødernes» griskhet var en typisk måte å tolke sammenhengen mellom jøder og bolsjevisme på: De hadde tatt kontroll over Russland for rikdommens skyld. Et nyhetstelegram sendt fra Kirkenes og trykket i *Aftenposten* 11. juni 1920 fortalte at i Murmansk styrte en «jødekommissær, udsendt fra Moskva».²¹² Kommissæren hadde fylt opp et jernbanetog med beslaglagte verdisaker, og han og toget var klar til å reise ved tegn til opprør fra befolkningen. Elementer fra begge arketyper kunne anvendes samtidig. En annen måte å forklare jødernes tilknytning til bolsjevismen på var å hevde at bolsjevismen var en form for kristendomsforfølgelse. Bolsjevismen var i følge denne tankerekken kun et våpen jødene brukte mot kristendommen. I et tilfelle lot alle de tre nevnte forestillingene – griskhet, kristendomshat og bolsjevisme – seg kombinere. *Aftenpostens* medarbeider Haakon Øverland skrev i april 1922 om opptøyer som hadde brutt ut i byen Schuja da utsendinger for de sovjetiske myndighetene kom for å beslaglegge den lokale kirkens verdisaker: «Efter bolsjevikerne egen beretning mødte komiteens medlemmer, som for det meste bestod af

²¹¹ Usignert: «Russiske krondiamanter. I Stavseths konkursbo.» i *Aftenposten* nr. 135, 14/3-1922: 1.

²¹² Usignert: «Nordmannen Herman Kofoed arrestert af bolsjevikerne i Murmansk.» i *Aftenposten* nr. 283, 11/6-1920: 1.

jøder, en varm [les: voldelig] modtagelse i byen Schuja, nær Moskva, da de kom for at sette sig i besiddelse af kirkesølvet.»²¹³ At størsteparten av myndighetenes utsendte var jøder var neppe en del av sovjetmyndighetenes «egen beretning», så her mener det jeg er sterk grunn til mistanke om at jødene var blitt plassert eller tolket inn i historien, enten av Øverland selv, eller av en annen journalist i en lignende posisjon.

«Bolsjevikjøden» i essays og intervjuer

Vi har hittil sett eksempler på hvordan forestillingen om jødenes forbindelse til kommunismen både ble kontinuerlig bekreftet av, og tolket inn i, det vi kan omtale som tradisjonelle nyhetssaker fra inn- og utland. Vi vil nå se nærmere på tekster i noen andre sjangre. En gruppe ulike personer, de fleste med høyere utdanning bak seg, skrev eller uttalte seg også om jødenes tilknytning til bolsjevismen. Disse personenes uttalelser finner vi oftest i debattinnlegg, intervjuer og reportasjer. Tekstene skiller seg sjangermessig fra nyhetsartikkelen blant annet ved at de ikke var fastbundet til dagsaktuelle hendelser, og at de rett og slett var lengre. Det betyr at vi i disse tekstene får større innblikk i den aktuelle personens verdenssyn, og hvilken plass og funksjon den «jødiske» bolsjevik hadde i det. Vi kan kanskje si at der de kortfattede nyhetstekstene fortalte *at* jødene hadde forbindelse med kommunismen, kunne de lengre intervjuene, kommentarene og leserinnleggene forklare *hvordan og hvorfor* man mente det var slik.

I flere av disse tekstene finner vi en tendens til å henvise til begreper som religion, historie og rase for å markere en forskjell mellom europeere og jøder, og for å påvise at det fantes en essensiell link mellom kommunismen og jødene. Hensikten var blant annet å påvise at kommunisme var noe totalt u-europeisk, og dermed heller ikke hadde noen plass i Europa. Et eksempel på dette kan vi finne i siste del av Anders Castus Svarstads reisereportasje «Gjennom krigslandene».²¹⁴ Svarstad var kunstmaler og den daværende ektemannen til Sigrid Undset. Han hadde i 1918 hatt artikkelen «Jødernes hevn» på trykk i *Samtiden*, også den et angrep på «bolsjevikjødene», som han fryktet var ute etter hevn for århundrer med undertrykkelse.²¹⁵ Rammen for artikkelen i *Aftenposten* var en togtur gjennom Nord-Frankrike. Det franske landskapet var fremdeles tydelig preget av krigshandlingene fra to år i forveien. Ifølge Svarstad var hele verdens følelsesliv, på grunn av krigens redsler, men også på grunn av en «mekanisering og materialisering i retning av det perverse», blitt «forvredet

²¹³ Haakon Øverland: «Kirkeran» i *Aftenposten* nr. 191, 15/4-1922: 3.

²¹⁴ A. C. Svarstad: «Gjennom krigslandene. Indtryk fra den nye tid.» i *Aftenposten* nr. 325, 3/7-1920: 4.

²¹⁵ Johansen, 1984: 42-43.

derhen, at alting er ordinært.»²¹⁶ Og på grunn av denne forvridningen hadde «de politiske haner og høner, ude og hjemme, [...] begynt at gale ind det tusenaarige riges morgenrøde.»²¹⁷ Dette siste forstår jeg som en allusjon til radikale revolusjonære og kommunismen. Svarstad mente «socialdemokratiet» var en ideologi basert på hat, misunnelse og misnøye. Og mens denne ideologien gjennom sitt hat kanskje kunne bryte ned det gamle, kunne den ikke bygge opp noe nytt. Dette mente Svarstad skyldtes at personen som hadde formulert ideologien ikke kunne ha noen praktisk kjennskap til ordentlig arbeide, på grunn av sin avstamming:

Han, som systematiserede den socialdemokratiske idé til brug for europæere, var selv en fremmed i Europa. Han kunde nok filosofere over «arbeidets sjæl i en frak», men det folk, han tilhørte, havde aldrig gjort haandens arbeide, de var aldrig haandverkere og dyrkede aldrig jord, som bare theoretisk kunde udregne sjælen i europæerens arbeide. [...] Den revolution, som indvarsles over hele Europa, har intet at tilføre verden andet end ord og systemer.²¹⁸

Jeg mener dette må forstås som en allusjon til Karl Marx og hans jødiske avstamming. Her ble kommunismen med andre ord delegitimert som ideologi ved en vektlegging av at Marx var jødisk, og de konsekvenser Svarstad forestilte seg at dette medførte for ideologien. Videre skrev Svarstad at dersom kommunismen seiret i Europa og de nasjonale grensene ble opphevet, ville «jødene» være de selvsagte og eneste mulige lederne, på grunn av sin angivelige internasjonalitet. Og i tråd med «jødenes» overtakelse så Svarstad for seg en asiatisk hærtagning av Europa. Han tilskrev «Østens folk» et hevnmotiv, slik han i 1918 hadde gjort med «jødene»:

Det er nu over to aar siden de kinesiske regimenter under den semitiske regjering, begyndte sit morterarbeide i Rusland [(kineserne ønsket ifølge Svarstad å knuse europeerne, som i en morter)]. Lakker det med Europa? Eftersom den russiske revolution forløber, ser man, at socialismen har ikke været revolutionens maal, men dens middel til at skaffe «orientalere» og asiater herredømme over europæere.

Bliver Europa en samling internationale sovjetrepublikker, er jøderne selvsikre til ledere i dem alle; thi de er det eneste internationale element Europa eier. Ingen anden vil kunne magte opgaven, fordi han ikke vilde kunne frigjøre sig fra at føle nationalt for det land han tilhører. Men de maa isaafald ogsaa have internationale, det vil sige, ikke europæiske tropper til livgarde og politisoldater. Disse tropper staaar Østen færdig til at aflevere. Østens folk har meget at hevne i Europa. Europæerens følelser og meninger bestemmes i vor tid fra dag til dag hver morgen af avisen. Østens folk har lange følelser. Hvorfor skulde

²¹⁶ «Gjennem krigslandene. [...]» i *Aftenposten* nr. 325, 3/7-1920.

²¹⁷ «Gjennem krigslandene. [...]» i *Aftenposten* nr. 325, 3/7-1920.

²¹⁸ «Gjennem krigslandene. [...]» i *Aftenposten* nr. 325, 3/7-1920.

de ikke staa færdige, naar timen kom?²¹⁹

Implisitt i den opphevelse av nasjonene som kommunister snakket om, lå med andre ord jødernes overtakelse, mente Svarstad. Som «nasjonsløse» ble jødene tatt som symbol på kommunistenes ideal om internasjonal solidaritet.

En annen som kan nevnes er *Aftenpostens* litteraturanmelder, dikteren Theodor Caspari. I artikkelen «Den evige jøde. Det jødiske problem i moderne belysning.» uttrykte Caspari sympati med eldre tiders jøder, som var blitt dårlig behandlet av europeere.²²⁰ Men i den moderne tid var jødene på vei opp og frem, og nå sto de i fare for å danne en ny overklasse i Europa, fryktet han. Det fantes to typer jødedom, ifølge Caspari: «[D]en oplyste, dannede og humane jødedom» var langt i fra ille. Men den andre typen var en jødedom som «[fylket] sig under Lenins og Trotskis faner», og denne var «af et positivt onde.»²²¹ Caspari hadde lest *Den nye verdenskeiser (Sions vises protokoller)*, og mente at den inneholdt en «kjerne af realitet.»²²² Kanskje ville den onde typen jødedom resultere i en jødisk, asiatisk antikrist, spekulerte Caspari. Han så i jødene «avantgarden for det opmarscherende Asia» som skulle fortsette den «opløsning» verdenskrigen hadde påbegynt.²²³ Både i den kommende «racekamp» mot Asia og i spørsmålet om assimilasjon mellom jøder og europeere mente Caspari at de «kristne folkeslag» ikke måtte gi slipp på sitt sterkeste kort, kristendommen. Ellers ville jødene bli den sterke part. I Casparis artikkel ser religion, ideologi og rase ut til å være begreper som går hånd i hånd, de er nærmest sammenblandet. «Jøder» ble omtalt som tilhengere av den jødiske religion, men Caspari brukte også ordet «race». I tillegg ble jødedommen på en vag måte knyttet til ideologi, til bolsjevismen.

Theodor Caspari var sønn av professor Carl Paul Caspari, som i mange år var en lederskikkelse både i det norske teologiske miljø og i Israelmissionen. C. P. Caspari var opprinnelig jødisk, men hadde konvertert til kristendommen.²²⁴ Sett i lys av dette er det kanskje forståelig at Caspari så kristendommen som så sentral for den europeiske identitet i møtet med nettopp jøder, og man kan tenke seg at Caspari hadde et personlig motiv for å markere distanse til det jødiske. For Caspari personlig må nok spesielt idéer om «rase» ha hatt en underordnet betydning i forhold til religionen, men i teksten ble altså både «rase», religion

²¹⁹ «Gjennem krigslandene. [...]» i *Aftenposten* nr. 325, 3/7-1920.

²²⁰ Theodor Caspari: «Den evige jøde. Det jødiske problem i moderne belysning.» i *Aftenposten* nr. 89, 22/2-1921: 5-6.

²²¹ «Den evige jøde. [...]» i *Aftenposten* nr. 89, 22/2-1921.

²²² «Den evige jøde. [...]» i *Aftenposten* nr. 89, 22/2-1921.

²²³ «Den evige jøde. [...]» i *Aftenposten* nr. 89, 22/2-1921.

²²⁴ Mendelsohn, 1969: 276.

og ideologi vektlagt i forståelsen av hva det «jødiske» egentlig var.

Presten og politikeren Alfred Eriksen var en tredje som fremmet lignende idéer. Han så i kommunismen en truende fare mot det europeiske samfunn og kristen kultur, og han mente jødene sto i bakgrunnen og dirigerte kampen. Eriksen var grunnleggeren av avisa *Nordlys*, og han hadde tidligere vært stortingsrepresentant for DNA, men han var blitt ekskludert fra partiet for sin uregjerlighet i 1912. Siden fant han seg best til rette på høyresiden i politikken.²²⁵ Eriksen fikk i april 1921 på trykk en lang tekst som kommenterte at DNA nylig hadde vedtatt Moskvatesene. Teksten dekket nesten hele førstesiden. Eriksen mente den gang at det var liten grunn til panikk. Selv om partiet hadde vedtatt tesene, betød det først og fremst at partiet ville *preke* revolusjon, det kom ikke til å sette handling bak ordene. Bolsjevismen var i følge Eriksen noe totalt u-europeisk, og slik revolusjon var ikke noe for nordmenn.

Bolshevismen er frembragt efter bestilling av tyskerne; men den er frembragt av jøderne, og der findes ingen anden end jøder som har kunnet skape bolschevisme. Hos os har man jo ikke den ringeste forståelse af, hvad der er det særegne ved den jødiske race, hele denne eiendommelige tænkemåte og moral som i dem er en vældig kraft, men også sætter en uoverstigelig avgrund mellem os og dem. De må efter sit dypeste raceinstinkt arbejde for det europæiske samfunds sammenbrud. Her er i virkeligheden en meget stor fare for hele den kristne kultur, og det er fuldt berettiget at man med klok forutseenhet værger sig mot denne fare.²²⁶

Men tross denne faren mente han altså at det norske folk ikke var truet. Kommunistiske opprør i Russland og Tyskland forklarte Eriksen med at befolkningene der ikke var renrasete europeere, og følgelig ikke hadde den nødvendige motstandskraft mot den bolsjevikiske «smittefaren». Det russiske folk ble for eksempel «aldrig [...] andet end asiater».²²⁷ Tyskerne hadde hatt enkelte tilfeller av «sykdommen» fordi de «for en stor del er opblandet med slavisk og jødisk race».²²⁸ Eriksen mente han dermed hadde vist at bolsjevismen var «noget helt fremmed og naturstridig for europæere».²²⁹ Å binde kommunismen til «jødene» tjente altså til å merke ideologien som fremmed og uaktuell for nordmenn. Samtidig var dette også et fremmedfiendtlig budskap fordi det som konsekvens også gjorde det imperativt for nasjonen å holde avstand til jøder. Bemerkningen om den tyske rase som var blitt svekket av å bli blandet

²²⁵ «Eriksen, Alfred» i J. G. Arntzen (red.), *Aschehough og Gyldendals Store norske leksikon*, bd. 4 Kunnskapsforlaget: Oslo 1987.

²²⁶ Alfred Eriksen: «Det norske arbeiderparti.» i *Aftenposten* nr. 158, 4/4-1921: 1.

²²⁷ «Det norske arbeiderparti.» i *Aftenposten* nr. 158, 4/4-1921.

²²⁸ «Det norske arbeiderparti.» i *Aftenposten* nr. 158, 4/4-1921.

²²⁹ «Det norske arbeiderparti.» i *Aftenposten* nr. 158, 4/4-1921.

med fremmede, samt smitte- og sykdomsmetaforene, understreket dette. Eriksen bemerket for øvrig også at Marx var jødisk, og han mente dette kunne forklare den radikale og revolusjonære vendingen man nå så i sosialistiske partier.

Vi ser noen likhetstrekk i disse tre eksemplene – Svarstad, Caspari og Eriksen. Alle forbandt kommunismen helt eller delvis med jødedommen. Denne forbindelsen ble hos alle tre utdypet og forklart som mer grunnleggende enn man gjorde i nyhetsreportasjer. Det dreide seg ikke bare om at andelen jøder i det russiske bolsjevikpartiet eller blant sovjetkommissærene var uproporsjonalt stor.²³⁰ For dem var kommunismen «jødisk», både i sin opprinnelse og i selve sin essens. Videre identifiserte de seg alle som del av en samlet europeisk sivilisasjon. Hos Caspari og Eriksen var det tydelig at de forsto europeerne som en gruppe med felles rase og religion, og alle tre definerte europeerne ut i fra hva de ikke var: Jøder og asiater. Referansene til en asiatisk trussel mot Europa – som vi også så antydning til i krigsreportasjen fra Polen – kan kanskje forstås som en variant av forestillingen om «Den gule fare». Men det kan også hende at «asiatisk» først og fremst fungerte som sekkebetegnelse på noe ikke-europeisk. Slike referanser ser ut til å ha vært mest framtrødende i den tidlige delen av 1920-årene, og de dukket i mindre grad opp etter 1921. Omtalen av jøder som «asiatiske» – som Einar Woxen gjorde i eksempelet som ble presentert innledningsvis – ser likedan ut til å ha forekommet sjelden. Men ut ifra eksemplene vi har sett her, må vi slutte at den russiske revolusjon hadde gitt næring til forestillinger både om en asiatisk og en jødisk trussel.

I tillegg til de ovennevnte eksemplene, er det også verdt å nevne to navn som opptrådte i *Aftenposten* våren 1925: Henry Ford og Martha Steinsvik. Tidlig i januar gjenga *Aftenposten* et utdrag fra Fords utgivelse *Den internationale jøde*. Denne bokens materiale var basert på *Sions vises protokoller*. Til tross for at *Protokollene* fire år tidligere var blitt omtalt som falske i *Aftenposten*, ble utdraget presentert som «opsiktsvækkende avsløringer av jødernes internationale virksomhet» som ville «læses med den største interesse i Norge».²³¹ Artikkelen hevdet blant annet at jødene i New York hadde tatt over hele kvartaler, de hadde monopol i klesindustrien, og de planla bolsjevikisk revolusjon. «Der gives flere bolsjeviker i U.S.A. end i hele Sovjetrusland» ble det hevdet et sted. Trotskijs opphold i New York før den

²³⁰ Dette var en vanlig påstand i nyhetsartikler. For eksempel ble det i nyhetsartikler fra 11/6-, 5/10- og 4/10-1920 hevdet at henholdsvis «56 procent», «75 procent» og «nesten alle» av de sovjetiske kommissærene var jøder. Se de usignerte artiklene «Nordmanden Herman Kofoed [...]» i *Aftenposten* nr. 283, 11/6-1920: 1; «En Sovjetofficer om Rusland.» i *Aftenposten* nr. 491, 5/10-1920: 7; «Reisende fra Rusland giver drastiske skildringer af kommunismen i praksis.» i *Aftenposten* nr. 490, 4/10-1920: 4.

²³¹ Usignert: «Bolsjevikenes hemmelige arbeide i U.S.A.» i *Aftenposten* nr. 7, 5/1-1925: 5.

russiske revolusjon ble vektlagt i artikkelen, og det ble hevdet at «[d]en russiske bolsjevisme utviklet sig i de østlige kvarterer i New York, og ble støttet av førende jødiske personer.»²³² Bolsjevismen i Russland var i tillegg «understøttet av jødisk guld fra U.S.A.»²³³ Teksten gikk langt både eksplisitt og implisitt i å hevde at bolsjevisme og jødedom var synonyme, og at det fantes en vidtrekkende jødisk bolsjevikkonspirasjon. At *Aftenposten* valgte å trykke et slikt tekstutdrag er viktig å notere seg, for det er svært få tilfældigheter involvert i en slik prosess. Å trykke et slikt utdrag innebar at redaksjonen må ha valgt ut et avsnitt den anså som spesielt «interessant», det vil si relevant for deres interesser og verdenssyn. I tillegg ble utdraget trykket på samme dag som avisen dekket rettssaken mot den norsk jøden Chaim Moisei Klas, som sto tiltalt for å ha talt til fordel for en revolusjon på norsk jord. Som jeg vil vise lenger nede, ble denne personen i *Aftenpostens* øyne omtalt som en virkelig «bolsjevijkøde». Det er nærliggende å anta at *Aftenpostens* motvilje mot denne norske «bolsjevijkøden» bidro sterkt til at utdraget fra *Den internasjonale jøde* ble trykket.

Martha Steinsviks intervju i *Aftenposten* i 6. mai 1925 er blitt referert til flere ganger i litteraturen.²³⁴ Steinsvik reiste på 1920-tallet rundt med foredrag om trusselen hun mente jøder og jesuitter utgjorde mot landet. I intervjuet forsikret Steinsvik om at hun ikke var noen «jødehater». Hun hadde jødiske venner, og «den største sympati for dette merkelige og begavede folk».²³⁵ Samtidig sto hun fast på at Grunnlovens forbud mot jøders adgang til riket måtte gjenopprettes. Hun argumenterte for at Eidsvollsmennene i 1814 hadde innført forbudet mot jøder fordi de klokkelig forsto hvilken fremtredende rolle «jødene» i hadde spilt i den franske revolusjonen. Steinsvik trakk i denne historietolkningen en tydelig parallell til sin egen tid og den dominerende rollen hun mente jødene spilte i den russiske revolusjonen. For Steinsvik utgjorde «jødene», med de norske jødene som et hederlig unntak, en internasjonal sammensvergelse. De var delvis drevet av hevntørst og delvis av «de gamle messianske drømmer [...] om, at engang skal det jødiske folk komme til at herske over alle de andre jordens nationer».²³⁶ Bak «verdenskulissene» forårsaket «jødene» alle revolusjoner, gjennom frimurerlosjer hadde de beordret drapet på Østerrike-Ungarns kronprins Franz Ferdinand og utløst første verdenskrig, og gjennom storkapitalen forsøkte de å kontrollere verden. Hun frarådet salg av fossefallskonsesjoner til utenlandske selskaper, da den utenlandske storkapital

²³² «Bolsjevikenes hemmelige arbeide [...]» i *Aftenposten* nr. 7, 5/1-1925.

²³³ «Bolsjevikenes hemmelige arbeide [...]» i *Aftenposten* nr. 7, 5/1-1925.

²³⁴ Se blant annet Simonsen, 2009: 48-49, Emberland i Berg Eriksen m.fl., 2009: 409, Mendelsohn, 1969: 562, Johansen, 1984: 47. For selve intervjuet, se N. R.: «Jøder og jesuitter» i *Aftenposten* nr. 230, 6/5-1925: 8.

²³⁵ «Jøder og jesuitter» i *Aftenposten* nr. 230, 6/5-1925.

²³⁶ «Jøder og jesuitter» i *Aftenposten* nr. 230, 6/5-1925.

«saa at si helt er jødisk». Å slippe jødisk storkapital inn ville være «nationalt selvmord». Videre i intervjuet tok Steinsvik til orde for at jesuittene fremdeles måtte være utestengt fra landet. De skydde ingen midler i sin katolske propaganda, hevdet hun.

Dette intervjuet ledet til reaksjoner fra både katolsk og jødisk hold. Harry M. Koritzinsky søkte i et innlegg 30. juni å tilbakevise Steinsviks påstander punkt for punkt.²³⁷ Koritzinsky var på det tidspunktet sekretær i Det Mosaiske Trossamfund, men han signerte kun med eget navn.²³⁸ Koritzinsky bemerket også at Steinsviks kilde var *Sions vises protokoller*, og han minnet om at *The Times* i 1921 hadde vist at denne boken var falsk. Steinsvik svarte ikke på Koritzinskys innlegg, men opprettholdt utover året en lengre polemikk i avisen med et par representanter for norske katolske miljøer. Denne avisdebatten kulminerte i at Steinsvik anmeldte pastoren i den katolske menighet i Kristiansand for ærekrenkelser.²³⁹ Til tross for at intervjuet i utgangspunktet hadde bevilget større plass til Steinsviks meninger om jødene, var det hennes meninger om katolikker som endte opp med å skape størst kontrovers.

1923-24: «Bolsjevikjøden» i politisk retorikk

Der forestillingen om den asiatiske trusselen ser ut til å ha avtatt, tiltok forestillingen om den jødiske trusselen i styrke i de neste par årene. Forestillingen om trusselen fra «bolsjevikjødene» ble utviklet og oppfattet som mer umiddelbar, også for Norge. Det Norske Arbeiderpartis tilslutning til Moskvatesene var del i dette. «Bolsjevikjødenes» makt og rekkevidde var ikke lenger begrenset til Russland, nå mente man at også norske kommunister var underkastet deres styre. Fra DNA vedtok tesene våren 1921 til stortingsvalget i 1924 kan vi spore en tydelig stigning i bruken av politisk ladete referanser til «bolsjevikjødene», eller «Moskva-jødene», som de også begynte å bli kalt. At norske kommunister var underlagt «Moskva-jødene», ble i økende grad brukt i *Aftenposten* som polemisk argument i den politiske retorikk mot den norske arbeiderbevegelsen. Det ble oppfattet og fremstilt som om de norske kommunistene søkte å oppgi sin nasjonale suverenitet til Moskva. At kommunistene ikke bare var underlagt en fremmed stat, men en fremmed stat ledet av jøder, var en forverrende heller enn formildende omstendighet. Dette ga Alfred Eriksen uttrykk for i avslutningen av leserinnlegget i april 1921, som altså var en reaksjon på opptakelsen av Moskvatesene: «Og når jeg så levende avskyr denne bolschevisme, er det fordi ingen ting er

²³⁷ Harry M. H. Koritzinsky: «Jøder og jesuiter» i *Aftenposten* nr. 329, 30/6-1925: 2.

²³⁸ Mendelsohn, 1969: 351.

²³⁹ Usignert: «Marta Steinsvik – pastor Riester» i *Aftenposten* nr. 570, 12/11-1925: 6.

mig en mere uutholdelig tanke end den, at menneskene skulde stå under et tvangsstyre med så spinkle herskere som en Kyrre Grepp, Scheflo og Tranmæl, som selv er slaver under russiske jøder.»²⁴⁰

Lignende retorikk ble anvendt i sammenheng med andre retoriske konfrontasjoner med arbeiderbevegelsen. I forbindelse med den ulovlige Jernstreiken fra oktober 1923 til mai 1924 reagerte *Aftenposten* sterkt på at de streikende hadde mottatt 100 000 kroner fra Den røde faglige internationales forretningsutvalg. I redaktør Diesens to lederartikler om dette skrev han at han trodde «Moskva-jødene» kun støttet ulovlige streiker, fordi de ønsket å destabilisere det norske samfunnet. «Disse folk pleier ikke at være sliphændte [med penger].»²⁴¹ konstaterte Diesen for å understreke poenget sitt om at det ikke var tilfeldig hvem som ble tildelt støtte: «Det smaker litt revolution av de norske metalarbeideres ulovlige streik, og da aapner Moskvajødene sine guldkister.»²⁴² Da det ble klart at det var norske kommunister som hadde tatt initiativ og søkt om pengestøtten, forsterket det oppfattelsen av at de Moskva-tro kommunistene hadde solgt sin suverenitet: «Det er norske mænd, som har strakt armene ut mot Rusland og anropt om pengehjælp. De har gaat tiggergang til Moskva og bedt om penger til de norske metalarbeidere.»²⁴³ Fokuset på bolsjevikenes «jødiskhet» var i denne omgang ganske begrenset. Bolsjevikledernes «jødiskhet» var oftest ikke et sentralt argument i seg selv. De ladede ordene «Moskva-jødene» og «bolsjevikjødene» ble oftest brukt som supplement til andre hovedargumenter. Slik minnet man om hvem de norske kommunistene sto i ledtog med. Fiendebildet av jødiskledete kommunister som ville destabilisere det norske samfunnet fortsatte å bli brukt sporadisk i politisk agitasjon mot den norske arbeiderbevegelsen utover i 1924. Da Den Norske Handelsbank på våren måtte få pengestøtte av Stortinget for å holdes i live,²⁴⁴ skrev en kommentator som hadde tegning av en spade som signatur en fordekt kritikk mot de som hadde vært i mot pengestøtten. Han hevdet at regjeringen og den «besindige» delen av Stortinget hadde slått tilbake et «angrep» fra «russerne», som ønsket å «kværke den kapital, som endnu findes her i landet.»²⁴⁵ I denne teksten ble trusselen primært omtalt som russere, og det var ikke før i avslutningen at det jødiske aspektet ved trusselen ble trukket inn: «Hvis tænkende arbeidere tramper paa det verktøi som skaffer dem brød, maa de skjønne, at de ikke alene dolker sit eget fædreland, men

²⁴⁰ «Det norske arbeiderparti.» i *Aftenposten* nr. 158, 4/4-1921.

²⁴¹ Thorstein Diesen: «Russisk guld og norske arbeidere.» i *Aftenposten* nr. 647, 7/11-1923: 1.

²⁴² «Russisk guld og [...]» i *Aftenposten* nr. 647, 7/11-1923.

²⁴³ Thorstein Diesen: «De strakte armene mot Rusland!» i *Aftenposten* nr. 656, 10/11-1923: 1.

²⁴⁴ T. Bratberg, *Trondheim byleksikon*, Oslo 1996: 397.

²⁴⁵ [Tegning av spade]: «Til de selvtænkende norske arbeidere.» i *Aftenposten* nr. 211, 14/4-1924: 1.

ogsaa knuser sin egen lykke, sine hjem og sin velfærd, og kun kan opnaa at bli livegne hos de russiske jøder, som nu forsøker at voldta dem.»²⁴⁶ Den økte refereringen til russere og ikke bare jøder kan tyde på at Sovjetunionens lederskap gradvis ble oppfattet som mer «russisk» enn tidligere, samtidig som referansen til bolsjevikisk «jødiskhet» fremdeles ble anvendt som et polemisk kraftuttrykk. Men selv om bruken av ordet var begrenset, bør den ikke undervurderes. Å referere til den sovjetiske trusselen som «jødisk» hadde et slikt potensiale fordi ordet «jøde» i seg selv var svært ladet, og det ga skribenter et rikt utvalg stereotypier og litterære bilder å anvende til å anspore leserens fantasi. Referansene til «Moskva-jødernes» rikdom og den spesifikke bruken av ordet «guld» kan forstås i kontekst av det klassiske synet på jøder som særskilt griske. I et annet tilfelle brukte kommentatoren med tegning av spade som signatur en subtil allusjon til den «jødiske» nese. I lederartikkelen, som kritiserte norske kommunister for internasjonalisme og kristendomsfiendtlighet, hevdet kommentatoren at det norske folk var for intelligent til å la seg lure av «russerjødene og deres leietjenere her i Norge»: «Oppriktig talt trodde jeg, at russerne og deres jødiske medarbeidere hadde finere næser! De burde veire, at de fordelaktigere kan anvende det guld, som endnu ikke er bortstjålet fra den russiske statskasse, til at omvende nogen mere hedenske og dumme folkeslag end nordmændene.»²⁴⁷

Da stortingsvalget for 1924 nærmet seg, trykket *Aftenposten* en rekke leserinnlegg som advarte mot trusselen kommunistene utgjorde mot Norges nasjonale selvstendighet og det norske folks frihet. Budskapet var at dersom kommunistene vant valget, ville Norge havne i hendene på «Moskva-jødene» og bli underlagt et like brutalt regime som det i Russland. Alfred Eriksen hadde på nytt et innlegg i avisen der han advarte sterkt mot å gi støtte til de norske kommunistene.

Kommunistene er vort lands store fare. De arbeider av alle kræfter paa at faa samfundet i opløsning, bryte ned lov og ret, som er den umistelige grundvold for ethvert samfund, utrydde kristendom og undergrave al kristen moral og vor kultur.

De gjør det kanske i god tro, men efter tilskyndelse og paaavirkning utefra, fra Moskva, og den, som ser klart, forstaar, at under alt dette ligger den mæktige og farlige jødiske indflydelse. Her er maalet at bringe de europæiske samfund og kristen kultur i hel opløsning.²⁴⁸

Eriksen avsluttet med å oppfordre til å stemme Høyre. En anonym leser som signerte med

²⁴⁶ «Til de selvtænkende [...]» i *Aftenposten* nr. 211, 14/4-1924.

²⁴⁷ [Tegning av spade]: «Det er et yndigt land!» i *Aftenposten* nr. 225, 24/4-1924: 1.

²⁴⁸ Alfred Eriksen: «Til dem, som er misfornøiede med høire» i *Aftenposten* nr. 586, 14/10-1924: 1-2.

«Nordmand» var også sterkt imot kommunistpartiet, og mente at det eneste resultatet av partiets arbeid kunne bli «[...] at folket legges under fremmed styre. Jøderussisk styre, – som alle vet har utmerket sig ved grusom tilintetgjørelse av det som ikke passer de jødiske makthavere – deriblant folkefrihet – et retsvæsen i karikatur, samt en raslen over hele verden med røvet, blodig guld.»²⁴⁹

Dette var ikke en oppfatning som var forbeholdt anonyme brevsendere eller eksentriske intellektuelle. Sigurd Astrup, som ble stortingsrepresentant for Høyre etter dette valget, skrev at stortingsvalget handlet om å velge mellom norsk selvstendighet eller underkastelse under Moskva-jødene:

Ser da ikke folk, hvad det nu gjælder? Ser de ikke, at det denne gang gjælder vort land, selve vort fædreland, Norge? Skal det forbli i nordmænds eie, og styres av norske mænd i frihet eller skal vi frivillig overgi os til slaveri under russiske jøder? Vi maa faa øinene op nu, og forstaa, at det Moskva-jødene vil, er ikke bare at indføre kommunisme her i landet. Saa snart det er besørget, vil de fremmede horder strømme ind over vort land med vaaben i haand og erobre landet til evig eie.

Tænk det stolte og frie norske folk lydig og skjælvende under den russiske knut og spiddet på russiske bajonetter! [...]

Og vore norske kommunister ødelægger forsvaret og forbereder jordbunden for russernes indmarsch.

De kalder sig selv fædrelandsløse. Forstaaer de selv, at de ogsaa er fædrelandsforrædere?²⁵⁰

«Bolsjevikjødene» var altså en godt utbredt del av fiendebildet i den anti-kommunistiske valgagitasjon som ble trykket i *Aftenposten*. De truede verdiene man fylket seg om, var nasjonal selvstendighet, kristendom og det bestående samfunnet.

I valgperioden var det først og fremst innskrivere som sto for den eksplisitte argumentasjonen mot «bolsjevikjøder.» Den delen av avisredaksjonens egen agitasjon som fokuserte på «bolsjevikjødene» finner vi i det som ble skrevet om Chaim Moisei Klas, som ble nevnt i forrige kapittel. Klas' radikale uttalelser på et valgmøte hadde vakt oppsikt, og hans jødiskhet ble sterkt poengtert. Det som ble skrevet om ham vil bli analysert senere i dette kapitlet.

Aftenposten la vekt på viktigheten av stortingvalget i 1924. I likhet med Astrup mente man i redaksjonen at mye sto på spill. På dagen for stortingsvalget i 1921 hadde *Aftenposten* oppfordret leserne til å stemme Høyre eller Frisinnede Venstre, men i 1924 var budskapet om en nasjonal trussel blitt såpass dominerende i valgagitasjonen at oppfordringen dagen før

²⁴⁹ «Nordmand»: «En underofficer» i *Aftenposten* nr. 578, 9/10-1924: 4.

²⁵⁰ Sigurd Astrup: «Hvad gjælder det?» i *Aftenposten* nr. 593, 17/10-1924: 1.

valget ikke var «Stem borgerlig» eller «Stem Høire», men «Stem norsk».²⁵¹ Oppfordringen var ledsaget av en tegning av en bolsjevik som hadde firt det norske flagget og var i gang med å heve et sovjetisk et, mens norske gårder i bakgrunnen var stukket i brann (se figur 1). Bolsjeviken var fremstilt med mørkt hår, lav panne, tunge øyelokk, et vellystig smil over kjøttfulle lepper, spisse fingertupper og en stor nese, hvilket var typiske visuelle koder for «jødiskhet» i perioden.²⁵² I etterkant av valget sto det i *Aftenposten* en kommentar om resultatet. Velgerne hadde sviktet kommunistene og vendt seg til Arbeiderpartiet istedet, skribenten mente dette skyldtes at de var «gaat træt av revolutionsskraalet og voldspolitikken, og fordi de i likhet med landets øvrige borgere kræver norsk husbondsret i Norge.»²⁵³ Olav Scheflos uttalelse om at han ville holde fast på Moskva-tesene ville koste ham, «[f]or nederlaget skyldes netop tesene og partiets blinde underkastelse under Moskva-jødene.»²⁵⁴

Et spørsmål som reiser seg i gjennomgangen av disse funnene er hvorfor *Aftenpostens* retorikk om Moskva-jødene økte frem mot valget i 1924, mens man ved valget i 1921 så lite av denne typen retorikk. Jeg antydnet innledningsvis i dette delkapitlet at DNAs antagelse av Moskva-tesene påskén 1921 kunne ses som et slags startpunkt for denne retorikken, men dersom det skulle være den eneste foranledningen, burde man kunne forvente å gjøre lignende funn fra stortingsvalget i 1921. Slike funn har jeg altså ikke gjort. Selv om vedtagelsen av Moskva-tesene nok var en sentral hendelse som gjorde det lettere for *Aftenposten* og andre å hevde at arbeiderbevegelsen nå hadde underkastet seg Moskva-jødene, ser ikke vedtaket av tesene i seg selv ut til å ha vært nok til å skape noen umiddelbar farestemning. Vi må altså se etter andre årsaker.

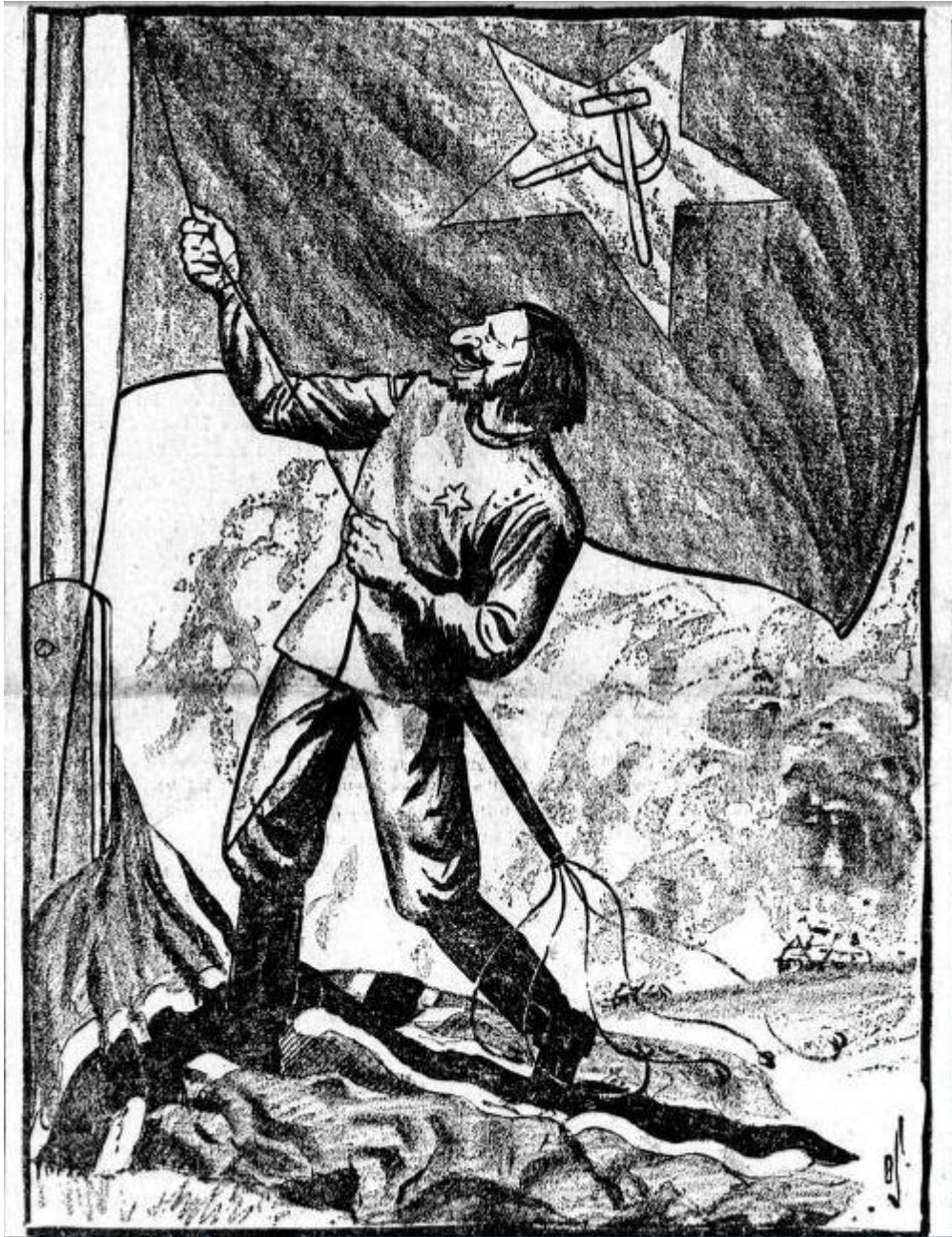
En forklaring kan vi finne i at høyresidens retorikk mot arbeiderbevegelsen generelt ble skjerpet akkurat i perioden 1923-24. Ulike røster, blant annet fra presse og næringsliv, krevde at Høyre skulle skjerpe sin politikk mot arbeiderbevegelsen og møte den med en hardere linje. Denne kritikken var en del av strømmingen som historiker Rolf Danielsen har kalt *høyreaktivismen*, hvor Høyres tidligere så stabile posisjon på den konservative høyrefløyen ble utfordret både av aktører som ønsket å påvirke Høyres politikk, og av aktører som ønsket å danne alternativer til Høyre. Høyreaktivistenes to hovedkrav var lavere statlige utgifter og hardere linje mot arbeiderbevegelsen, og deres ordbruk var preget av

²⁵¹ Henholdsvis Usignert: «Frem til Valg!» i *Aftenposten* nr. 509, 24/10-1921: 1. og Usignert: «Hvilket flag?», i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-1924: 1.

²⁵² Andersson, 1996: 42-43. Brakstad, i Moe og Kopperud (red.), 2011: 110.

²⁵³ Usignert: «Valgets lærdom for Martin Tranmæl.» i *Aftenposten* nr. 608, 24/10-1924: 1.

²⁵⁴ «Valgets lærdom for [...]» i *Aftenposten* nr. 608, 24/10-1924: 1.

Figur 1: Bolsjevikken har firt det norske flagget og hever et sovjetisk flagg istedet. Flere av bolsjevikens trekk kunne tolkes som «jødiske». Faksimile fra Aftenposten, 20/10-1924

krisestemning og behov for øyeblikkelig handling.²⁵⁵ Jernstreiken var tidspunktet da denne kritikken virkelig begynte å gjøre seg gjeldende, og blant de aviser som deltok da, fremholder Danielsen *Aftenposten* som den mest høylytte i Høyrepressen, kun overgått av Frisinnede Venstres aviser. *Aftenposten* gjorde seg bemerket med sin retorikk og vakte forargelse helt inn til regjeringen. Høyres justisminister Chrisian L. Rolfsen skrev i sin dagbok under streiken våren 1924 at *Aftenpostens* opptreden var «taapelig» og at «[d]et verste ved Aftenpostens skriverier er at den skremmer mange mennesker til at tro, at det “røde spøgelse” er os nær i Norge.»²⁵⁶

Danielsen poengterer at kravene om strengere linje mot arbeiderbevegelsen ikke ble reist da revolusjonstrusselen var på sitt mest reelle (1918-1920 ifølge Danielsen, cirka 1917-1921 ifølge historiker Finn Olstad), men derimot i årene etter 1921, på et tidspunkt da arbeiderbevegelsen var blitt tvunget over på defensiven.²⁵⁷ Olstad bekrefter at arbeiderbevegelsen i denne perioden var svekket: Storstreiken sommeren 1921 hadde mislykkes, fagorganisasjonene opplevde «frafall, mismot og slapphet», og LO måtte i tariffforhandlingene i 1922 og 1923 gå med på arbeidsgiverforeningens krav om lønnsnedsettelse.²⁵⁸ I tillegg ble arbeiderbevegelsen splittet da majoriteten i DNA vedtok å gå ut av Komintern og forkaste Moskvatesene igjen i 1923, like etter at jernstreiken hadde brutt ut.²⁵⁹ De Moskva-lojale kommunistene som ledet streiken utgjorde et mindretall i arbeiderbevegelsen, noe man antagelig merket seg på borgerlig side.²⁶⁰ Mens arbeiderbevegelsen var på sitt mest radikale hadde de borgerlige regjeringene hatt samlet støtte innen sin bevegelse og blant sine tilhengere, på tross av innrømmelsene som ble gitt arbeiderbevegelsen da.²⁶¹ Men i 1923-24, da arbeiderbevegelsen syntes å være svekket, brøt flere blant den konservative borgerlige formasjonen og krevde hardere linje. De øynet muligheten for å tvinge den radikale arbeiderbevegelsen i kne.

[S]amdræktigheten tok slutt da arbeiderbevegelsen var tvunget over på defensiven, dens revolusjonære kampkraft redusert og muligheten for en gang for alle å sette den på plass gjennom et generaloppgjør

²⁵⁵ R. Danielsen, *Borgerlig oppdemningspolitikk 1918-1940*, bd. 2 i F. Sejersted (red.), *Høyres historie*, Oslo 1984: 172-173.

²⁵⁶ Danielsen, 1984: 133.

²⁵⁷ Danielsen, 1984: 173.

Olstad diskuterer tre hendelser fra henholdsvis i 1917, 1918 og 1921, som han kaller “revolusjonære framstøt”. F. Olstad, *Med knyttet neve*, bd. 1 i *LOs historie*, Oslo 2009: 259-277.

²⁵⁸ Olstad, 2009: 277-281, 286-288, 293-294.

²⁵⁹ Olstad, 2009: 303.

²⁶⁰ Danielsen, 1984: 129-130.

²⁶¹ Innrømmelsene jeg sikter til var først og fremst åttetimers arbeidsdag og revidert valgordning. Se Olstad, 2009: 266-268.

følgelig syntes å åpne seg. I aktivistiske miljøer ble høyreregjeringenes og høyrepartiets holdning til arbeiderbevegelsen oppfattet som unnfallende og svak. Dette var i særlig grad tilfelle under jernstreiken 1923/24.²⁶²

Presset mot Høyre fra aviser, næringsliv og landsmøte var i tiden rundt jernstreiken såpass kraftfullt, at det tvang fram et skifte i partiets politikk. Foran stortingsvalget 1924 viste partiet at dets åpenhet for sosiale reformer var byttet ut til fordel for streng linje mot arbeiderbevegelsen, opphevelse av Forbudet og fokus på statsfinansene. Det var tydelige forskjeller i partiprogrammet fra 1924 sammenlignet med programmet fra 1918 og 1921.²⁶³

Dersom vi ser *Aftenpostens* «Moskvajøde»-retorikk som én vinkling i en mer vidtspennende høyreaktivistisk agitasjon for strengere politikk mot den svekkete arbeiderbevegelsen, bidrar dette til å forklare hvorfor retorikken kom på akkurat dette tidspunktet. Jeg mener det er belegg for å se «Moskvajøde»-retorikken som forbundet med høyreaktivismen, da de to sammenfaller i tid, medium og politiske krav. Det er ikke rom for å hevde at jødefiendtlighet var noen sentral bestanddel i høyreaktivismen, men vi kan altså konstatere at antisemittiske argumenter inngikk i retorikken til en av de største høyreavisenes krav om strengere linje.

Etter valget høsten 1924 ble «bolsjevikjødene» nevnt markant mindre i *Aftenposten*. Med de politiske konfrontasjonene som ulovlig streik og stortingsvalg overstått kunne fiendebildet legges vekk. Trusselen mot Norge ble nok på sett og vis ansett som avverget, i hvert fall for øyeblikket. Men i månedene før valget hadde «bolsjevikjødene» hyppig blitt anvendt som fiendebilde i agitasjon mot norsk arbeiderbevegelse. Jeg vil hevde at agitasjonen som knyttet jøder til bolsjevismen, selv om den nok var rettet mot og ment å delegitimere den kommunistiske delen av den norske arbeiderbevegelsen, i tillegg klart påvirket synet på jøder i andre sammenhenger, nærmere bestemt innvandring. Hvordan dette foregikk, vil jeg diskutere senere, men i den sammenheng er det relevant først å se på et retorisk virkemiddel som var typisk for omtalen av «bolsjevikjødene.»

«Bolsjevikjødenes» doble navn

At sovjetlederne var jøder, ble ofte lagt frem som om det nærmest var et poeng i seg selv. Man nevnte eller skjøt inn at de var jøder uten behov for å utdype videre. At dette var negativt ble forstått implisitt. Dette kan vi se i et av de retoriske virkemidlene som jevnlig ble brukt i

²⁶² Danielsen, 1984: 173.

²⁶³ Danielsen, 1984: 133-134.

agitasjon mot «bolsjevikjødene,» de dobbelte navnene. Det var typisk praksis å bemerke at sovjetiske ledere var jødiske ved å omtale dem både ved deres russiske og deres jødiske navn. Dette finner vi et eksempel på i en kommentar av Woxen fra september 1920.²⁶⁴ Woxen omtalte bolsjeviklederne Lev Kamenev og Grigorij Zinovjev som henholdsvis «kamerat Kamenev-Rosenfeld» og «kamerat Sinovjev-Apfelbaum». Senere i artikkelen, etter denne symbolske «avsløringen», brukte han kun deres jødiske fødenavn Rosenfeld og Apfelbaum. Det samme virkemiddelet ble benyttet gjennom hele perioden. En lederartikkel skrevet i mars 1923 av kommentatoren med tegning av spade som signatur harselerte med den delen av norsk arbeiderbevegelse som ønsket «Rusland i det frie Norge». I følge skribenten ville arbeiderne ikke bli friere under kommunismen: «De herrer Apfelbaum-Trotsky, Braunstein-Lenin, Sobelsohn-Radek og Moses Bucharin kan letvint sette stangbidsel paa nogen tusen norske arbeidere.»²⁶⁵ Utsagn av denne typen inneholdt en blanding av sannheter, halvsannheter og usannheter. Karl Radeks opprinnelige navn var riktignok Sobelsohn, og flere av de andre nevnte bolsjeviklederne hadde også jødisk bakgrunn, tross en hel del navneforvirring fra *Aftenpostens* side. I dette eksempelet var det Trotsky som var blitt hetende Apfelbaum, mens hans opprinnelige jødiske navn (Bronstein) var blitt tildelt Lenin. Lenin hadde på sin side faktisk en jødisk morfar ved navn Aleksandr Blank, men han ser ikke *Aftenposten* ut til å ha kjent til, siden dette navnet aldri ble nevnt i avisen.²⁶⁶ Bukarin var ikke av jødisk avstamning og hadde aldri hett Moses.²⁶⁷ Dette viser at man i *Aftenposten* var, i beste fall, svært villige til å akseptere rykter og løse påstander om at forskjellige bolsjevikledere var jøder og videreformidle dem som fakta. *Aftenpostens* villighet til å akseptere slike påstander viste seg igjen i mai samme år, da de skrev at Stalin var «georgisk-jødisk».²⁶⁸ Selv om *Aftenposten* ofte hadde rett når den hevdet at det blant bolsjeviklederne fantes jøder, til og med jøder som hadde antatt mer russisk-klingende navn, var ikke den dobbelte navnebruken ment kun som harmløse faktaopplysninger. De var ment som politiske argumenter. At hensikten med denne skrivemåten var å avsløre at bolsjeviklederne skjulte sin jødiskhet bak russiske navn, ble tydelig uttrykt av Haakon Øverland i en artikkel fra januar 1924. Her skrev han at Russland ble styrt av 662 kommissærer, «hvorav de færreste er russere, nemlig 40. Av jøder er der blant kommissærene ikke mindre enn 520 stykker. Selv om

²⁶⁴ Usignert: «Lenins trusel.» i *Aftenposten* nr. 479, 28/9-1920: 4.

²⁶⁵ [Tegning av spade]: «Rusland i det frie Norge.» i *Aftenposten* nr. 119, 6/3-1923: 1.

²⁶⁶ R. Service, *Lenin – En biografi*, norsk oversettelse ved B.Knudsen, Oslo 2006: 19-22.

²⁶⁷ A. S. Lindemann, *Esau's Tears – Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*, Cambridge 1997: 432.

²⁶⁸ Usignert: «Processen mod den russiske patriark begynder idag.» i *Aftenposten* nr. 191, 10/4-1923: 2.

de pryder sig med russifiserte navn, træder deres oprindelige race tydelig frem.»²⁶⁹ Å bemerke de jødiske navnene var et effektivt virkemiddel fordi man på liten plass både kunne antyde at vedkommende person var jødisk, og at den jødiske identiteten var ment å være en hemmelighet. Å påpeke sovjetledernes jødiske navn var med andre ord en måte å vise at man gjennomskuet kommunismens «jødiskhet» på, enten man mente koblingen besto i at kommunismen var ledd i en konkret jødisk sammensvergelse, eller at man «bare» mente kommunismen var en farlig ideologi fordi jødene som hadde skapt og ledet den var drevet av sine negative «jødiske» egenskaper.

Denne iveren etter å eksponere «skjulte jøder» kan forstås som virkningen av et dypereliggende syn på jødene som historiker Saul Friedländer har omtalt som spesielt utbredt blant konservative i mellomkrigstidens Europa.²⁷⁰ Ifølge ham var den «jødiske fare» dobbel: Ikke bare var «jødene» oppfattet som en trussel på grunn av sin radikale annerledeshet, trusselen var desto større fordi «jødene» samtidig hadde vist seg i stand til å gli ubemerket inn i det europeiske samfunnet. Det vil si at konspirerende «jøder» var i stand til å imitere «vanlige europeere» og kunne få kontroll over de høyeste og mest innflytelsesrike posisjoner i europeiske samfunn før de ble avslørt. «Jødene» var, i følge Friedländer, «the *inner enemy par excellence*.»²⁷¹ Selv fullkomment assimilerte jøder bar fremdeles på sin «jødiske» essens, og denne essensen ville komme til uttrykk før eller siden. Dette synet finner vi også eksempler på i *Aftenposten*. I en biografisk artikkel om Lev Trotskij som sto på trykk i april 1922, ble det hevdet at det var i øyeblikket Trotskij oppnådde makt i forbindelse med revolusjonen at hans «jødiskhet» åpenbarte seg. «I dette øieblikk vaagner Leiba Bronstein i ham. Jøden vil bringe verden fred og frelse fra al krigens elendighed. Intet er enklere.»²⁷² «Jødiskhet» og fanatisk utopisme ble her presentert som to sider av samme sak. Det var det «jødiske» elementet som bodde i Trotskij som var bakgrunnen for det katastrofale kommunistiske samfunnsekperimentet. I *Aftenposten* finner vi altså forestillinger om en trussel i skjult jødiskhet og i jødisk infiltrasjon.

«Grusomhet og korrupsion» – En avisdebatt om jøder i Norge

Dette bringer oss over til min påstand om at oppfatningen om en «bolsjevikjødisk» trussel ble inkludert i argumentasjonen mot jødisk innvandring. En antydning til dette så vi tidligere i

²⁶⁹ Haakon Øverland: «I bolsjevikenes paradis.» i *Aftenposten* nr. 50, 28/1-1924: 4-5.

²⁷⁰ S. Friedländer, “Europe’s Inner Demons”: The “Other” as Threat in Early Twentieth-Century European Culture, i Wistrich (red.), 1999: 210-222.

²⁷¹ Friedländer, 1999: 213.

²⁷² «Forgrundsskikkelser i det [...]» i *Aftenposten* nr. 202, 22/04-1922.

kapittelet, der jeg hevdet at Alfred Eriksens kritikk mot DNA i 1921 uttrykte fremmedfrykt. Den logiske konsekvensen av å mene at det tyske folk var blitt svekket av å bli «opblandet slavisk og jødisk race» var å mene at det norske folk måtte unngå lignende «opblanding».²⁷³

Jeg vil hevde at det i *Aftenposten*, spesielt mellom 1924 og 1925, ble fremmet en antisemittisk holdning med særskilt brodd mot jødisk innvandring. Denne antisemittiske holdningen kom spesielt til uttrykk i to serier av artikler i siste halvdel av 1924. Første gangen var i en innvandringsdebatt sommeren 1924. Dette er et ordskifte som er blitt beskrevet tidligere, både av Mendelsohn og Johansen.²⁷⁴ Det følgende er et forsøk på å gi en mer helhetlig framstilling av debatten, som samtidig belyser momenter som Johansen og Mendelsohn ikke fokuserte på. Johansen så dette ordskiftet som forbundet med agitasjonen mot «bolsjevikjøden», og jeg vil slutte meg til og støtte opp om dette synet med noen egne observasjoner. Samtidig må det påpekes at kritikken hadde flere fasetter. *Aftenpostens* uttalte argumenter spilte i utgangspunktet på forakt for «østjøden» og forestillinger om jøders økonomiske aggressivitet.

Ordsiftet ble innledet da kommentatoren med spade som signatur, i kommentaren «Grusomhet og korrupsjon», rettet kritikk mot embetsverket som ikke ga oppholdstillatelse i Norge til «borgerlige» russiske flyktninger, eksemplifisert ved en russisk kvinne «av den dannede klasse» hvis hele familie var blitt drept.²⁷⁵ Samtidig opplevde man å «oversvømmes [...] av alle lands jøder, kanskje mest russiske.»²⁷⁶

De kommer ind som sildestim. De sætter sig fast over hele byen. Der er snart ikke en fruktbutik, et utsalg av brukte klær, et lager av ure og andet kram uten at der staar en smilende jøde bak disken. Osterhausgaten er fremtidens Ghetto eller jødekwarter. Men bare vent, om nogen tid finder vi dem som smarte eiere av fine villaer paa vestkanten. Villaer, som fallerte skibsredere har eiet og de tuberkuløse storbanker sælger for en slik. Snart har de foten indenfor en avis, en bank, universitetet og Nationalgalleriet!! Hvis vi studerte forholdene litt i Kjøbenhavn tror jeg vi vaaknet. Hvordan kan alle disse mennesker komme ind i landet og bofæste sig her, mens det er omtrent umulig for andre nationer at faa opholdstillatelse? Og disse jødiske individer kommer hit og lever paa os til fortrængsel for norske mænd og kvinder, som i disse tider maa stræve haardt nok for livets ophold!²⁷⁷

Artikkelens uttalte problem med jødisk innvandring var forestillingen om at «jøder» tok over

²⁷³ «Det norske arbeiderparti.» i *Aftenposten* nr. 158, 4/4-1921.

²⁷⁴ Mendelsohn, 1969: 560-561 og Johansen, 1984: 45-46.

²⁷⁵ [Tegning av spade]: «Grusomhet og korrupsjon.» i *Aftenposten* nr. 379, 3/7-1924: 1.

²⁷⁶ «Grusomhet og korrupsjon.» i *Aftenposten* nr. 379, 3/7-1924.

²⁷⁷ «Grusomhet og korrupsjon.» i *Aftenposten* nr. 379, 3/7-1924.

og etter hvert dominerte økonomien. Beskrivelsen er i det hele tatt svært lik sjablongene blant annet tyske antisemitter brukte om «østjøder»: De kom i store mengder som sjakrende og gettoboende primitive typer, men etter kort tid ville de klatre opp samfunnsstigen og erobre de høye posisjoner i landet.²⁷⁸ I artikkelen ble det referert til forholdene i København, så det er mulig det er fra danske kilder forestillingen har kommet. «Jødene» var her innbakt som det konkrete trusselbildet i en mer generell frykt for nasjonal svekkelse på bakgrunn av de økonomiske etterkrigsproblemene. Men til grunn for hele artikkelen lå også et annet premiss. Artikkelen vektla viktigheten av å ta imot de «borgerlige» og «dannede» russere som flyktet fra Russland. Å hjelpe disse ble fremholdt nærmest som en del av kampen mot bolsjevisme, en borgerlig klassesolidaritet. Men jøder inngikk ikke i denne gruppen, dem skulle man ikke ta imot. Muligheten for at de jødiske innvandrerne også var flyktninger fra bolsjevismen så ikke ut til å ha falt kommentatoren inn, selv om han oppfattet dem som russiske. I motsetning til de «borgerlige» russerne kunne ikke jøder være flyktninger fra det sovjetiske regimet. Uttalt og kanskje også ubevisst lå forestillingen om at jødene sto i forbindelse med bolsjevikene til grunn.

Svar kom fra både oppdagelsesjef Søhr i oppdagelsespolitiet og Kr. Strøm ved Centralpaskontoret.²⁷⁹ Begge forsvarte seg mot korrupsjonsanklagene og hevdet at russiske flyktninger ble behandlet rettferdig. Videre avviste de at det foregikk noen innvandringsstrøm av jøder til Norge. Det forhindret fremmedloven, som var blitt utvidet under verdenskrigen. Søhr måtte imidlertid medgi – og samtidig beklage – at østeuropeiske jøder som under krigen var blitt utvist fra England og sendt til Øst-Europa via Norge kunne ha stoppet på veien og slått seg til her i landet. «Paa denne maate er det vi har faat en ikke ubetydelig og lite ønskelig invasion av jøder, som nærmest hører hjemme i Rusland og tilgrænsende land. Det skyldes som nevnt utelukkende, at vi ikke i tide fik tilstrækkelig skarpe bestemmelser og en effektiv fremmedkontroll.»²⁸⁰ At oppdagelsessjef Søhr mislikte jøder og ofte snakket nedsettende om dem i offentligheten har blitt bemerket av flere historikere.²⁸¹ De to embetsmennene forsvarte seg med at jødene – for Søhrs del, beklagelige – tilstedeværelse ikke skyldtes korrupsjon, men at man ikke hadde hatt de nødvendige verktøy til å forhindre den.

Et tredje svar kom i et leserinnlegg fra jødiske Elias Feinberg. Feinberg var medlem i

²⁷⁸ Lignende syn ble for eksempel fremmet av den tyske historikeren Heinrich von Treitschke rundt 1879. Se A. Snildal, *Tyske kultursionister og forestillinger om «østjoden» 1897-1923*, Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo, 2009: 3, 47-48.

²⁷⁹ Søhr: «Russise flyktninger og indvandrende jøder.» i *Aftenposten* nr. 385, 7/7-1924: 3.

Strøm: ««Grusomhet og korrupsion.»» i *Aftenposten* nr. 387, 8/7-1924: 1.

²⁸⁰ «Russise flyktninger og indvandrende [...]» i *Aftenposten* nr. 385, 7/7-1924.

²⁸¹ Se for eksempel Johansen, 1984: 18 og Banik, i Hagtvatn m. fl. (red.), 2014: 380.

styret i Det Mosaiske Trossamfund på dette tidspunktet, noe som kan antyde at han skrev innlegget på menighetenes vegne, men innlegget var kun undertegnet med hans eget navn.²⁸² Feinberg var sterkt uenig i det som var blitt hevdet i *Aftenposten*. Dersom det fantes korrupsjon blant myndighetene, gikk den i jødernes disfavør, mente han.²⁸³ Han argumenterte for at det beste for Norge ville være om myndighetene slapp inn de best egnede individer, uten hensyn til vedkommendes trosretning. Han listet også stolt opp en rekke kjente vellykkede jøder, for å vise at «det var vel heller ikke slem, om Norge virkelig fikk jøder i aviser, banker, paa Universitetet og Nationalgalleriet.»²⁸⁴ Dette innlegget provoserte *Aftenpostens* redaksjon såpass, at det ikke fikk stå uimotsagt. Etter Feinbergs innlegg ble det lagt til en kort kommentar signert «Aftenpostens redaktion», som ikke bare mistolket Feinbergs budskap, men også hånlige fremholdt innlegget som et eksempel på arroganse og hvordan redaksjonen mente jødene i Norge ikke burde te seg. Kommentaren er her gjengitt i sin helhet: «Det [Feinbergs innlegg] er rene ord for pengene. Hvis Norge skal bli noget til land, maa vi ha ind saa mange jøder som mulig. Vil jødene vinde sympati her i landet, bør de optræde med den takt og beskedenhet som deres repræsentant hr. Feinberg i ovenstaaende artikkel.»²⁸⁵ Jødiske stemmer var det liten plass til i *Aftenposten* på dette tidspunktet. Redaksjonens kommentar henvendte seg til publikum, heller enn å svare Feinberg. Dette kan tyde på at jøder var noen man foretrakk å snakke om, framfor å snakke med. Da kommentatoren med spade som signatur dagen etter hadde en ny lederartikkel på trykk nevnte han ikke Feinberg med et ord, han fokuserte istedet på Søhrs uttalelse. Kommentatoren tok oppdagelsessjefen til inntekt for sitt syn, og han siterte Søhrs uttalelse om en «lite ønskelig invasjon». Kommentatoren var fornøyd med at fremmedloven nå holdt jøder ute, men som Mendelsohn og Johansen også har lagt vekt på, lot han seg ikke helt betrygge:

At de russiske jøder nu ikke saa let som før kan slaa sig ned i gamle Norge er jo glædelig. Jeg føler mig imidlertid ikke tryk, racen formerer sig sterkt ikke bare ved knopskyting. De norske borgerlige autoriteter bør gi stadige oplysninger om antallet. Bare vent og se. De har mange hjælpere. Norske og russiske bolsjeviker vil jo helst, at vort borgerlige og kristne samfund ødelægges.²⁸⁶

Her virker det nærmest som om kommentatoren så for seg at norske og russiske bolsjeviker

²⁸² Mendelsohn, 1969: 533.

²⁸³ At de norske innvandringsmyndighetene på denne tiden diskriminerte mot jøder og visse andre grupper, stemte også. Se P. O. Johansen, Minst tyve år for en jøde, i *Materialisten* 4/2005.

²⁸⁴ Elias Feinberg: «Grusomhet og korrupsjon.» i *Aftenposten* nr. 390, 9/7-1924: 3.

²⁸⁵ «Grusomhet og korrupsjon.» i *Aftenposten* nr. 390, 9/7-1924.

²⁸⁶ [Tegning av spade]: «Grusomhet og korrupsjon.» i *Aftenposten* nr. 391, 10/7-1924: 1.

samarbeidet om å importere ghettojøder med det mål for øyet å skade samfunnet. Slik ble det «jødiske» trusselbildet presentert som mangefasettert og mobilt: «Jødene» kunne være både ghetto-beboere og mektige rikmenn, bolsjeviker og kapitalister. I det ovenstående sitatet ser vi hvordan mistanken om en overhengende jødisk-bolsjevikisk konspirasjon binder de forskjellige og til dels motstridende anklagene sammen.

Knappe to uker senere trykket *Aftenposten* et leserbrev fra en «fhv. russisk embedsmand». Han takket for *Aftenpostens* støtte til de russiske flyktningene. Han var takknemlig for å ha blitt tatt imot i Norge, og fortalte at han og hans familie har blitt jaget, splittet og at selv kvinner og barn var blitt utsatt for «dyriske pinsler.»²⁸⁷ Også denne personen koblet jøder til bolsjevismen:

Den forhaabentlig kun tilsyneladende fremgang kommunismen har i Norge viser, at nordmændene ikke er klar over den fare, som truer dem ved at leke med saadant farlig leketøy som «jødekommunismen». Saa tilslut et par ord angaaende jødernes indmarsch i Norge. En av dem, hr. Feinberg diskurser op med en pompøs række av sine berømte trosfæller, men han burde fortsat rækken med: Bronstein (Trotski), Apfelbaum (Sinoviev), Rosenfeld (Kamenev), Finkelstein (Litvinov) m. fl. av samme profession.²⁸⁸

I denne avisdebatten fra juli 1924 ser vi altså at forestillingen om «bolsjevikjøden» et trusselbilde som primært ble brukt i agitasjon mot den radikale arbeiderbevegelsen, inngikk i argumentasjonen mot jødisk innvandring til landet, både hos lesere og redaksjonen selv.

Avslutningsvis vil jeg bemerke at denne debatten, selv om den ofte er blitt sitert, er et ganske isolert tilfelle i løpet av denne femårsperioden. Det er nær ingen andre tilfeller hvor *Aftenposten* uttrykte så tydelig skepsis til jødisk innvandring i perioden 1920-1925. Så langt jeg har klart å få rede på, var ikke dette et tema som ble tatt opp i avisen før sommeren 1924, og det skjedde, som vi skal se, kun et par ganger senere. Spørsmålet som reiser seg er da hvor representative disse ytringene kan ha vært for den rådende holdning innad i avisen. Som sagt mener jeg det er en viss forbindelse mellom den opphissede stemningen mot «bolsjevikjøder», og en opphisset stemning mot jøder generelt. Det kan forklare hvorfor innvandringstemaet ble tatt opp på dette tidspunktet. Men holdningene var ikke nødvendigvis like kortlevde som selve debatten. Som vi ser av replikkvekslingen i *Aftenposten*, forsikret representantene for embetsverket om at den jødiske innvandring var minimal. Det var disse forsikringene som ga *Aftenpostens* representant ro i sjelen, ikke Feinbergs innlegg, som

²⁸⁷ «Fhv. russisk embedsmand»: «Grusomhet og korrupsion.» i *Aftenposten* nr. 410, 19/7-1924: 2.

²⁸⁸ «Grusomhet og korrupsion.» i *Aftenposten* nr. 410, 19/7-1924.

forsøkte å bemerke at jøder i seg selv faktisk ikke utgjorde noen samfunnstrussel. Man kan altså ha valgt ikke å fokusere på «problemet» med jødisk innvandring fordi man slo seg til ro med at de færreste jøder hadde adgang. Sann sett bør ikke avisens ytringer i denne sammenhengen avfeies som uviktige eller ikke representative for de rådende holdninger, bare fordi de ikke ble gjentatt hyppig nok i avisens spalter.

En «bolsjevikjøde» i Norge?

At en ung mann i det splittede Norge tok ordet på et valgmøte og uttalte seg til fordel for en blodig kommunistisk revolusjon kunne fort ha gått upåaktet hen og ikke fått noe etterspill. Men da den 22-årige Chaim Moisei Klas den niende oktober 1924 gjorde akkurat det, resulterte det både i avisoppslag og rettslig tiltale. Månedene før stortingsvalget 1924 ser ut til å ha vært perioden da *Aftenpostens* tone til kommunister og jøder var som skarpest, og hvis det var et tidspunkt da en slik opptreden ville få oppmerksomhet, så var det da. Chaim Moisei Klas ser ut til å ha vært feil mann som sa feil ting til feil tid. Resultatet ble at han i *Aftenpostens* fremstilling fremtrådte som rene inkarnasjonen av den stereotype «bolsjevikjøden.»

Chaim Moisei Klas ble vinteren 1924-25 tiltalt og dømt for opprørske agitasjon etter å ha uttalt seg på et debattmøte den 9. oktober 1924, samt å ha drevet handel uten gyldig handelsbrev. Han ble arrestert og satt i varetekt 17. oktober 1924, dømt 3. januar 1925 og løslatt igjen 9. februar samme år. Ifølge dommen hadde han på debattmøtet blant annet uttalt at revolusjonen i Norge skulle bli den blodigste av alle. I dommen ble det ansett som skjerpene at han, «som utlænding», ikke hadde «optraadt med større forsigtighet».²⁸⁹ Klas kom fra en familie av innvandrede øst-europeiske jøder, og han hadde ikke norsk statsborgerskap. Hans jødiskhet skulle bli en sentral del av *Aftenpostens* karakteristikk av ham.

Det som ble skrevet om Klas i *Aftenposten* var enten politiske kommentarer og debattinnlegg, eller korte nyhetssaker og notiser. I alt er det snakk om elleve tekster. Det dreier seg altså ikke om en svært omfattende dekning, og han ser også ut til å ha forsvunnet fra *Aftenpostens* spalter etter løslatelsen. Allikevel vil jeg påstå at *Aftenpostens* dekning er verdt å studere nettopp for å se på hvordan avisen omtalte dette tilfellet. Tidligere hadde «bolsjevikjøden» blitt omtalt i mer abstrakte vendinger, og han hadde befunnet seg i utlandet,

²⁸⁹ Statsarkivet i Oslo; A-10452: Aker kriminaldommer, skifte- og auksjonsforvalterembete, 1897-1966; F: Rettergang, 1890 - 1962; Fb: Domsprotokoller, 1897-1947; Fba: Domsprotokoller, Rekke I: Hovedrekken, 1897 - 1947; L0009: Domsprotokoll, 15.06.1923 - 02.05.1925; Akers meddomsret, sak nr. 228/1924, 3/1-1925: 624.

for eksempel Moskva. Nå derimot hadde en ekte jødisk kommunist åpenbart seg på norsk jord, og en analyse av *Aftenpostens* reaksjon på dette er høyst relevant for oss.

Klas ble nevnt første gang i en lederartikkel i morgenutgaven den 17. oktober. Lederen var merket med en tegning av en møteklubbe, hvilket var politisk redaktør Thorstein Diesens signatur.²⁹⁰ Diesen fortalte at han hadde møtt en «søt liten telegrafistinde» som aktet å stemme kommunistisk, og han benyttet lederen til å advare mot dette og påpeke at denne kvinnen og andre norske kommunister ikke visste hva slags brutal ideologi de sluttet seg til.²⁹¹ Derfor fortalte han om et valg møte på Høvik der kommunismens sanne ansikt så å si hadde vist seg. En russer ved navn «Henrik Klas» hadde uttalt at revolusjonen i Norge skulle bli «blodigst» av alle revolusjoner og at borgerskapets blod skulle «rinde i stride strømmer».²⁹² Diesen mente Klas burde arresteres og utvises fra landet. I aftenutgaven samme dag kom så nyheten om at «Harald Klas» var blitt arrestert og varetektsfengslet.²⁹³ Her kunne Oslopolitiets oppdagelsessjef Søhr fortelle *Aftenposten* at Klas tilhørte en jødisk innvandrerfamilie. Han hadde i de siste par år «levet av “jobber” for kommunistpartiet.»²⁹⁴ Klas hadde tidligere «gjort seg bemerket av politiet som ivrig deltager naar der var uro eller oppløp paa gaten» og hadde «vistnok tidligere været under forfølgning utenbys for indbrud.»²⁹⁵ Dermed hadde sjefen for oppdagelsespolitiet fått introdusere Klas for *Aftenpostens* publikum, som en «vistnok» kriminell, oppviglersk og ikke minst jødisk kommunist.

Allerede dagen etter hadde *Aftenposten* på trykk et leserinnlegg hvor Klas ble nevnt. Innlegget var en respons på at jernbanefunksjonærene var blitt oppfordret av fagforeningslederen Hjalmar Larsen til å stemme kommunistisk. Innlegget argumenterte mot dette, blant annet med at jernbanemennene ikke ville støtte kommunister som sto for «dynamit, mord og kjeltringstreker.»²⁹⁶ Innlegget konkluderte med at Larsen ikke ville få følge av sine kollegaer «naar han gaar under jøden Moses Klas’ banner».²⁹⁷ Innlegget var signert «Jernbanemand» og datert 18. oktober 1924, samme dag som det sto på trykk. Kun én dag etter at han første gangen var blitt nevnt i *Aftenposten* ble altså Klas i et selvfølgelig tonefall brukt som symbol på revolusjonær og voldelig kommunisme i Norge. Kommunismen ble assosiert med det negative symbolet «jøden Moses Klas». Det negative lå ikke bare i at

²⁹⁰ Ottosen (bindred.), 2010: 161.

²⁹¹ Thorstein Diesen: «En søt liten telegrafistinde.» i *Aftenposten* nr. 593, 17/10-24: 1.

²⁹² «En søt liten [...]» i *Aftenposten* nr. 593, 17/10-24

²⁹³ Usignert: «Harald Klas er arrestert.» i *Aftenposten* nr. 594, 17/10-24: 1.

²⁹⁴ «Harald Klas er [...]» i *Aftenposten* nr. 594, 17/10-24.

²⁹⁵ «Harald Klas er [...]» i *Aftenposten* nr. 594, 17/10-24.

²⁹⁶ «Jernbanemand»: «Jernbanemænd!» i *Aftenposten* nr. 597, 18/10-24: 3.

²⁹⁷ «Jernbanemænd!» i *Aftenposten* nr. 597, 18/10-24.

Klas hadde truet med vold og revolusjon, det vil si hans handlinger, men implisitt også i at han var jøde, altså hva han var.

Mandag 20. oktober brakte avisen to artikler om Klas i samme nummer. Den ene var en kort og saklig notis som informerte om at det var avsagt fengslingskjennelse over «Harald Moses Klas», at han ble etterforsket for sine ytringer.²⁹⁸ Ved siden av var en artikkel som gjenga hva som i følge vitner hadde skjedd på valgmøtet. Artikkelen hadde tittelen «Den blodtørstige revolutions-jøde Moses Klas», med undertittelen «Et motbydelig eksemplar av kommunistenes leietropper.»²⁹⁹ Der ble Klas beskrevet som en person som kom med overdrevne håndfakter og «de værste og grusomste eder og forbandelser.»³⁰⁰ Hans trusler om revolusjon ble i følge artikkelen bifalt av kommunistene som var til stede, mens andre ble forferdet. Artikkelen fokuserte for det meste på hans uttalelser og trusler mot borgerskapet, men noe fokus ble også rettet mot Klas' person. Det ble antydning at Klas opptrådte hyklersk når han gjorde seg til representant for proletariatet og tok avstand fra borgerskapet, fordi han selv «av og til [opptræder] som omreisende handelsmand».³⁰¹ Klas hadde også i angrepet på borgerskapet uttrykt forakt for pelskledde personer, men *Aftenposten* kunne rapportere at han selv brukte «elegant skindpels» om vinteren.³⁰² Budskapet var at han altså ikke var noen virkelig arbeider eller proletar, han ble fremstilt som en handelsmann med dyre og eksklusive vaner. Her ser vi igjen hvordan bildet på «jøden» som både kapitalist og kommunist langt i fra var uforenlig.

Den 20. oktober var også dagen før stortingsvalget i 1924, altså samme dag som det i avisen ble oppfordret til å stemme «norsk». Med valget overstått dukket ikke Klas opp igjen i avisen før i en notis neste måned, 27. november 1924, hvor det ble informert om at statsadvokaten hadde tatt ut tiltale mot Chaim Moisei Klas. Anklagen var at han hadde begått opprørske agitasjon. Denne artikkelen var kort og fri for negativ ordlyd, men overskriften «Jøden skal for meddomsretten.» viser at Klas' jødiske identitet fremdeles var hva man definerte ham ut ifra.³⁰³

Rettsaken ble holdt lørdag 3. januar 1925, og *Aftenposten* brakte referat og tegning fra rettsalen samme dag. Tegningen viser Klas i profil. Mange av trekkene Klas bar i tegningen

²⁹⁸ Usignert: «Fængslingskjendelse avsagt over Klas.» i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-24: 2.

²⁹⁹ Usignert: «Den blodtørstige revolutions-jøde Moses Klas.» i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-24: 2.

³⁰⁰ «Den blodtørstige revolutions-jøde [...]» i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-24.

³⁰¹ «Den blodtørstige revolutions-jøde [...]» i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-24.

³⁰² «Den blodtørstige revolutions-jøde [...]» i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-24.

³⁰³ Usignert: «Jøden skal for meddomsretten», i *Aftenposten* nr. 674, 27/11-24: 1.

var trekk som vi har sett var samtidige kjennetegn på det typisk «jødiske.»³⁰⁴ Klas var tegnet som en noe kort og overvektig person, med vellystig smil, stor nese og tykke lepper. Men ingen av trekkene var overdimensjonert i den grad at det blir innlysende at det er snakk om en karikert fremstilling som søkte å fremheve eller understreke Klas' utseende som særskilt «jødisk». Uten tilgang på fotografier eller andre fremstillinger av Klas er det vanskelig å vite hvorvidt tegningen var et forsøk på å skildre Klas som en typisk «jøde», eller om den var et forsøk på å gi en nøytral og presis gjengivelse av hans utseende. Imidlertid skal vi lenger nede se at den samme tegningen på et senere tidspunkt definitivt ble brukt for å poengtere hans «jødiskhet». Artikkelen gjenga deler av Klas' forklaring og av vitners uttalelser. *Aftenposten* gjenga forklaringer både fra vitner som mente Klas' uttalelser ikke hadde vært noe overtramp, og vitner som mente det. I denne artikkelen ble Klas omtalt av *Aftenpostens* reporter som «den beryktede bolsjevikjøde».³⁰⁵ Beskrivelsen av hans utseende, som vi i kapittelet om beskrivelser av jødens kropp har sett viste journalistens motvilje mot ham (side 46), sto i denne artikkelen.

5. januar, mandagen etter, rapporterte avisen om dommen og ga et referat fra siste del av rettsaken. Den «berytete, blodtørstige bolsjevikjøde Chaim Mosei Clas» var blitt dømt til fem måneders fengsel.³⁰⁶ Denne artikkelen inneholdt noen oppsiktsvekkende kommentarer om noen av de tilstedeværende i saken. Det ble bemerket at alle de tre personene som vitnet til fordel for Clas ikke var kristne og dermed ikke ville nevne Gud når de ble sverget inn. Videre bemerket journalisten indignert at to av disse vitnene, som var kvinner, lot seg «kurtisere» av Clas. Beskrivelsen av dette opptrinnet ble i likhet med rettstegningen trykket på nytt senere, derfor vil det bli diskutert nærmere lenger nede. Til slutt bemerket journalisten at tilhørerne i rettsaken «var overveiende jøder, [...] med mere eller mindre utprægede racetræk» og at man i pausen hadde «god anledning til at studere jiddiske uttryk.» At det var mange jøder blant tilhørerne kan selvsagt ha vært tilfelle. At en jødisk persons nærmeste pårørende også skulle vise seg å være jødiske er ikke så overraskende, men journalisten syntes dette var nødvendig å påpeke. Journalisten omtalte altså jøder som tilhørende en annen rase, med egne distinkte «uttryk». Den jødiske rase var med andre ord *annerledes* enn den norske. 7. januar ble det så rapportert at «jøden Clas», etter først å ha «forlangt» betenkningstid, hadde vedtatt dommen på fem måneders fengsel.³⁰⁷

³⁰⁴ Andersson, 1996: 42-43 og Brakstad, i Moe og Kopperud (red), 2011: 110.

³⁰⁵ Usignert: «Den blodtørstige jøde Chaim Mosei Clas, for meddomsret.» i *Aftenposten* nr. 5, 3/1-25: 6.

³⁰⁶ Usignert: «Chaim Mosei Clas idømt 5 maaneders fængsel», i *Aftenposten* nr. 6, 5/1-25: 2.

³⁰⁷ Usignert: «Clas vedtar dommen», i *Aftenposten* nr. 11, 7/1-25: 1.

Som nevnt hadde redaktør Diesen helt fra starten av, da Klas ble omtalt som en russer ved navn «Henrik», krevd at han skulle bli utvist fra landet.³⁰⁸ Dette spørsmålet kom opp igjen da Klas ble løslatt. 9. februar trykket *Aftenposten* en artikkel med tittelen «Opvigleren Harald Klas løslates idag.» og undertittelen «Blir han utvist?» Den potensielle utvisningen var det for øvrig ikke bare *Aftenposten* som interesserte seg for. Artikkelen i *Aftenposten* kommenterte at *Norges Kommunistblad* tidligere på dagen, på bakgrunn av rykter som hadde gått «i den siste tid», hadde skrevet om det samme.³⁰⁹ I ordlyden i denne artikkelen var det ingen eksplisitte eller implisitte forestillinger om Klas' jødiskhet som noe negativt. For eksempel er det verdt å merke seg at i denne artikkelen ble Klas først og fremst omtalt som oppvigler, ikke som jøde. Artikkelen handlet om hvorvidt Klas kom til å bli utvist, men den tok ikke noe standpunkt i saken, den nøyde seg med å konstatere at politiet meldte at saken var til behandling. Dagen etter tok *Aftenposten* derimot tydelig standpunkt, i lederartikkelen med tittelen «Ut med den blodtørstige jøde!» Denne artikkelen sydet av indignasjon over de norske kommunister som avviste de borgerliges nasjonale symboler, det vil si kristendom og patriotisme.

Diesen innledet lederen med å konstatere at «Chaim Mosei Clas» var blitt løslatt fra fengsel. Etter å ha gjengitt uttalelsene Klas var blitt dømt for, gikk Diesen over til å argumentere for utvisning av Klas og generelt streng innvandringskontroll.

Vi haaber, at han vil bli utvist. I alle land føres der nu streng kontrol med indvandringen. Man vil ikke ha hvadsomhelst i landet. Politiet i andre land foretar hyppig razzia for at gripe det pak, som ikke har ret til at opholde sig i landet. De som ikke kan legitimere sig, blir uten naade sendt ut.

Den beryktede jøde Clas har riktignok opholdt sig her i landet i flere aar. Men han kan ikke derved tænkes at ha erhvervet ret til at bli her. Hans eneste beskjeftigelse er at drive kommunistisk propaganda og ulovlig handelsvirksomhet. Altsaa en høist unyttig plante. Et fremmed snyltedyr, som vi bør bli kvit.³¹⁰

Klas ble her holdt frem som eksempel på dem *Aftenposten* ikke ville ha inn i landet, det vil si unyttige individer. Her må det påpekes at karakteristikken av Klas som snyltedyr ikke eksplisitt ble utvidet til å gjelde alle jøder.

Men i det neste avsnittet var Diesen tydelig på at de som sto i ledtog med Klas også burde støtes ut av samfunnet. De to tidligere omtalte kvinnene som hadde vitnet i saken ble av

³⁰⁸ «En søt liten [...]» i *Aftenposten* nr. 593, 17/10-24: 1.

³⁰⁹ Usignert: «Opvigleren Harald Klas løslates idag.» i *Aftenposten* nr. 72, 9/2-1925: 1.

³¹⁰ Thorstein Diesen: «Ut med den blodtørstige jøde!», i *Aftenposten* nr. 74, 10/2-25: 1.

Diesen anklaget for nærmest å ha fraternisert med fienden:

Men vi vil foreslå, at der vises ham en særlig gunst. Under retssaken erklærte hr. Clas engang, at han «maatte ut» et øieblik. Ute paa gangen stod endnu ikke avhørte vidner, papirarbeiderske Aslaug Caspersen, Høvik, og Martha Rud, Stabæk. Clas benyttet anledningen til at kurtisere de to piker. Den ene av dem lot sig klappe baade her og der av den motbydelige bolsjevikjøde, som efterpaa laget dansetrin i korridoren utenfor retssalen.

La ham faa begge disse veninder med sig til Rusland, naar han utvises. De passer ikke længere her i landet. De erklærte i retten, at de ikke vilde avlægge ed, da de ikke hadde nogen religion, og de erklærte, at Clas hadde optraadt meget godt paa møtet. Ut med pakket!³¹¹

Synet av Klas i lag med de to kvinnelige vitnene hadde tydeligvis forarget Diesen kraftig. Nærmere halve lederartikkelen handler om dette opptrinnet. Skulle man tro Diesens ordbruk hadde disse kvinnene nærmest begått dobbelt landsforræderi. De avviste nasjonen politisk og kulturelt gjennom å erklære seg som kommunister og ateister, og – som for å gjøre sviket enda mer ydmykende – avviste de norske menn ved å tillate den «motbydelige bolsjevikjøde» å berøre dem. Der Diesen tidligere kun hadde inntatt en belærende tone ovenfor den «kjære lille frøken telegrafistinde» som ville stemme kommunistisk, var det intet håp og ingen nåde for disse to kvinnene.³¹² Forskjellen lå tydeligvis i at de i tillegg lot seg seksuelt «kurtisere» av jøden Klas. De hadde både symbolsk og rent fysisk omfavnet det «jødiske». Her mener jeg vi kan snakke om et sjeldent tilfelle av det Fein kalte den «lidderlige jøden», altså «jøden» som en slags seksuell trussel.³¹³ Dette er det eneste tilfellet av en slik type anklage jeg har funnet i *Aftenposten* i løpet av femårsperioden. Dette understreker at sentrale enkeltpersoner i redaksjonen ser ut til å ha næret en dyp *personlig* motvilje mot «bolsjevikjøden», som Klas var blitt et konkret symbol på.

Avslutningsvis i Diesens lederartikkel var tegningen fra rettsalen som hadde stått på trykk 3. januar hentet fram og brukt på ny (se figur 2). Tegningen var beskåret for å rette fokuset mot Klas, og en ny billedtekst ga tegningen en tydelig mening: «Jøden Clas blev avbildet i retten. Hans ædle træk bør erindres.»³¹⁴ Den første gangen denne tegningen sto på trykk hadde det ikke vært tydelig om den var ment å fremheve Klas' «jødiskhet», men den nye billedteksten gjorde det klart at denne gangen var nettopp det hensikten.

Diesens lederartikkel 10. februar 1925 er den siste artikkelen i *Aftenposten* jeg har

³¹¹ «Ut med den blodtørstige [...]», i *Aftenposten* nr. 74, 10/2-25.

³¹² «En søt liten [...]» i *Aftenposten* nr. 593, 17/10-24.

³¹³ Fein, 1987: 72.

³¹⁴ «Ut med den blodtørstige [...]», i *Aftenposten* nr. 74, 10/2-25.

Figur 2: Tegningen av Klas brukes for å peke ut hans «jødiske» trekk. Faksimile fra Aftenposten, 10/2-1925.

funnet som nevner Klas. De to kvinnelige vitnene, Aslaug Caspersen og Marthe Rud, anmeldte to uker senere redaktør Diesen og Henry Gundersen, journalisten som hadde skrevet artikkelen 5. januar, for ærekrenkelser.³¹⁵ Saken ble henlagt av politiet etter to måneder, men denne og mulige andre reaksjoner kan ha bidratt til at *Aftenposten* valgte å tone ned omtalen av Klas. *Aftenpostens* omtale av Klas hadde i hvert fall vakt oppsikt. Noen uker etter at Diesens lederartikkel hadde stått på trykk, ble den til og med nevnt i en stortingsdebatt. I debatten, som handlet om at den politiske sjargong fra visse hold var blitt for skarp og preget av skjellsord, trakk Norges Kommunistiske Partis representant Sverre Støstad frem «artikkelen om Clas» som eksempel på at *Aftenposten* var del av denne ukulturen. Støstads ordvalg tyder på at han forutsatte at artikkelen var kjent for de fleste.³¹⁶ Uansett årsak ser ikke *Aftenposten* ut til å ha skrevet mer om Klas etter 10. februar.

Men den 25. februar ble det imidlertid i en artikkel bemerket at antallet jøder i Norge hadde steget betraktelig siden 1800-tallet, selv om det fremdeles var færre i Norge enn det var i Sverige, Danmark, Tyskland og Polen.

Da jødene uavhengig av konfession har en tendens til at skille sig ut som en kaste, er det nationalt set allerede av den grund heldig, at de ikke er flere. De har ogsaa ved siden av sin ubestridelige dyktighet i mange retninger endel andre vel kjente egenskaper, som gjør dem til ikke netop velsette indvandrere i noget land.

Det er ikke i jordbruk og sjøbruk – som vi ser som nationens sunde grundlag – at jødene utmerker sig.³¹⁷

«Jødernes» nærvær var fremdeles noe man anså som truende, de passet ikke med de verdiene som ble fremmet i denne artikkelen. Verdiene og argumentasjonen har likheter med den Kjetil Simonsen har skrevet var tydelig i *Nationen*, i denne perioden: En agrarnasjonalisme hvor bonden og jordbruket ble ansett som nasjonens sunne kjerne, med tydelige antisemittiske tendenser hvor «jøden» ble fremstilt som bondeidealets «antitese».³¹⁸ Argumentasjonen i denne artikkelen utgjør imidlertid et isolert funn, og jeg har ikke grunn til å hevde at dette var en typisk argumentasjon i *Aftenposten*. Ifølge Simonsen utgjorde nasjonalismen en «hoveddrivkraft» i antisemittismen til de bondeavisene han har undersøkt.³¹⁹ Koblingen mellom nasjonalisme og antisemittisme var oftest ikke så eksplisitt at man kan si det samme

³¹⁵ Statsarkivet i Oslo; A-10688: Oslo statsadvokatembeter, 1889 – 1996; F: Justisprotokoller og registre; Fa: Justisprotokoller; Faa: Justisprotokoller I: Hovedrekken, 1889 – 1975; L0052.a: Justisprotokoll, 26.01.1925 - 02.12.1925; journalnummer 411/1925: 92.

³¹⁶ Usignert: «Stortinget.» i *Aftenposten* nr. 107, 28/2-1925: 6.

³¹⁷ Usignert: «Jødene i Norge og vestlændingen.» i *Aftenposten* nr. 81, 14/2-1925: 4.

³¹⁸ Simonsen, 2009: 100-101, 112.

³¹⁹ Simonsen, 2009: 111.

om antisemittismen i *Aftenposten*. Vi har sett at tap av nasjonal selvstendighet inngikk som del av skrekkscenarioet man i *Aftenposten* så for seg ville finne sted dersom «bolsjevikjødene» og kommunistene fikk det som de ville, men dette aspektet mener jeg må forstås som underordnet kommunistfrykten i seg selv.

Etter å ha gjort rede for de ulike artiklene om Klas kan vi prøve å se dekningen i et helhetlig perspektiv. Klas' navn ser det ut til å ha hersket både forvirring og uenighet om. Én ting var at Klas' etternavn vekselvis ble stavet med K og C. Enda større var variasjonen i Klas' fornavn. På høsten 1924 ble Klas' fornavn oppgitt som både «Henrik», «Harald», «Moses», «Harald Moses» og «Chaim Moisei».³²⁰ Noe av denne variasjonen skyldtes sannsynligvis forvirring, men i noen tilfeller ser det ut til at navnebruken nærmest skyldtes ideologiske uenigheter.

Denne ideologiske uenigheten skal jeg analysere nærmere i neste avsnitt, men la oss først komme til bunns i spørsmålet om Klas' navn. I artikkelen om rettssaken blir det nevnt at Klas «ynder at kalle sig Harald Clas», men at «Chaim Mosei [sic] Clas» er hans egentlige navn. Dermed ser vi at navneforvirringen ikke kun skyldtes forvirring, men at det eksisterte en faktisk uenighet om hva man skulle kalle ham. I følge rettsdokumentene var hans daværende fulle navn Chaim Moisei Klas.³²¹ Klas selv ser ut til å ha ønsket å bruke det mer norsk-klingende navnet Harald Moses, eller bare Harald, enn det utenlandsk-klingende navnet Chaim Moisei.³²² Motivasjonen kan ha vært et ønske om ikke å skille seg ut. Jeg har valgt å referere til ham med det navnet og den stavemåten som er oppgitt i rettsdokumentene. Mer interessant er at det ser ut til å være et mønster i måten *Aftenposten* skrev om Klas på. Artiklene med generelt negativ ordlyd anvendte Klas' jødisk-klingende navn, som Moses og Chaim Moisei, mens artikler med mer nøytral ordlyd brukte det norskklingende Harald. I flere tilfeller vil jeg påstå at det hersket en bevissthet rundt hvilket navn man brukte på Klas', og at noen brukte hans jødiske navn for ved assosiasjon nettopp å fremheve det jødiske som noe negativt. Dette kan vi for eksempel se i de to artiklene som sto skrevet ved siden av hverandre

³²⁰ Henholdsvis *Aftenposten* nr. 593, 17/10-1924; 594, 17/10-24; 597, 18/10-24; 600, 20/10-24 (to artikler); og 674, 27/11-24.

³²¹ Statsarkivet i Oslo, Akers meddomsret, dom 3/1-1925.

³²² Stadsadvokatens protokoll fra høsten 1924 omtaler ham som «Harald Moses Klas alias Chaim Moisei Klas». Se Statsarkivet i Oslo; A-10688: Oslo statsadvokatembeter, 1889 - 1996; F: Justisprotokoller og registre; Fa: Justisprotokoller; Faa: Justisprotokoller I: Hovedrekken, 1889 - 1975; L0051.a: Justisprotokoll, 24.03.1924 - 26.01.1925; journalnummer 2327/1924: 645.

Et dokument fra Oslo politidistrikts fremmedsaksarkiv viser at en mann ved navn Harald Moses Klass, med samme fødselsdato og fødested som Chaim Moisei Klas, i januar 1947 ble innvilget norsk statsborgerskap. Statsarkivet i Oslo; A-10085: Oslo politidistrikt, 1776 - 1989; E: Forvaltning og fremmedkontroll; Ef: Fremmedkontroll; Efe: Fremmedsaker, 1917 - 1952; L0007 Fremmedsaker, 1917 - 1931; legg om familien Klass.

i *Aftenposten* den 20. oktober 1924. Nyhetssaken som kun rapporterte at Klas var blitt arrestert brukte navnet «Harald Klas», mens kommentaren som sto ved siden av omtalte ham som «[D]en blodtørstige revolutions-jøde Moses Klas.»³²³ I artiklene som sto på trykk i februar 1925 kan vi se det samme fenomenet. Artikkelen 9. februar, som simpelthen rapporterte at politiet behandlet spørsmålet om hvorvidt Klas skulle utvises, omtalte ham som «[o]ppvigleren Harald Klas», mens Diesens leder som dagen etter sterkt oppfordret til utvisning omtalte ham som «Chaim Mosei[sic] Clas» og «den beryktede jøde Clas».³²⁴ Dette var i februar, da det i retten blant annet var blitt bekreftet at hans navn offisielt var Chaim Moisei Clas. Min påstand er altså at det jødiske navnet bevisst ble anvendt og foretrukket fremfor det norske navnet av de som ønsket å fremheve og gjøre et poeng ut av at Klas var jødisk.

Hva skyldtes dette? Den korte forklaringen må være at det «jødiske» implisitt ble forstått som noe fremmed og negativt. Omtalen av Klas og hans navn bærer mange likheter med måten man omtalte de jødiske (og påstått jødiske) bolsjeviklerne, der man oppga dem med dobbelte navn. Dette forklarte vi altså med referanse til Saul Friedländer som et ønske om å gjennomskue og avsløre *indre fiender*, i form av kamuflerte «jøder» som prøvde å infiltrere samfunnet. Navnebruken i disse sakene kan også relateres til forestillinger om hva som konstituerte norsk nasjonalitet og hvem som hadde «rett» til å bære norske navn. Klas ble ikke oppfattet som norsk i *Aftenposten*, fra første stund ble det fremlagt krav om at han skulle utvises fra landet. Uviljen til å bruke hans norske navn kan forstås som del av en generell uvilje til å godta ham som norsk.

En sammenligning av *Aftenpostens* omtale av Klas med Venstre-avisa *Dagbladets* viser at langt fra alle borgerlige aviser anvendte lignende vinkling i saken om Klas. I *Dagbladet* har jeg funnet tre artikler om Klas. Den første artikkelen stod på trykk 20. oktober og rapporterte at Klas var blitt arrestert og at det var tatt ut tiltale.³²⁵ *Dagbladet* ser her ut til å ha hentet informasjon og formuleringer fra *Aftenpostens* artikkel fra 17. oktober. For eksempel sto det i *Dagbladets* artikkel at Klas hadde «levet av “jobber” for kommunistpartiet», noe som var en direkte gjengivelse av oppdagelsessjef Søhrs uttalelse til *Aftenposten*, anførselstegn rundt «jobber» inkludert. I artikkelen ble det også nevnt at han var «innvandret til Norge i begynnelsen av krigen», en formulering som også var svært lik den

³²³ «Den blodtørstige revolutions-jøde [...]» og «Fængslingskjendelse avsagt over [...]» i *Aftenposten* nr. 600, 20/10-24.

³²⁴ «Oppvigleren Harald Klas [...]» i *Aftenposten* nr. 72, 9/2-1925 og «Ut med den blodtørstige [...]», i *Aftenposten* nr. 74, 10/2-25.

³²⁵ Usignert: «Revolusjonstaleren fra Høvik arrestert.» i *Dagbladet* nr. 245, 20/10-1924: 4.

som hadde stått i *Aftenpostens* artikkel fra 17. oktober, men uten referanser til Klas' jødiske opprinnelse. Til tross for at de tydeligvis hadde lest *Aftenposten* og delvis hentet informasjon derfra, nevnte ikke *Dagbladet* at Klas var jødisk.

Dagbladet dekket også rettssaken mot Klas i januar 1925. Først med et referat fra selve rettssaken den 3. januar, senere med en notis som rapporterte domfellelsen den 5. januar.³²⁶ Her ble det begge gangene innledningsvis nevnt at Klas var jøde. At det var mange jødiske tilskuere ved rettssaken ble også bemerket av *Dagbladet*. Men Klas' jødiskhet ble aldri gjort til noe sentralt tema i *Dagbladets* vinkling, og hans ideologiske ståsted ble ikke satt i forbindelse med at han var jøde. Et ord som «bolsjevikjøde» ble aldri brukt om Klas i *Dagbladet*. Istedet ble han omtalt som «Revolusjonstaleren fra Høvik» i én overskrift, og «Opvigleren Klas» i en annen. I Venstre-avisa *Dagbladet* var man altså ikke, selv ikke på dagen før stortingsvalget, like opptatt av å gjøre et agitatorisk poeng av at Klas var jøde, selv om man tydeligvis godt visste at han var det. Dette antyder at den antisemittiske retorikken hadde et begrenset nedslagsfelt. Det er en slående forskjell i måten de to avisene dekket saken på, men dette er kun et enkeltstående tilfelle, og det bør ikke trekkes for bastante konklusjoner ut ifra dette. Allikevel antyder dette at det også fantes strømninger i det borgerlige Norge som bevisst eller ubevisst ikke ville ta del i den jødefiendtligheten som *Aftenposten* i Klas' tilfelle ser ut til å ha trivdes med.

En jødisk konspirasjon?

Som vi har sett, var en av de oftest gjentatte påstandene om jøder i *Aftenposten* i denne perioden at «jøder» styrte i Sovjetunionen. Som nevnt var dette en forestilling som oppsto under den russiske borgerkrig, da de Hvite styrkene blant annet tok i bruk *Sions vises protokoller* for å delegitimere og demonisere fienden. Dette var en ren konspirasjonsteori, som i sin fullstendige versjon anklaget «jødene» for å ha samarbeidet om å gripe makten i Russland, som ledd i en plan for å oppnå verdensherredømme.

Hvordan forklarte man så i *Aftenposten* at «jødene» hadde oppnådd denne makten? Man ser i liten grad ut til eksplisitt å ha forklart den «jødiske» makttilrivelse som resultatet av en sammensvergelse, en konspirasjon. De velkjente antisemittiske aktivistene Martha Steinsvik og Eivind Saxlund (i et innlegg om *Den nye verdenskeisers / Sions vises protokollers* autensitet) ser ut til å være de eneste som gikk så langt.³²⁷ Andre postulerte

³²⁶ Usignert: «Opvigleren Klas for Akers meddomsret idag.» i *Dagbladet* nr. 2, 3/1-1925: 9.

Usignert: «Klas fikk 5 maaneders fengsel.» i *Dagbladet* nr. 3, 5/1-1925: 4.

³²⁷ Henholdsvis «Jøder og jesuiter» i *Aftenposten* nr. 230, 6/5-1925 og E. Saxlund: «Den nye verdenskeiser» i

tidløse og til dels uoverstigelige motsetningsforhold mellom jøder og europeere, og mellom jøder og kristne (de færreste ser ut til å ha operert med noe bevisst og konsekvent skille mellom «rase»- og religionstilhørighet i denne sammenhengen), uten å uttale forestillinger om en bevisst jødisk sammensvergelse. Men i de fleste tekstene, som for det meste var kortfattede nyhetsartikler, nøyde man seg med å konstatere «kjensgjerningen» om at «jødene» hadde mye makt i Sovjetunionen.

Slik sett forble ideen om en konspirasjon for det meste uuttalt, men dersom man først godtok påstanden om det «jødenes» makt i Russland, var det ikke vanskelig å la seg overbevise om at dette skyldtes en jødisk sammensvergelse. Et viktig unntak fra regelen om at konspirasjonsideen forble uuttalt, var da *Aftenposten* valgte å trykke utdrag fra Henry Fords *Den internasjonale jøde*. I utdraget ble det hevdet at «bolsjevikjødene» samarbeidet på tvers av landegrenser, og at rike kapitalistiske jøder holdt seg inne med de revolusjonære jødene ved å gi dem finansiell støtte. Det skjedde kun én gang i løpet av femårsperioden at *Aftenposten* valgte å trykke et slikt utdrag, men at den valgte å gjøre det kan vanskelig tolkes som noe annet enn at den gikk god for innholdet.

Et tilfelle hvor *Aftenposten* viste større grad av kritisk tenking var da den gjenga *Morning Posts* teori om at mordet på feltmarskalk Wilson var gjennomført av en jødisk sammensvergelse. Da ble det bemerkt at denne teorien muligens ikke var troverdig, siden *Morning Post* var et kjent antisemittisk organ. Men dette tilfellet er altså et unntak fra regelen. Langt vanligere var det at *Aftenposten*, enten bevisst eller ubevisst, aksepterte anklager og insinuasjoner om jødiske konspirasjoner som fakta.

«Bolsjevikjøde»-agitasjon som aktivator av latente holdninger?

Som man har kunnet utlede fra de ulike eksempler som er blitt gjengitt hittil i denne oppgaven, kom også en del forestillinger om jøder som griske og pengedyktige til uttrykk i *Aftenposten*. Dette er oppfatninger Fein har oppsummert i «Shylock»-arketypen.³²⁸ Både forestillinger og fortellinger om lure enkeltjøder og forestillinger om at visse jøder hadde mektige posisjoner innen «høifinans» forekom. Chr. A. Bugge beskrev i en ofte referert artikkel (se side 95) hvordan «jødene» i antikken hadde arbeidet for å undergrave den romerske keisermakt gjennom økonomien – «de stelte jo allerede dengang med høifinansen».³²⁹ Steinsvik advarte mot faren som «den utenlandske storkapital, som jo helt er

Aftenposten nr. 17, 10/1-1922: 1.

³²⁸ Fein, 1987: 72.

³²⁹ Chr. A. Bugge: «Jøderne før og nu.» i *Aftenposten* nr. 492, 1/9-1924: 1-2.

jødisk», utgjorde for norsk økonomi.³³⁰ Andreas Haukland antydte i et intervju at det ville vært bra for Norge om de hadde hatt noen «gamle jødefamilier i landet», for da kunne Norge stått i bedre kontakt med de jødiske makthaverne i den internasjonale finansverden.³³¹ Samtidig måtte han si seg fornøyd med at det ikke var flere jøder i landet, for da slapp man også å hankses med de sosialistiske jødene, «disse herskesyge semitiske demagoger.» Selv om *Aftenposten* ikke nødvendigvis skal tas til inntekt for alt Haukland sa, kan dette eksempelet tjene som en illustrasjon på en utbredt holdning: Både «pengefyrster» og demagogiske bolsjeviker inngikk i galleriet av jødestereotypier. Til «pengefyrstene» forholdt man seg mest ambivalente, men til «bolsjevikjødene» var man åpenbart negativt innstilt.

Rothschild-navnet var spesielt kjent i sammenheng med forestillingen om jødisk finanskraft. Det ble flere ganger trukket frem som kroneksempelen på den mektige jødefinans. Men interessant nok var den ene artikkelen som handlet spesifikt om Rothschilderne i denne perioden slett ikke kritisk innstilt. En artikkel i to deler av Clara Tschudi fremhevet istedet Rothschilderne som positive eksempler på dydige forretningsmenn.³³² Mennene i Rothschild-familien ble beskrevet og omtalt som individer, hver med personlige særegenheter, men alle som gode eksempler på moralske kapitalister. For Tschudi var de ikke kun eksempler på «jødisk høifinans», men også enkeltpersoner.

En sammenligning av hvordan *Aftenposten* dekket rettsprosessen mot to jøder i Norge – én bedragerimistenkt og én revolusjonshissende – kan gi en antydning til holdningene som eksisterte mot de forskjellige typer av «jøder» innad i *Aftenpostens* redaksjon. En serie artikler som dekket politiets og domstolens rettsforfølgelse av den bedragerianklagede Samuel Okonow gikk i *Aftenposten* mellom 1921 og 1922. Okonow var ifølge *Aftenposten* en russisk jøde som hadde kommet til Norge i 1916, etter å ha blitt utvist fra England. I Kristiania hadde han arbeidet i Det Mosaiske Trossamfund, blant annet som religionslærer.³³³ Sammenlignet med dekningen av saken mot «bolsjevikjøden» Chaim Moisei Klas, viste *Aftenposten* mindre indignasjon overfor Okonow og forbrytelsene han sto anklaget for.

Aftenposten unngikk sjelden å nevne at Okonow var jøde, og at han hadde arbeidet som religionslærer for Det Mosaiske Trossamfund. Det ble antydte han ved hjelp av sine «trofæller» og sine «forbindelser» hadde sørget for å få bli i landet da myndighetene tidligere

³³⁰ «Jøder og jesuitter.» i *Aftenposten* nr. 230, 6/5-1925.

³³¹ Alfred Abel: «Beskyttes jordbrugsproduktionen og vi faar de nødvendige kommunikationer, vil vi maaske kunne brødføde os selv.» i *Aftenposten* nr. 368, 6/8-1921: 3.

³³² Clara Tschudi: «Pengefyrstene fra Frankfurt.» i *Aftenposten* nr. 22, 13/1-1925: 4. For annen del av artikkelen, se Clara Tschudi: «Rothschilderne i London og Paris.» i nr. 24, 14/1-1925: 4.

³³³ Mendelsohn, 1969: 465.

hadde forsøkt å utvise ham.³³⁴ Fra rettsaken trykket avisen portrettegninger både av Okonow og hans jødiske advokat Einar Nathan, men ingen av disse kan med sikkerhet sies å være særskilt karikerte framstillinger.³³⁵ Avisen utviste ikke den samme fiendtlighet eller agitasjon mot Okonow, hverken som del av et jødisk kollektiv eller som enkeltperson, som den utviste mot Chaim Moisei Klas. Det ble aldri brukt tilsvarende kallenavn mot Okonow som det ble mot Klas, han var aldri en «svindlerjøde» slik Klas var en «bolsjevikjøde». Ei heller talte avisen for Okonows utvisning fra landet, og han ble heller aldri bevilget oppmerksomhet i lederspaltene, slik Klas ble. Indignasjonen var med andre ord mindre ovenfor Okonow enn den var for Klas.³³⁶ Dette kan både skyldes at Okonows tid i offentlighetens søkelys kom før *Aftenpostens* motvilje mot jødene var på sitt mest agiterte, og at den forbrytelsen Okonow var anklaget for ikke føyde seg inn i og bekreftet den negative jøde-stereotypien som var mest dominerende i *Aftenposten* på denne tiden, det vil si «bolsjevikjøden». Med tanke på at *Aftenposten* ikke hadde noen problemer med å trykke Clara Tschudis artikkel om Rothschilderne, samtidig som de også skrev polemiske artikler mot «bolsjevikjøden» Klas, trykket utdrag fra Henry Fords *Den internasjonale jøde* og uttrykte skepsis til jødisk innvandring, får man inntrykk av at man også innad i *Aftenposten* var mildere stemt mot «pengejøder», det vil si jøder beskrevet med Shylock-bildet, enn «bolsjevikjøder». Dette kan muligens forstås i lys av *Aftenpostens* politiske ståsted som borgerlig-konservativ og dens holdning til arbeiderbevegelsen i denne perioden.

«Bolsjevikjødene» ble da også inkorporert som fiendebilde i den politiske agitasjonen til *Aftenpostens* medarbeidere, mens stereotypien om de griske jødene og finansfyrstene først og fremst eksisterte som latente referanser i det kulturelle rammeverk. «Jødisk» grådighet, «jødiske pengefyrster» eller «jødisk» finansmakt ble omtalt som problem av enkelte intervjuobjekter og innskrivere, men i mindre grad fra redaksjonelt hold. Fra redaksjonelt hold i *Aftenposten* ble ikke dette tematisert. Men, som vi har sett i dette kapittelet, kunne også forestillinger om griske jøder dukke opp i artikler om «bolsjevikjøder.» Slik sett kan vi kanskje si at forestillingene om «pengejøder» var latente, men at de kunne bli aktivert av, og brukt i forbindelse med, «bolsjevikjøde»-agitasjonen. Jeg mener agitasjonen mot «bolsjevikjødene» på lignende vis spilte en rolle i å aktivere den skepsisen til jødisk

³³⁴ Usignert: «En valutasvindlers operationer i Kristiania», i *Aftenposten* nr. 348, 26/7-1921: 3.

³³⁵ Usignert: «Jøden fra Karl Johan og strøgkafæerne.» i nr. 50, 27/1-1922: 4.

³³⁶ For de ytterligere artiklene om Okonow, se: Usignert: «Den russiske valutasvinder fængslet.» i *Aftenposten* nr. 350, 27/7-1921: 2; Usignert: «Valutasvindleren.» i nr. 353, 29/7-1921: 3; Usignert: «Jøden fra Karl Johan.» i nr. 396, 23/8-1921: 2; Usignert: «Okonov.» i nr. 403, 27/8-1921: 6; Usignert: «Okonov.» i nr. 409, 31/8-1921: 7; Usignert: «Okonov.» i nr. 524, 1/11-1921: 3; Usignert: «Sagen mot den jødiske religionslærer.» i nr. 17, 10/1-1922: 4. Så godt som alle er kortfattede notiser.

innvandring som kom til uttrykk i avisen ved et par anledninger i årene 1924-25.

Protester mot «bolsjevikjøde»-forestillingen

Det forekom svært sjelden at ytringer som utfordret forestillingen om «bolsjevikjødene» sto på trykk i *Aftenposten*. Det var personer fra det jødiske miljøet selv som kom med de klareste protestene, men også herfra var protestene sjeldne. Når man ser den fiendtligheten *Aftenposten* reagerte med til Feinbergs leserinnlegg, kan man ha en forståelse for at de norske jødene foretrakk å ligge lavt. Men det nær sagt totale fraværet av protester og motforestillinger fra andre mener jeg må noteres som et poeng i selv. Vi skal imidlertid se på to tilfeller som utgjør de klareste ikke-jødiske protestene på den jødefiendtlige stemningen som preget «bolsjevikjøde»-agitasjonen. Disse artiklene vil stå som eksempler på en moderat, men også svært sjelden uttrykt holdning.

Den første gang en motforestilling kom til uttrykk i *Aftenposten* var da avisen i oktober 1921 refererte til *The Times'* avsløring om at *Den nye verdenskeiser* (*Sions vises protokoller*) var en forfalskning. Denne artikkelen var anonymt signert «Observator». Dette var et av de få tilfellene der påstandene om en link mellom bolsjevismen og en jødisk sammensvergelse ble direkte utfordret og kritisert, men samtidig ble det bemerket at boken kunne bli anvendt så effektivt som antisemittisk våpen mot bolsjevismen nettopp fordi bolsjevisme «særlig i Rusland var skabt og ledet af jøder.»³³⁷

Det andre eksempelet på den moderate holdningen er en artikkel som har blitt nevnt både av Johansen og Mendelsohn.³³⁸ Det dreier seg om et innlegg skrevet av teologen Chr. A. Bugge som sto på trykk i *Aftenposten* 1. september 1924. Dette var altså midt i en periode hvor *Aftenpostens* agitasjon mot jøder var på sitt mest agiterte, kort tid etter «Grusomhet og korrupsjon»-debatten, og Bugges innlegg kan ha vært et forsøk på å mane til besinnelse. Bugge skrev at den hatske antisemittismen var urettferdig. Han medga at «[n]u tar, som enhver vet, jødene i Rusland sin mon igjen med haard haand og klemme hele det russiske samfunn næsten til døde,» men minnet om at jødene også var «opphav til kristendommen». De kunne med andre ord umulig kun ha vondt i seg, argumenterte han.

Som vi ser: Begge artiklene tok standpunkt mot antisemittisk agitasjon, men avviste

³³⁷ Observator: «Verdenskeiseren. De jødiske protokoller.» i *Aftenposten* nr. 513, 26/10-1921: 6-7.

Dette innlegget avfødte for øvrig et tilsvarende fra Eivind Saxlund, forfatteren av *Jøder og Gojim*. Han presenterte en annen opphavshistorie til *Protokollene* enn den *Times* hadde lagt fram. Samtidig hevdet han at det nærmest var irrelevant om *Protokollene* var falske eller ikke, for de beskrev ihvertfall planen som Lenin og Trotskij fulgte i detalj, og det betød at det «jødiske verdensherredømme» var «nær ved at realiseres». Se «Den nye verdenskeiser.» i *Aftenposten* nr. 17, 10/1-1922.

³³⁸ Mendelsohn, 1969: 560. Johansen, 1984: 44-45.

ikke at jøder utgjorde det ledende element blant bolsjevikene i Russland. Dette illustrerer hvordan diskursen om jødene og bolsjevismen i *Aftenposten* fortonte seg, og hvor dypt forestillingen om at jødene styrte i Russland satt. Selv for de som reagerte negativt på den jødefiendtlige tonen var det et ukontroversielt faktum. Dersom det fantes tvilere, kom de ikke til orde i avisens spalter.

Oppsummering

Gjennom hele perioden fra 1920 til 1925 knyttet man i *Aftenposten* «jøder» til kommunismen og regimet i Russland. «Bolsjevikjødene» ble også etter hvert forbundet med norsk arbeiderbevegelse. Forestillingen om «bolsjevikjøden» gikk ut på at man mente det var en forbindelse mellom kommunisme og jøder, men hva denne forbindelsen besto i ble i *Aftenposten* oftest ikke nøye definert. Dette skyldtes delvis at det fantes ulike meninger om hva forbindelsen var, og delvis at avistekstene i sin natur ofte var kortfattede og ikke hadde plass til utdypning. Vi kan forestille oss ytringene om «bolsjevikjøder» som fordelt langs et spekter med to ytterpunkter: I sin mest grunnleggende og oftest gjentatte form kunne forestillingen begrense seg til å hevde at jøder hadde spilt en fremtredende rolle i den russiske revolusjon. I sin mest utviklete form kunne forestillingen fremlegges mer eksplisitt jødefiendtlig, hvor kommunismen ble forstått som «jødisk» i sin essens, eller at kommunismen ble forstått som frembrakt av en jødisk sammensvergelse. I *Aftenposten* kom begge ender av dette spekteret til uttrykk, men det var innenfor dette spekteret at diskursen foregikk.

I økende grad frem mot stortingsvalget i 1924 ble koblingen mellom jøder og kommunisme anvendt i den politiske retorikk mot norsk arbeiderbevegelse, da først og fremst mot den kommunistiske, Moskva-lojale delen. Arbeiderbevegelsen var antagelig på sitt mest radikale i perioden 1918-1921, men det var i perioden 1923-1924 at *Aftenpostens* retorikk var på sitt skarpeste. Jeg satte *Aftenpostens* skjerpede retorikk i sammenheng med fremveksten av høyreaktivismen. I forbindelse med spørsmålet om når en enkelt avis bidrar til å skape holdninger, og når den bare simpelthen speiler holdninger, vil jeg hevde at *Aftenposten* i dette tilfellet bidro tydelig til å skape og spre holdninger. Davidsen bemerker at *Aftenposten* i sin høyreaktivistiske retorikk var blant de mest ivrige av høyreavisene, nærmest kun forbigått av Frisinnede Venstres aviser.³³⁹ *Aftenpostens* retorikk var til irritasjon for noen Høyrepolitikere, men andre anvendte den selv under valgkampen. Et blikk på *Dagbladet* viser at den avisen

³³⁹ Danielsen, 1984: 133.

ikke anvendte lignende «bolsjevikjøde»-retorikk, selv ikke i en nyhetssak som omhandlet en mann som bokstavelig talt var kommunist og jøde.

I det store og det hele vil jeg hevde at «bolsjevikjøden» kan anses som en variant av arketypen Fein har kalt «Rød jøde»-bildet, det vil si «jøden» som blant annet en revolusjonær og en undergraver av autoriteter og kristentro.³⁴⁰ Men det kan også hevdes at forestillingen om «bolsjevikjøden» rommet andre «jødiske» arketyper. «Bolsjevikjødene» ble fremstilt som herskere og maktsyke. Her er det mulig å si at «Judas»-bildet, med jøden som manipulerende, gjør seg gjeldende. «Bolsjevikjøden» personifiserte også visse egenskaper som Fein har plassert i «Shylock»-arketypen, som griskhet. Forestillingen om «Bolsjevikjøden» spilte i det hele tatt på mange latente holdninger til jøder.

Jeg har også satt noen diskusjoner i *Aftenposten* om jøder på norsk jord i sammenheng med *Aftenpostens* syn på «bolsjevikjøder». I begge sakene, den om Chaim Moisei Klas, og i innvandringsdebatten sommeren 1924, var forestillingen om «jødenes» forbindelse til kommunismen sentral. Det er relevant å merke seg at disse sakene kom på dagsorden akkurat i den perioden da *Aftenpostens* retorikk mot «bolsjevikjøden» var på sitt mest skjerpede. Jeg mener dette ikke er tilfeldig. Jeg vil påstå at i *Aftenpostens* diskurs ble begrepet «bolsjevikjøde» utviklet som en trussel mot det etablerte samfunnet. Dette påvirket delvis også andre eksisterende, men latente, negative holdninger til jødene til å bli aktualisert og satt i sammenheng med forestillingen om «bolsjevikjødene.» Mest uttalt skjedde dette i holdningen til jødisk innvandring, hvor man i *Aftenposten* ved et par anledninger tydelig flagget sitt standpunkt som svært skeptiske.

³⁴⁰ Fein, 1987: 72.

Kapittel 6 - Omtale av antisemittisme i *Aftenposten*

Innledning

Så langt har jeg vist at man i *Aftenposten* både godtok og videreformidlet nyhetsmeldinger og historier fra utlandet med antisemittisk innhold, blant annet om at «bolsjevikjødene» styrte i Russland. Det er nærliggende å spørre hvor bevisst denne prosessen var. Godtok man disse antisemittiske anklagene fordi man allerede var fiendtlig innstilt mot jøder, eller fikk de innpass i avisens spalter fordi man i første omgang ikke hadde kunnskap eller bevissthet hverken om jøder eller antisemittisme? Var man i stand til å kjenne igjen antisemittisme når man så den? Det er begrenset hva vi kan få rede på om tankeprosessene innad i redaksjonen, men jeg vil forsøke å nærme meg et svar ved å gå til *Aftenpostens* artikler. Jeg vil i dette kapittelet stille spørsmålet «Hvordan forholdt man i *Aftenposten* seg til fenomenet antisemittisme?» For å svare på dette, vil jeg se på hvordan man anvendte selve begrepet, og hvordan man omtalte antisemittiske handlinger, forestillinger og grupperinger. Slik kan vi blant annet få innsikt i hva avisens medarbeidere selv forsto som antisemittisme, og hvor deres etiske grenser for hva som var akseptabel behandling av jøder ble trukket.

Mellomkrigstiden var en periode hvor deler av Europa i perioder så en viss blomstring av antisemittisme. I Ungarn brakte kontrarevolusjonen med seg en antisemittisk reaksjon. Mange ga «jødene» kollektivt skylden for den jødiske revolusjonslederen Bela Kuns forbrytelser.³⁴¹ I Tyskland ble antisemittisme et gjennomgående tema i konservatives kritikk mot Weimarrepublikken. I Frankrike derimot hadde den politiske antisemittisme nådd sin topp før verdenskrigen, og mobiliseringer som under Dreyfus-saken hadde bidratt til å delegitimere den. På 1920-tallet sto antisemittismen, i det minste dens politiske uttrykk, svakt i Frankrike.³⁴² Jeg har valgt å fokusere på omtale av antisemittisme i Tyskland, da det var den tyske antisemittismen det ble skrevet mest om. Bortsett fra spredte omtaler av britisk antisemittisme i forbindelse med gjengivelser av artikler fra *Morning Post*, ble det skrevet lite om antisemittisme fra andre land enn Tyskland.

Antisemittiske reaksjoner på Weimarrepublikken

Den politiske antisemittismen i Tyskland hadde vedvart selv under den første verdenskrigen. Da krigslykken etter hvert ikke lenger gikk riktig vei, ble jøder mistenkeliggjort. Denne mistenkeliggjøringen fikk utslag selv på høye politiske nivåer, som da hæren gjennomførte en

³⁴¹ E. Lorenz og I. A. Dahl, Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden, i Berg Eriksen m. fl., 2009, 435.

³⁴² R. I. Cohen, Recurrent Images in French Antisemitism in the Third Republic i Wistrich (red.), 1999: 190-192.

mannskapstelling for å se hvor mange jøder som deltok i de væpnede styrkene, altså for å se om jødene bar sin del av krigsbyrden.³⁴³ Denne mistanken hadde bakgrunn i en lengre tids diskurs om at jødene på grunn av sin påstått underlegne fysikk ikke var i stand til å gjøre militærtjeneste. Innbakt lå anklagen om at de ikke kunne tjene riket som fullverdige borgere. Det var mistanker som disse som ga grunnlaget for Dolkestøtlegenden.³⁴⁴ Da krigen endte i nederlag, utpekte radikale antisemitter i Det alltyske forbund umiddelbart jødene som syndebukker. Dette hadde de allerede før nederlaget forberedt seg på å gjøre.³⁴⁵

Weimarrepublikken ble det tyske keiserdømmets arvtager, og republikken fikk en vanskelig start. Den tyske økonomien slet kraftig i etterkrigsårene, ikke minst i forbindelse med den enorme inflasjonen i 1923.³⁴⁶ Den ble forbundet med krigsnederlaget og Versaillesfreden, og manglet legitimitet i manges øyne. Mange innen statsapparatet, både innen politi, domstoler, militære og byråkrati, forholdt seg lojale til monarkiet og bar på motvilje til republikken.³⁴⁷ Til tross for dette, og opprør- og kuppforsøk både fra venstre og høyre fløy i politikken, klarte en regjering bestående av sosialdemokratiske politikere å berge den spede demokratiske republikken gjennom de første turbulente årene. Men antisemittismen blomstret, og narrativet om at jødene hadde utnyttet krigsnederlaget og tatt makten i Tyskland fikk vann på mølla av at den jødiske emansipasjonen ble fullført med republikkens fødsel, og av den rollen individuelle jøder spilte i republikken. Tre av seks medlemmer av den tyske sosialdemokratiske regjeringen var jødiske. Republikkens grunnlov var blitt skrevet av Hugo Preuss, som hadde jødisk bakgrunn. Innen departementene var det mange jøder, og i granskingskommisjonen som skulle vurdere krigen var det flere jøder.³⁴⁸ Alt dette ble brukt i antisemittenes narrativ om at «jødene» hadde tatt makten i Tyskland, og att på til var i ferd med å dekke til sin egen påståtte skyld for nederlaget.

Innen den ekstremt tysknasjonalistiske *völkische* bevegelsen resulterte krigsnederlaget i reaksjonær motvilje mot republikken, og fordeling av skyld på jødene. En lang rekke antisemitter forente seg i 1919 i organisasjonen *Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund*, og disse skulle stå fremst i en aggressiv og voldelig antisemittisme som markerte seg spesielt til halvveis ut i 1920-årene. Forbundet sto i 1919 for den første utgivelsen av *Sions vises protokoller* i Tyskland. Det fantes nærmere 400 *völkische* organisasjoner og 700

³⁴³ E. Lorenz, Weimar-republikken (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009: 381-385.

³⁴⁴ Gilman, 1991: 40-47.

³⁴⁵ Lorenz (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009, 385-386.

³⁴⁶ Lorenz (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009: 380.

³⁴⁷ Lindemann, 1997: 482.

³⁴⁸ Lindeman, 1997: 483.

antisemittiske aviser i Tyskland rundt 1919.³⁴⁹ I tillegg til den antisemittiske litteraturen som ble gitt ut i denne perioden, spredte antisemittisk vold seg, med både målrettede politiske drap og mobbangrep mot jøder.³⁵⁰ Et av de mest kjente ofrene fra denne perioden var den fremtredende tysk-jødiske utenriksministeren Walther Rathenau, som ble drept av en gruppe unge høyrreradikale i 1922.³⁵¹ Med andre ord kom antisemittisme til uttrykk både fysisk, verbalt og skriftlig i Tyskland i denne perioden.

***Aftenpostens* omtale av den tyske antisemittisme generelt**

Den økende politiske antisemittismen i Tyskland gikk ikke upåaktet hen i *Aftenposten*. Den ble bemerket av avisens utenrikspolitiske kommentatorer. Einar Woxen skrev i en kommentar 15. april 1920 om de problemene den sosialdemokratiske regjeringen hadde med å kontrollere statsapparatet, det gamle «embedsbureaukrati».³⁵² Woxen bemerket at de som støttet republikken mente at spesielt hæren måtte renses for de «monarkisk-reaktionære elementer». Langt på vei kan man si at Woxens beskrivelse av de politiske forholdene var treffende nok. I den neste delen gikk han imidlertid langt i å bemerke at den sosialdemokratiske regjeringen var for preget av jøder og at dette var et misforhold som gjorde den dårlig egnet til å styre Tyskland. Regjeringens motstandere innen militæret og embetsverk sto på «ganske solid national grund» skrev Woxen, mens regjeringen sto på «meget løs grund».³⁵³ Det implisitte argumentet var at regjeringen ikke var «national» nok, og det var dette som til syvende og sist var dens store problem. Videre koblet Woxen regjeringen til de revolusjonære og bemerket at jøder var sterkt representert innen begge gruppene:

Det er jo en kjendsgjerning af gammel datum, at den tyske socialisme, saavel den mere moderate som den yderliggaaende, er meget sterkt præget af et semitisk islæt. Dette er ikke blevet mindre fremtrædende efter revolutionen. Før alle kommunistiske udbrud – men riktignok aldrig under eller efter dem – spiller den semitiske opvigler en meget aktiv rolle; i Ruhr-distriktet skal den berømte Radek og den fra Bayern velkjendte Lewien have været paafærde. Men ogsaa blant de nuværende magthavere i Tyskland er der en uforholdsmæssig høi semitisk procent. Og da det nu er en kjendsgjerning – man kan fordømme den eller ikke, men det er og bliver en kjendsgjerning – at jøderne, hvor de faar indflydelse,

³⁴⁹ Lorenz (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009: 387.

³⁵⁰ Lorenz (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009, 387-388.

³⁵¹ Lindeman, 1997: 483.

³⁵² Einar Woxen: «Den store bøigen.» i *Aftenposten* nr. 186, 15/4-1920: 3.

³⁵³ «Den store bøigen.» i *Aftenposten* nr. 186, 15/4-1920.

har en fænomenal evne til at vække modvilje hos den ariske befolkning, er det ikke merkelig, at den kontra-revolutionære bevægelse bruger anti-semitismen som rambuk.³⁵⁴

Woxen inntok her en viss distansert holdning til den politiske situasjonen i Tyskland. Om man ville fordømme det eller ikke var opp til den enkelte, men faktum var i hvert fall at de «kontra-revolusjonære» brukte antisemittisme som middel i sin politiske kamp. Og dette kunne de gjøre fordi jødene i Tyskland hadde oppnådd «uforholdsmæssig» mye makt. Tross den distanserte, analytiske holdningen han inntok, ser vi at Woxen gikk med på premisset om at de individuelle jødiske revolusjons- og regjeringslederne alle representerte en samlet jødisk tilriving av makten i Tyskland. Når det gjaldt antisemittisme, omtalte Woxen det her som et *middel* de kontra-revolusjonære politikerne brukte fordi det appellerte hos befolkningen. Bakgrunnen for «jødenes» angivelig fremtredende maktposisjon, forklarte Woxen på en noe mer moderat måte i en kommentar måneden etter.³⁵⁵ Opposisjonens anklager om at regjeringen «bare tager jøder i sin tjeneste», hadde sin «naturlige» forklaring i at jøder spilte en stor rolle innen det sosialdemokratiske parti.³⁵⁶ Han personlig så altså ikke nødvendigvis noe mystisk eller mistenkelig i dette. Samtidig pekte han på at den antisemittiske agitasjonen kunne være så effektiv blant mange tyskere fordi også kommunistene – i Tyskland som i Russland – var «helt i nogen faa jøders ledebaand».³⁵⁷ Disse to artiklene av Einar Woxen tegner bildet av at man i *Aftenposten* forholdt seg kritiske og distanserte til den tyske konservative bevegelses antisemittiske aggressive formspråk, men samtidig fikk sentrale premisser i den samme bevegelsens agitasjon – som at «jøder» hadde uforholdsmessig mye makt og innflytelse i den nye republikken – gjennomslag. Innbakt i dette lå synspunktet om at jødene utgjorde et kollektiv som ville skjøtte sine jødiske interesser. Til tross for at de var tyske statsborgere, var de ikke egentlig tyskere, og man kunne ikke regne med at de ville forholde seg lojale til tyskere flest. Dette premisset, og forestillingen om jødenes lederrolle i de kommunistiske revolusjonsbevegelsene i både Tyskland og andre land, ser ut til å ha virket sammen og forsterket hverandre her.

En lignende tendens kan vi se hos Anton Mohr, som tok over som utenrikspolitisk kommentator høsten 1920. En artikkel fra november gjenga taler som var blitt holdt på Det alltyske forbunds årsmøte, deriblant av lederen Heinrich Class. Mohr ironiserte over at de «stridbare» alltyskerne selv etter flere år med et Tyskland i krig fremdeles var på krigsstien,

³⁵⁴ «Den store bøigen.» i *Aftenposten* nr. 186, 15/4-1920.

³⁵⁵ Einar Woxen: «I slagsskyggen af de tyske valg.» i *Aftenposten* nr. 256, 27/5-1920: 3.

³⁵⁶ «I slagsskyggen af [...]» i *Aftenposten* nr. 256, 27/5-1920.

³⁵⁷ «I slagsskyggen af [...]» i *Aftenposten* nr. 256, 27/5-1920.

denne gangen med jødene som sine «nye fiender».³⁵⁸ Mohr forholdt seg tydelig kritisk til den antisemittiske agitasjon. Dette ser vi igjen i en artikkel av ham fra 24. februar 1921 om resultatene fra et landdagsvalg i Preussen. Her kommenterte han de ulike partienes fram- og tilbakegang. Sentrumpartiet Det tyske demokratiske parti, et parti som var populært blant det jødiske borgerskap og hadde jødiske medlemmer som Walther Rathenau og Hugo Preuss³⁵⁹, var blant valgdeltakerne som hadde gått sterkt tilbake.

Rent sørgelig er det derimod gaaet det tredje regjeringsparti, demokraterne. [...] Saavidt det paa det nuværende tidspunkt lader sig overse, synes dette katastrofale nederlag i ikke liden udstrækning at skyldes, at demokraterne – vistnok med urette – har faaet ord paa sig for at være jødernes parti fremfor noget andet. Og jøderne har aldrig været elsket i Tyskland, men aldrig saa lidet som nu efter krigen. Under denne maatte jo nemlig en flerhed af jøderne – selv om de ellers var aldrig saa gode patrioter – paa grund af rent fysiske mangler (legemlig uskikkethed til at taale de tunge marcher og det strabasiøse liv) sidde hjemme, mens deres germanske medborgere laa ude og kjæmpede. Tidt og ofte hændte det da, naar tyskeren kom hjem, kanske blind eller uden en arm, at han da fandt, at hans jødiske nabo under hans fravær havde ødelagt forretningen for ham. – Men sligt noget skaber had, og dette had er nu gaaet ud over det demokratiske parti, hvis to første organer «Berliner Tageblatt» og «Frankfurter Zeitung» ulykkeligvis begge eies og redigeres af jøder.³⁶⁰

Mohr forklarte den tyske antisemittismen, enn så urettferdig han syntes den var, med en klassisk Dolkestøthistorie. Han ønsket ikke å si noe vondt om «jødene», han gikk faktisk langt i å unnskyldte dem. Samtidig så han ut til å akseptere narrativet om at de ikke hadde bidratt under krigen og at det var derfor de nå i enda større grad var blitt lagt for hat. Dette gir en antydning om hvor bredt utover beskyldningene mot «jødene» nådde. I *Aftenposten* kunne man finne både presise politiske analyser og jødefiendtlige tyske opposisjonelles kjeppheter gjengitt i samme artikkel.

Selv om antisemitters argumenter ser ut til å ha hatt en viss tilstedeværelse i *Aftenposten*, tok avisen tydelig avstand fra den antisemittiske volden som ble begått i Tyskland i disse årene. Avisens omtale av mordet på Walther Rathenau i 1921 er det tydeligste eksempelet på dette. Mordet ble fordømt, og Rathenau, som avisen skrev var «af jødisk æt», ble omtalt som «kanhænde Tysklands dyktigste, sterkeste mand».³⁶¹ I en ny artikkel to dager senere gjenga Axel Thorstad, som tiltrådte som Berlin-korrespondent rundt denne tiden og

³⁵⁸ Anton Mohr: «Altyskernes nye fiender.» i *Aftenposten* nr. 570, 18/11-1920: 3.

³⁵⁹ Lindeman, 1997: 483.

³⁶⁰ Anton Mohr: «De preussiske landdagsvalg.» i *Aftenposten* nr. 94, 24/2-1921: 3.

³⁶¹ Usignert: «Tysklands udenrigsminister, dr. Walther Rathenau dræbt imiddags.» i *Aftenposten* nr. 316, 24/6-1922: 1-2.

forble det til 1934, reaksjoner fra flere liberale aviser og politikere.³⁶² Reaksjonene var preget av anklager mot alltyskerne og politiet, som ble beskyldt for å ha gjort henholdsvis for mye og for lite. *Aftenposten* gjengav også en uttalelse fra rikskansleren: «Rikskansleren redegjorde for de store tjenester, Rathenau hadde gjort sit fædreland. Men hvad han end gjorde, hvis han sluttet traktater, som landet hadde de største fordele af, blev der bare fremholdt fra de konservatives side, at det var for at berige sig selv og andre jøder.»³⁶³ Reaksjonene som ble gjengitt synes alle å ha istemt forestillingen om at drapet på Rathenau var en udåd, og like urettferdig var antisemittismen han var blitt møtt med. En ukes tid senere beskrev *Aftenposten* også noen positive reaksjoner på mordet, men disse ble ikke bifalt av avisen:

Rundt om i Tyskland holdes der sørgefester for Rathenau, hvor man hædrer hans minde og udtaler sin afsky for mordet, men samtidig holdes der ogsaa møder og sammenkomster, hvor jødehatet giver sig voldsomme udtryk.

Ved en St. Hansfest i Potsdam gik det saaledes vildt til. [...] Til sidst klatrede nogen unge mennesker op paa et bord og raabte hurra for Rathenaus mord. »Vi vil ikke have nogen jøderepublik! Saa skal det gaa med alle jøder!« blev der raabt [...]

Der opstod en forfærdelig tumult, men politiet gjorde intet for at skaffe orden tilveie.³⁶⁴

Artikkelen inneholdt ingen eksplisitt fordømmelse av de positive reaksjonene på Rathenaus mord, men artikkelen brukte adjektiv som «voldsom» og «forfærdelig» for å beskrive feiringen, og det ble ytret en forventning om at politiet skulle ha grepet inn. I oktober rapporterte Thorstad fra rettssaken mot de ansvarlige bak forbrytelsen. Thorstad gjenga blant annet en replikkveksling mellom rettspresidenten og den tiltalte Ernst Techow, der Techow og hans forestillinger om at Rathenau var del av gruppen «de tre hundrede hvide fra Zion», som behersker Europas økonomiske skjæbne» mer eller mindre ble gjort til latter.³⁶⁵ Denne beskyldningen mot Rathenau hadde sin bakgrunn i en artikkel Rathenau selv hadde skrevet i 1909, hvor han hadde kritisert en angivelig ansamling av all politisk makt i hendene til en liten elite bestående av de 300 rikeste menn i Europa. Jødehatere vred på budskapet i denne artikkelen og presenterte den som en innrømmelse fra en jøde om at Europa var kontrollert av et nettverk av 300 jøder.³⁶⁶ Thorstad var tydelig enig med rettspresidenten i at denne forestillingen var tåpelig.

³⁶² *Pressefolk*, 1939.

³⁶³ Axel Thorstad: «Altyskernes ledere har direkte understøttet morderne» i *Aftenposten* nr. 318, 26/6-1922: 4.

³⁶⁴ Usignert: «Tysk-nationale demonstrationer.» i *Aftenposten* nr. 330, 3/7-1922: 2. (Min understreking.)

³⁶⁵ Axel Thorstad: «Er organisationen Consul Tysklands Mafia?» i *Aftenposten* nr. 521, 11/10-1922: 4-5.

³⁶⁶ Lindemann, 1997: 403.

Aftenpostens kommentator Haakon Øverland tolket imidlertid volden mot fremtredende jødiske personer i en annen retning. I en artikkel hvor han konstaterte at vold og attentater var blitt svært utbredt i politikken i Tyskland, spekulerte han i om ikke grunnen til at så mange jøder var blitt ofre for politiske mord, var at «jøder» ofte visste å finne veien til maktposisjoner når et land var i en krisesituasjon:

Professor Georg Brandes paapeger, at alle de mord, som har fundet sted i Tyskland siden revolutionen, er udøvet mod personligheder af virkelig eller formodet jødisk oprindelse. Det er mulig, Brandes har ret. Sagen lader sig jo vanskelig kontrolere. Men man skulde ikke som Brandes behøve at trække den slutning, at myrderierne i virkeligheden bunder i racehad. Snarere kan man i dette se et bevis paa, at jøderne i Tyskland ligesom i Rusland har en evne til at komme sig i forgrunden, naar alt er i opløsning.³⁶⁷

Øverland satte situasjonen i Tyskland i forbindelse med situasjonen i Russland: Et land havnet i krise, og «jøder» klarte i slike krisesituasjoner å svinge seg opp til maktposisjoner. Dette var forestillinger om jøder i tråd med Feins «Judas»-bilde, den slue og manipulerende jøden. Øverland gikk ikke nærmere inn på hvordan dette gikk til, om det simpelthen var en ubevisst evne «jødene» hadde, eller om alt var del av en «jødisk» sammensvergelses plan, en konspirasjon. En annen journalist så ut til å se situasjonen i Tyskland i et lignende lys, men med noe klarere konspiratoriske undertoner. Finn Myklegard rapporterte i slutten av oktober 1923 fra en rettssak mot antisemitten Theodor Fritsch. Fritsch, som blant annet hadde publisert en tysk utgave av *Sions vises Protokoller*, sto tiltalt for ærekrenkende uttalelser mot den avdøde Walther Rathenau.³⁶⁸ Myklegards reportasje var fulladet med indre motsetninger. På den ene siden skildret han Fritsch som en rigid og enfoldig antisemitt, hvis anklager mot Rathenau ble tynget ned av logiske brister. På den andre siden så Myklegard ut til å medgi at det var mye riktig i påstandene om at «jødene» hadde for mye «indflydelse» i Tyskland:

Nedover Kurfürstendamm haster en autobuss paa den blanke asfalt. En typisk næse skimtes foran ved rattet og fra taket slynger store gule bokstaver ut at F. Nathans konfektion er verdens beste. Et symbol paa dagens Tyskland: en jøde paa førerplassen. Kanske har det været slik i umindelige tider. Det er mange som paastaar det, men aldrig før er det komme saa tydelig frem som nu. Jødene dominerer Westends villakvarterer, centrums resturanter [sic] og fremfor alt: de holder børsens taade i sine hænder. «Schieberne» [(spekulantene)] det er Israels børn. «Min salig far var jobber i 70-71, jeg i 14-

³⁶⁷ Haakon Øverland: «Overfaldet paa Harden.» i *Aftenposten* nr. 334, 5/7-1922: 3.

³⁶⁸ Cohn, 2005: 145-146, 152.

18, og den kjære gud vil nok sørge for dig min gut i den næste krig», – det er den moral, som opinionen skjænker jødene. Og det kan jo ikke nektes, at den krasse sætning ofte er sand.³⁶⁹

At «jødene» hadde en betydelig maktposisjon i Tyskland, så Myklegard ut til å være enig i. Derfor sto det en viss respekt av det Fritsch gjorde. «I al sin naivitet er Fritsch en modig mand.»³⁷⁰ Han våget å tale i mot de innflytelsesrike «jødene». «Jødene» ble på sin side omtalt som kalkulerende i måten de reagerte på «det tyske folks» anklager. De «spilte den fornærmede part», og de «forsøker [...] ogsaa at erobre sig en viss position ved at vise hen til at de villig ofret liv og blod for Tyskland dengang det gjaldt».³⁷¹ Myklegard avsluttet med å avvise at truslene om vold som ble fremmet mot jøder skulle være bekymringsverdige. «Naar det endnu ikke er kommet til nogen jødeforfølgelse i stor stil, er det neppe nogen sandsynlighed for at tyskerne nu skulde tænke paa at kaste jødedommen av sig.» Denne spådommen skulle bli gjort til skamme bare knappe to uker senere, da tyske jøder ble angrepet av sinte antisemitter i forbindelse med nasjonalsosialistenes Ølhallkupp.³⁷² Myklegard bør selvsagt ikke klandres av ettertiden for at han ikke kunne spå korrekt. Men hans bagatellisering av antisemittenes voldstrusler mot jøder føyer seg inn i et mønster i artikkelen hans, der «jødene» fremsto som antagonistiske maktinnehavere, mens antisemittene ble ufarliggjort og fremstilt som enfoldige, men modige.

Alt i alt må vi så langt kunne konkludere med at *Aftenpostens* reaksjoner på voldelig antisemittisme i Tyskland så langt var å innta en kritisk holdning. Men samtidig fikk også narrativer som utpekte «jødene» som syndebukker og antagonister ofte innpass.

Nasjonalsosialismen i *Aftenposten*

Etter hvert som den nasjonalsosialistiske bevegelsen i Tyskland vokste, begynte den også å bli omtalt i *Aftenposten*. Bayersk antisemittisme ble nevnt i avisen allerede i september 1921, da konflikten mellom det bayerske politiske styre og sentralmakten i Berlin ble omtalt. I forbindelse med rapporteringen av denne tvisten ble det i en artikkel som forsøkte å forklare konfliktens bakgrunn bemerket hvordan regjeringen i Berlin hadde forsøkt å forby flere bayerske blader som hadde kommet med «ubeherskede angreb paa rigsregjeringen, paa Berlin og jøderne».³⁷³ Her, som i omtalen av de som feiret Rathenaus død, lå det en implisitt

³⁶⁹ Finn Myklegard: «De forfulgte.» i *Aftenposten* nr. 623, 27/10-1923: 4.

³⁷⁰ «De forfulgte.» i *Aftenposten* nr. 623, 27/10-1923.

³⁷¹ «De forfulgte.» i *Aftenposten* nr. 623, 27/10-1923. (Min understreking.)

³⁷² Lorenz (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009, 388.

³⁷³ Usignert: «Den bayerske ministerkrise. Dens aarsager. – Forholdet mellem Berlin og München» i *Aftenposten*

fordømmelse i adjektivbruken.

Den første gangen nasjonalsosialistene selv ble omtalt i *Aftenposten*, var sent i desember 1922. Fra dette tidspunktet og gjennom 1923 ble det skrevet et par spredte artikler som søkte å introdusere den nasjonalsosialistiske bevegelsen til leserne. Til slutt fikk bevegelsen også oppmerksomhet på nyhetssidene, i forbindelse med Ølhallkuppet i november 1923. Karakteristisk for artiklene om nasjonalsosialismen før november 1923 var at mange av dem skrevet av personer som ikke var faste bidragsytere til *Aftenpostens* spalter. Det var ikke uvanlig at *Aftenposten* trykket reportasjer fra frilansere på reise i Europa, og de fleste artiklene om nasjonalsosialismen ser ut til å ha vært av denne typen.

Artikkelen fra desember 1922 var skrevet av Sven Elvestad. Elvestad var en norsk journalist og krimforfatter, som i mars 1922 hadde flyttet til München etter et års opphold i Italia.³⁷⁴ I München hadde han møtt en krets av norske «fattige kunstere og tyskvennlige», bestående blant annet av Olaf Gulbransson, Andreas Haukland og Bjørn Bjørnson.³⁷⁵ For å kunne oppholde seg i Bayern, måtte alle utlendinger på denne tiden ha spesifikk tillatelse. Men Bjørnson var vel ansett i München og kunne skaffe tillatelse med en enkel telefonsamtale. Dermed ble Bjørn Bjørnson kretsens naturlige samlingspunkt.³⁷⁶ Eksilskandinavene vanket på kroer og ølstuer, og slik ble de kjent med både nasjonalsosialister og andre i Münchens bybilde.³⁷⁷ Elvestad var fascinert av den fascistiske bevegelse, og han så nasjonalsosialismen som en tysk variant av denne. Han la tidlig merke til Hitler, og han skal ha sagt til sine skandinaviske München-kamerater at Hitler kom til å skape verdenshistorie.³⁷⁸ Det er kjent at han intervjuet Adolf Hitler i april 1923 for *Tidens Tegn*, i det som sannsynligvis var det første intervjuet med Hitler som sto på trykk i en norsk avis.³⁷⁹ Men Elvestad hadde altså allerede et halvår i forveien skrevet om nasjonalsosialistene, den gang for *Aftenposten*. I denne artikkelen forholdt Elvestad seg relativt analytisk til både den fascistiske og den nasjonalsosialistiske bevegelse. Begge bevegelsene var i større grad bygd opp rundt en lederskikkelse enn en idé, observerte han, og Hitler og Mussolini var begge kraftfulle personligheter som «utstraaler eventyret og mulighederne».³⁸⁰ Han beskrev en «politiker- og parlamentstræthed» som var utbredt i Europa, og som de italienske og tyske

nr. 437, 15/9-1921: 5. (Min understreking.)

³⁷⁴ B. Roughtvedt *Riverton – Sven Elvestad og hans samtid*, Oslo 2007: 230.

³⁷⁵ Roughtvedt, 2007: 235.

³⁷⁶ Roughtvedt, 2007: 235.

³⁷⁷ Roughtvedt, 2007: 258-263.

³⁷⁸ Roughtvedt, 2007: 257.

³⁷⁹ Roughtvedt, 2007: 267-268.

³⁸⁰ Sven Elvestad: «Fascismen i Bayern i voldsomt frembrudd.» i *Aftenposten* nr. 669, 21/12-1922: 4.

fascistene ville kurere med innføringen av diktatur.³⁸¹ Men nasjonalsosialistene skilte seg fra den italienske fascismen i sin antisemittisme, bemerket Elvestad.

[N]ationalsocialisterne [...] arbeider med en overordentlig krass antisemittisme. Ofte falder denne antisemittisme sterkere i øinene end det egentlig nationale moment, som jo skulde være hovedsagen. Men den egte nationalsocialist tror ikke, at noget som helst nationalt maal kan naaes, uden at jøderne kastes tilside. Italienerne var faktisk mere spidsfindige og lod ikke antisemittismen faa nogen overskyggende plads i bevægelsen. Mussolinis fascisme var da ogsaa støttet af hele landets erhvervsliv, de store industrier iberegnet.

I den maade, hvorpaa bevægelsen ytrer sig her i Bayern rent i det ydre, vil selv en flygtig iagtager kunne konstatere jødehatet. Organisationens medlemmer bærer antisemitmerket paa sine trøieopslag, og under de store møder vader folk i antisemitiske flyveskrifter.³⁸²

Elvestads biograf Bernt Roughtvedt mener at Elvestad i sitt intervju med Hitler stilte spørsmål som skulle fremstille nasjonalsosialistene i et mest mulig positiv lys for det norske publikum, og han unngikk helt å nevne deres antisemittisme.³⁸³ Det gjorde han, som vi ser, ikke i *Aftenposten*. I *Aftenposten*-artikkelen ga Elvestad uttrykk for å foretrekke den italienske fascismen fremfor nasjonalsosialismen, og bakgrunnen for dette ser ut til å ha vært nasjonalsosialistenes antisemittisme. I artiklene han fikk på trykk i norske aviser, primært *Tidens Tegn*, skal han ha vekslet mellom å kritisere nazistenes antisemittisme som «krass», å rasjonalisere den som foranlediget av tyske «jøders» påståtte forræderi av Tyskland, og å overse den til fordel for nazistenes antikomunisme.³⁸⁴ Artikkelen i *Aftenposten* befinner seg altså i førstnevnte kategori.

At nasjonalsosialistene var antisemitter, ble repetert i en ny artikkel i *Aftenposten* litt over to måneder senere. Denne artikkelen var ikke undertegnet. Artikkelen ytret tydelig kritikk mot nasjonalsosialistene og Hitler, ikke minst på grunnlag av deres jødehat.

En af dens [nasjonalsosialismens] mest eiendommelige doktriner er, at man ikke ma se paa Frankrige som den farlige fiende. Skylden for krigen og de forfærdelige tilstande, som den har bragt med sig, ligger hos jøderne og den internationale pengemagt. Hvis jøderne blev kastet ud, vilde Tyskland være reddet! I sandhed en enkel maade at gjenreise et ruineret folk paa.

[...] Den samme sygelige ubeherskethed, som Hitler viser, er ogsaa hans underførere i besiddelse af, og man faar et levende indtryk af hele den nationalsocialistiske bevægelse, naar man ser den

³⁸¹ «Fascismen i Bayern [...]» i *Aftenposten* nr. 669, 21/12-1922.

³⁸² «Fascismen i Bayern [...]» i *Aftenposten* nr. 669, 21/12-1922.

³⁸³ Roughtvedt, 2007: 267-268.

³⁸⁴ Roughtvedt, 2007: 264.

fremgangsmaade, de anvender. En meget kjær beskæftigelse for disse revolutionære er at pryde op jøder paa gaden. De vanskeligheder, som den tyske stat for tiden kjæmper med, lader sig neppe udrydde ved saa enkle midler.³⁸⁵

I denne artikkelen ble det også hevdet at Hitler hadde hatt et anfall av sinnssykdom etter verdenskrigen, og med en tydelig sarkasme ble det antydnet at dette måtte være forklaringen på hans «ubeherskede» framferd. Avslutningsvis ble hans fremferd beskrevet som ikke «synderlig afbalanceret».³⁸⁶ Artikkelen tone må kunne sies å ha vært på grensen til latterliggjørende. Nasjonalsosialistenes «jødiske» fiendebilde ble nærmest omtalt som håpløst forenklet.

Den tredje og siste artikkelen som kom på trykk om nasjonalsosialismen før kuppforsøket i november 1923 sto i sterk kontrast til den forrige. Denne artikkelen var skrevet av journalisten Jonas Schanche Jonassen. Jonassen var fra 1922-1928 fast utenriksmedarbeider for *Tidens Tegn*, med base i Roma.³⁸⁷ Artikkelen inneholdt blant annet et intervju med Hitler, men også en lengre innledning, formodentlig skrevet av Jonassen selv, som begeistret introduserte det han forsto som den fascistiske bevegelse. Jonassen omtalte, som Elvestad, nasjonalsosialismen som den tysk-bayerske versjonen av en pan-Europeisk fascistisk bevegelse. Jonassens forståelse av fascisme var at det var en bevegelse som var «sprunget spontant frem fra unge hjerter og hjerner for med alle til raadighet staaende midler at redde fædrelandet saavel fra indre som ydre fiender», med «paagaaende nasjonalisme og aktiv antibolsjevisme» som sentrale kjennetegn.³⁸⁸ Han skrev at han regnet med at denne fascismen snart ville få sitt nasjonalt unike utslag i Norge også, slik den hadde fått det i Tyskland og Italia. Ungdommen ute i Europa var blitt våkne og bevisste, det måtte den norske ungdommen også. Det sto mellom å leve i «et frit Europa eller synke ned i halvasiatisk barbari og bli benaadet Sektions-Europa under Moskva. Derfor blir kampen i sin allerdypeste mening om korset, kristenmerket, eller om sovjetstjernen, det hedenske pentagram, skal seire.»³⁸⁹

Jonassen gikk i artikkelen langt i å hylle Hitler og det han oppfattet som den fascistiske bevegelse. Men den fienden Jonassen så ut til å mene at fascismen ville redde Europa fra, var først og fremst bolsjevismen, ikke jødedommen. «Jødene» og nasjonalsosialistenes antisemittisme ble knapt nevnt i denne artikkelen. Kun i intervjuet med Hitler, som for øvrig

³⁸⁵ Usignert: «Tysklands nyeste folkefører.» i *Aftenposten* nr. 63, 3/2-1923: 5.

³⁸⁶ «Tysklands nyeste folkefører.» i *Aftenposten* nr. 63, 3/2-1923.

³⁸⁷ Valaker, 1999: 25.

³⁸⁸ Jonas Schanche Jonassen: «Hos Adolf Hitler, “den tyske frihetsbevægelses fører”.» i *Aftenposten* nr. 610, 20/10-1923: 1-2.

³⁸⁹ «Hos Adolf Hitler [...]» i *Aftenposten* nr. 610, 20/10-1923.

utgjorde en mindre del av artikkelen, ble «jødene» nevnt i en bisetning, da Hitler nevnte at det «importerte [...] væsteuropæiske jødisk-inficerte demokrati» hadde spilt fallitt i Tyskland. Men i Jonasens fremstilling var nasjonalsosialistenes store fiende bolsjevismen. Det er tvilsomt at Jonassen totalt hadde unngått å legge merke til nasjonalsosialistenes jødefiendtlighet. Det er mer troverdig å tro at han bevisst unnlot å fokusere på dette aspektet ved bevegelsen. Det bør bemerkes at denne artikkelen kom på trykk akkurat i dagene da jernstreiken hadde begynt, og den antibolsjeviske agitasjonen i *Aftenposten* begynte å tilspisses (se kapittel 5). Muligens er det en sammenheng her.

Lite vites om Jonassen i denne perioden, men våren 1920 skal han ha vært til stede ved minst én forelesning holdt av Albert Einstein i Berlin, da Einstein ble pepet ut av kritiske studenter. Jonassen skrev den gang en reportasje om dette i VG og fordømte de kritiske studentene, som han mente var antisemitter. Han signerte også en støtteerklæring som flere studenter skrev til Einstein.³⁹⁰

Hitlers mislykkede kuppforsøk fant sted få uker etter publiseringen av Jonasens artikkel. Kuppet var foranlediget av en opphetet konflikt mellom Bayern og sentralmakten. Kort tid i forveien var ministerpresident von Kahr blitt tildelt vide fullmakter for å kunne forhindre mulige kuppforsøk. Men på et politisk ølhallmøte der von Kahr forsøkte å vinne tilslutning brøt Hitler og hans partifeller inn og tok kontroll over møtet. Von Kahr ble med en pistol presset i ansiktet tvunget til å proklamere sin støtte til Hitler, som erklærte kupp. Men da solen sto opp ble det klart at von Kahr allikevel ikke hadde tenkt å støtte kuppet, og at han istedet hadde mobilisert lojale politistyrker for å slå det ned. Nazistene forsøkte å samle støtte i befolkningen ved å gjennomføre en marsj gjennom byen, men kuppet endte på brutalt vis da soldater skjøt inn i den fremmarsjerende gruppen.³⁹¹

Elvestad ser ikke ut til å ha skrevet mer om nasjonalsosialistene for *Aftenposten*, men forfatteren Andreas Haukland (1873-1933), som nevnt en av de andre nordmennene i München-kretsen, fikk publisert en reportasje en ukes tid etter kuppforsøket. Haukland ser ut til, i likhet med Elvestad, å ha oppholdt seg i byen Murnau utenfor München i kuppøyeblikket.³⁹² Hauklands reportasje skildrer hvordan han morgenen etter satt på i en bil med nasjonalsosialister som var på vei fra Murnau inn til München for å slutte seg til kuppet.³⁹³ I løpet av turen blir bilen stanset av tyskere som har fått høre at von Kahr har

³⁹⁰ N. V. Johansen, *Einstein i Norge*, Oslo 2005: 28-30.

³⁹¹ I. Kershaw, *Hitler – Overmot og nederlag*, Oversatt utg. av Carsten Carlsen, Oslo 2010: 159-163.

³⁹² Roughtvedt, 2007: 270-273.

³⁹³ Andreas Haukland: «Hitler og von Kahr.» i *Aftenposten* nr. 668, 16/11-1923: 3-4.

sviket Hitler og at kuppet har mislykkes. Hauklunds fokus i artikkelen er på den oppstemte følelsesmessige spenningen og forventningen til personene i bilen, som så blir avløst av fortvilelse når nyhetene om sviket når dem. Hvorvidt det kun er nazistenes følelser han beskrev, eller også hans egne, er uklart. Men inntrykket man sitter igjen med er at Haukland tydelig lot seg rive med og selv var følelsesmessig involvert. Nasjonalsosialistenes følelser og forventninger var levende beskrevet (han sammenlignet på et punkt stemningen med 7. juli 1905) og selv i reportasjens naturskildring speilet Haukland deres følelser. Før nyheten om «sviket» nådde dem, skrev Haukland at «Landet synes at blusse av fryd, som en brud, som gaar sin brudgom imøte.»³⁹⁴ Etter at nyheten hadde nådd dem, skrev han: «Landskapet er graat, som mine fællers sind. En raa, isnende taake ruller hen over det graa land. Vi kjører gjennom alleer av mørke bladløse trær, som strækker sine ribbede grener efter os, som lange dødningearmer, med sorte, sprikende fingrer.»³⁹⁵

Perspektivet som ble gjengitt i reportasjen var helt og holdent nasjonalsosialistenes. Bayrere som ikke støttet Hitler fantes knapt i Hauklunds fremstilling, spesielt ikke etter von Kahrs «svik». På den andre side bedyret han på et punkt sin upartiskhet: «Jeg dømmer ikke. Jeg tar ikke parti. Det er ikke min mening at forsvare eller dadle hverken von Kahr eller Hitler. Jeg bare fortæller, hvad jeg hørte og saa.»

Men at Haukland i denne tid skulle la seg begeistre av en politisk bevegelse som Hitlers, er ikke utenkelig. Et blick på de andre artikler Haukland skrev for *Aftenposten* innen den samme perioden indikerer dette. I spredte artikler og leserinnlegg fra 1920-1924 viste han både at han nærte en forakt for kommunisme (sosialismen spilte i følge ham på «de underlegnes misundelige egoisme») og at hans syn på internasjonal politikk var dominert av forestillinger om rase og rasetilhørighet.³⁹⁶ På dette grunnlaget mente han blant annet at Norge burde ha støttet Tyskland i verdenskrigen, og man burde ha støttet Russland i konfliktene mot Finland:

I den kamp, hvor vore frænder, germanerne, stod mod hele den øvrige verden, var vor sympathi med kelterne, romanerne, mongolerne, negrene og alt det øvrige sammenskrab af folkeslag, som var mænget sammen for at knuse vore racebrødre, germanerne. Og i al tvist mellem Rusland og Finland var vor sympathi med asiaten, finnen, mod arieren, russeren.³⁹⁷

³⁹⁴ «Hitler og von Kahr.» i *Aftenposten* nr. 668, 16/11-1923.

³⁹⁵ «Hitler og von Kahr.» i *Aftenposten* nr. 668, 16/11-1923.

³⁹⁶ Andreas Haukland: «Proletariatets diktatur» i *Aftenposten* nr. 99, 26/2-1921: 1.

³⁹⁷ Andreas Haukland: «Racefølelse.» i *Aftenposten* nr. 361, 24/7-1920: 5. Dette er for øvrig det eneste tilfellet jeg har kommet over der *Aftenpostens* redaksjon følte behov for å presisere at artikkelens innhold ikke representerte avisens offisielle holdning.

At Hauklands syn på jøder var blitt påvirket av hans opphold i München tydet en reportasje fra 1924 på. Her beskrev Haukland hvordan «østens jøder» hadde «strømmet» til det kriserammede Wien. Og som åtseldyraktige «Schiebere» hadde de gjort seg «fete og rike» der, inntil Wiens økonomi bedret seg.

Men da byen begyndte at komme paa fote igjen og befolkningen fik noget at æte og reiste sig fra hungerleiet, da trivdes ikke aadseldyrene der, da sperret de op sine store, krokete næser og veiret liklukten fra Tyskland. Og saa strømmet de ut fra Wien. Fetere, men lige rovgriske, styrtet de sig over Berlin og de andre tyske byer.³⁹⁸

Reportasjen hadde ellers sterk brodd mot spekulanter, og blant dem var det også ikke-jødiske tyskere, måtte Haukland innrømme. Spekulantene var de eneste som hadde god råd i dagens Tyskland, skrev han. Haukland skrev også for andre aviser fra sitt hjem i Tyskland. I juli 1922 skrev han i *Nationen*, i anledning Rathenau-drapet, til forsvar for de «nasjonale krefter» som førte kamp mot den mektige og konspiratoriske «verdensjødedommen».³⁹⁹ Han rettet fokus mot den «jødiske presse-magt» som utnyttet drapet til å drive propaganda mot de nasjonalistiske partier, samtidig som han også fremstilte den russiske revolusjon som del av en «jødisk» plan for verdensherredømme.⁴⁰⁰ Haukland skrev med andre ord jødefiendtlige tekster i flere norske aviser i perioden.

Som nevnt ble det i forbindelse med kuppforsøket utøvd antisemittisk vold mot jøder. Berlinkorrespondent Axel Thorstad rapporterte allerede i dagene før kuppforsøket om opptøyer i Berlin som var blitt ansporet av «Antisemitiske opviglere». De gikk løs på «alle forretninger, man antok tilhørte jøder, plyndret og ødela. Spaserende jøder blev overfaldt og mishandlet.»⁴⁰¹ Thorstads tone var preget av nyhetssjangerens saklighet, men samtidig klart fordømmende overfor voldsbruken og antisemittismen.

Våren 1924 fant rettssaken mot kuppmakerne sted. Rettssaken ble omtalt et par ganger i *Aftenposten*, men nazistenes jødefiendtlighet ble knapt nevnt i denne forbindelse. Den

³⁹⁸ Andreas Haukland: «Spanferkel.» i *Aftenposten* nr. 5, 4/1-1924: 4.

³⁹⁹ Simonsen, 2009, 43-44.

⁴⁰⁰ Simonsen, 2009, 43-44.

⁴⁰¹ Axel Thorstad: «Riksregjeringen kalder alle forfatningstro borgere op til kamp for republikken» i *Aftenposten* nr. 643, 6/11-1923: 2.

Se forøvrig artikler signert A.T. i *Aftenposten* nr. 646, 649 og 652, 7-9/11-1923 for mer fra Thorstads dekning av kuppforsøket og opptøyene i Berlin.

voldelige antisemittismen møtte på denne tid økt motvilje i Tyskland.⁴⁰² Da Hitler slapp ut av fengselset igjen, tonet han lenge også ned den jødefiendtlige retorikken.⁴⁰³ Disse tendensene ble reflektert i *Aftenposten*, og etter våren 1924 ble tysk antisemittisme sjelden nevnt.

Diskusjon og oppsummering

En sammenligning av artiklene som omhandlet nasjonalsosialismen forteller oss at de som var tettest på, var de med mest positiv innstilling. Jonasen var tydelig begeistret for nasjonalsosialismen som en fascistisk bevegelse, og han ga uttrykk for et ønske om etableringen av en lignende bevegelse i Norge.⁴⁰⁴ Elvestad skal også ha vært begeistret for fascismen, selv om hans artikkel i *Aftenposten* var langt mer avmålt og analytisk enn Jonasens.⁴⁰⁵ Hauklands artikkel om Ølhallkuppet og von Kahrs «svik» omtalte i liten grad nasjonalsosialistenes politiske program direkte.⁴⁰⁶ Men den artikkelen, sammen med den senere artikkelen som beskrev de åtselaktige «jødiske» spekulantene som gjorde seg fete på Tysklands ulykke, gir et inntrykk av at også han var fascinert av nasjonalsosialistene.⁴⁰⁷

Artikkelen fra 3. februar 1923 fremstår som den klart mest kritiske artikkelen.⁴⁰⁸ Den skiller seg fra de tre førstnevnte på et par punkter: Denne artikkelen var uten signatur, noe som tyder på at den ikke var skrevet av en frilansjournalist. Det kan ha vært Axel Thorstad, daværende Berlinkorrespondent, som skrev denne artikkelen – uten at vi kan vite dette sikkert. Artikkelen henviste til «etterretningerne fra Bayern» som sin kilde, mens de andre tydelig bygde på personlige inntrykk.⁴⁰⁹ På disse to punktene, og på den svært kritiske holdningen, skiller artikkelen seg både fra Elvestad, Jonasen og Hauklands artikler. Poenget er at flere av artiklene om nasjonalsosialismen ser ut til å ha vært skrevet av personer som næret en personlig interesse, eller til og med begeistring, for disse bevegelsene, og som oppsøkte dem. I rollen som frilansere kan de ha øynet en mulighet til å formidle sin begeistring for bevegelsen til et norsk publikum. Det kan synes som om de langt på vei også fikk denne muligheten. Gjennomgangen viser imidlertid at det var ingen som eksplisitt bifalt bevegelsens antisemittisme, og i hvert fall ikke den antisemittiske volden. Haukland nevnte bare svært knapt jødefiendtligheten, men han skrev tross alt generelt lite om bevegelsens

⁴⁰² Lorenz (b), i Berg Eriksen m.fl., 2009: 394.

⁴⁰³ Lindemann, 1997: 493-494, 501-502.

⁴⁰⁴ «Hos Adolf Hitler, [...]» i *Aftenposten* nr. 610, 20/10-1923.

⁴⁰⁵ «Fascismen i Bayern [...]» i *Aftenposten* nr. 669, 21/12-1922.

⁴⁰⁶ «Hitler og von Kahr.» i *Aftenposten* nr. 668, 16/11-1923.

⁴⁰⁷ «Spanferkel.» i *Aftenposten* nr. 5, 4/1-1924.

⁴⁰⁸ «Tysklands nyeste folkefører.» i *Aftenposten* nr. 63, 3/2-1923.

⁴⁰⁹ «Tysklands nyeste folkefører.» i *Aftenposten* nr. 63, 3/2-1923.

ideologi. Elvestad bemerket den og kritiserte den som «krass».⁴¹⁰ Jonassen fortiet den. Antisemittismen var ikke det sentrale aspektet ved den nasjonalsosialistiske ideologi de ville presentere for det norske folk.

De ovenstående artiklene viser hvordan *Aftenposten* rapporterte og forholdt seg til antisemittisme som begrep og fenomen. Fokuset i dette kapittelet har vært på den tyske antisemittismen, da det var antisemittismens tyske uttrykk som det ble skrevet oftest om. Forekomster av antisemittisme i Norge var så godt som aldri et tema i *Aftenposten*. I tråd med det ovenstående, kan vi umiddelbart konkludere med at antisemittismen i Tyskland var et kjent fenomen. Det ble tidlig i vår periode, i 1920, bemerket hvordan antisemittisme var del av noen tyske «kontra-revolutionæres» agitasjon.

Når det kommer til synet på antisemittisme, er det verdt å merke at ingen identifiserte seg med den. Ingen kalte seg antisemitt eller uttalte seg udelt positivt om antisemittisme. Inntrykket vi får, er at svært få offentlig ville bekjenne seg selv som antisemitt. Noen av *Aftenpostens* skribenter viste tydelig begeistring for nasjonalsosialismen, men selv de som uttalte seg mest positivt om nasjonalsosialismen, var ikke nødvendigvis positive til dens antisemittisme. De ordene som ble brukt i forbindelse med omtale av «antisemitisme» var ord som «jødehat», «ubehersket» og «krass». Inntrykket man får er at det å være «antisemit» ikke var stuereint, det var for voldsomt og mobb-aktig. Dette inntrykket understøttes av intervjuet med Martha Steinsvik fra 1925. Steinsvik, som reiste rundt med foredrag om den trusselen hun mente jøder og jesuitter utgjorde, innledet intervjuet med å forsikre om at hun «selvsagt» ikke var noen «jødehater».⁴¹¹ Hun så ut til å føle et behov for å understreke at hennes ønske om å gjeninnføre jødeparagrafen var basert på velfunderte argumenter og reelle problemer, ikke irrasjonelt hat. Med andre ord kan det virke som om at det ikke var politisk korrekt å være «antisemit».

Det betyr ikke at antisemittiske holdninger og myter ikke ble uttrykt i *Aftenposten*, tvert imot. Underhånden både gjenga og sluttet man seg til jødefiendtlige stereotypier og anklager. Selv skribenter som etter alt å dømme var sympatisk innstilt mot jøder, som Anton Mohr og Fredrik Böök, så ut til å være påvirket av de antisemittiske anklagene som ble lagt frem. Böök rettet for eksempel i sin reportasje fra Palestina i 1925 en harmdirrende pekefinger mot folk i Norden, som lettsindig behandlet antisemittisme som en «lek og en sport eller en moralsk intellektuel reaktion», uten å forstå at den faktisk kunne lede til vold og

⁴¹⁰ «Fascismen i Bayern [...]» i *Aftenposten* nr. 669, 21/12-1922.

⁴¹¹ «Jøder og jesuitter.» i *Aftenposten* nr. 230, 6/5-1925.

grusomheter.⁴¹² Men bare tre år tidligere hadde han selv skrevet en reportasje for *Aftenposten* fra Wien, hvor han hevdet at «jødene» hadde tatt over i det angivelig oppløsningspregete Østerrike og dannet en ny overklasse, et «bankaristokrati».⁴¹³ Dette understreker hvor utbredte stereotypene om jødene var, og at man ikke alltid evnet å gjenkjenne antisemittisme når den opptrådte. Spørsmålet må så være hva man i *Aftenposten* forsto som antisemittisme.

Banik har observert hvordan man i mellomkrigstidens Norge ofte møtte antisemittiske holdninger med «likegyldighet eller fraværende kunnskap om fenomenet».⁴¹⁴ I *Aftenpostens* tilfelle kan det hende at det eksisterte en utbredt mangel på kunnskap og bevissthet om antisemittisme blant avisens medarbeidere, men jeg mener at vi også kan observere en tidvis genuin uvilje mot jøder. Som vi har sett, var det langt på vei kun vold mot jøder som ble eksplisitt fordømt av avisen. Bortsett fra dette, ble de fleste former for antisemittisme akseptert i *Aftenposten*.

I Feins definisjon av antisemittisme skilles det mellom antisemittiske handlinger, holdninger og kultur. Voldsbruk fremheves som én type antisemittisk handling, men også politisk mobilisering mot jøder, og sosial og juridisk diskriminering, anses av Fein som antisemittiske handlinger.⁴¹⁵ Som vi så i kapitlet om «bolsjevikjøden», anvendte *Aftenposten* «bolsjevikjøder» som fiendebilde i sin politiske agitasjon mot den kommunistiske delen av arbeiderbevegelsen, og de tok standpunkt mot jødisk innvandring spesifikt. Jeg mener med andre ord at *Aftenposten*, ifølge Feins definisjon, langt på vei også deltok i og oppfordret til antisemittiske handlinger. Det var kun ved voldsbruk mot jøder at grensen tydelig ble trukket for hva som var uakseptabel «antisemitisme». Nær alle andre former og uttrykk for antisemittisme – både som holdninger, kultur eller handlinger – kunne i denne perioden få innpass og finne aksept i *Aftenpostens* spalter.

Funnene i dette kapitlet viser en viss kontinuitet fra 1920-tallet, til de forhold Tormod Valaker har beskrevet på 1930-tallet, da *Aftenposten* i lag med deler av den borgerlige presse både bejublet nazistenes anti-kommunisme, godtok antisemittiske narrativer, og reagerte med forståelse på hvordan tyskerne løste sitt «jødeproblem».⁴¹⁶ Men det ser, slik Valaker legger det frem, ut til å ha vært færre kritiske røster i *Aftenposten* på 1930-tallet. Axel Thorstad, som utmerket seg som en av stemmene i *Aftenposten* på 1920-tallet som forholdt seg kritiske til den tyske nasjonalsosialisme og den voldelige jødefiendtligheten, ser ut til å ha endret sin

⁴¹² «Jordbruket i Erez Israel.» i *Aftenposten* nr. 396, 7/8-1925.

⁴¹³ Fredrik Böök: «Wien og Tysk-Østerrige.» i *Aftenposten* nr. 255, 20/5-1922: 1-2.

⁴¹⁴ Banik, i B. Hagtvedt, Nik. Brandal og D. E. Thorsen (red.), 2014: 386.

⁴¹⁵ Fein, 1987: 67.

⁴¹⁶ Valaker, 1999: 17-18, 45-46, 71-79.

tone i de artiklene Valaker gjengir fra 1930-tallet. Da han skrev om boikotten av jødiske forretninger som nazistene arrangerte 1. april 1933, mente han at nordmenn ikke måtte dømme ut fra norske forhold. De tyske forhold var annerledes, og nordmenn hadde ikke forutsetning til å felle dom over måten tyskerne håndterte sine jøder på. Dessuten var jødene selv skyld i boikotten, på grunn av den «tåpelige og hodeløse agitasjon» de hadde reagert med da de første ryktene om nazistiske overgrep spredte seg.⁴¹⁷ I løpet av perioden mellom 1920-25 og 1930-tallet, og i takt med at den nasjonalsosialistiske bevegelse vokste både i anseelse og omfang i Tyskland, ser *Aftenposten* med andre ord ut til å ha mistet noen av sine kritiske stemmer. Samtidig fikk ukritiske stemmer, som Haakon Øverland, stige i rekkene. I 1930 var han blitt utenriksredaktør for *Aftenposten*.⁴¹⁸ Øverlands karriere og senere forfremmelse understreker inntrykket av at kunnskap om og kritisk holdning til antisemittisme ikke ble oppfattet som noen nødvendighet for et redaksjonsmedlem i det som var en av landets aller største aviser.

⁴¹⁷ Valaker, 1999: 39.

⁴¹⁸ Valaker, 1999: 72. og *Pressefolk*, 1939.

Kapittel 7 - Oppsummerende diskusjon

Denne oppgaven har forsøkt å gi et helhetlig bilde av hvordan jøder ble omtalt i *Aftenposten*, og å forklare hvorfor de ble omtalt slik. Oppgaven har tatt for seg holdninger uttrykt i tekster fra et bredt spekter av avissjangre, med en rekke kjente og ukjente opphavsmenn, og noen få opphavskvinner. Formålet har ikke vært kun å fokusere på den redaksjonelle holdning, avisens «offisielle» mening, men å si noe bredere om de rådende holdningene til jøder. *Aftenposten* var på denne tiden en stor avis som var tydelig lokalisert i det politiske landskap, og i tråd med dette mener jeg at mine funn kan utledes til å identifisere noen tankestrømninger på den borgerlig-konservative høyresiden i politikken generelt.

Selv om jeg mener denne oppgaven identifiserer noen konkrete tankestrømninger blant *Aftenpostens* bidragsytere og lesere, har jeg ikke grunnlag for å hevde at tankestrømningene besatte en særskilt dominerende posisjon i den borgerlig-konservative kollektive bevissthet. Artikler som omhandlet eller nevnte jøder utgjorde en relativt liten del av *Aftenpostens* samlede produksjon i denne perioden. Det jeg imidlertid har grunnlag for å hevde, er at de holdningene som er gjengitt her, er representative for det synet på jøder som ble uttrykt i avisen. Når man dessuten ser funnene i denne oppgaven i sammenheng med de forhold som vi i kapittel 2 så at Valaker, Lorenz, Emberland, Foskum og Simonsen har beskrevet, bekreftes og forsterkes vissheten om at det i mellomkrigstidens Norge fantes jødefiendtlige holdninger som ofte og uten kontrovers kom til uttrykk både i de presseorganer som identifiserte seg med den borgerlig-konservative bevegelse, og de som sognet til bondebevegelsen.⁴¹⁹ Hvorvidt slike holdninger også kom til uttrykk i aviser som identifiserte seg med andre politiske retninger, eller hvordan disse forholdt seg til den jødefiendtligheten vi så langt kjenner til, gjenstår det for den fremtidige forskning å svare på.

«Bolsjevikjøden» sett i lys av Feins arketyper

Et av de tydeligste trekkene i *Aftenpostens* omtale av «jøder» i denne perioden, er hvordan de ble inkludert som del av det fiendebildet man hadde av kommunister. Forestillingen om at jøder styrte i Sovjetunionen, og at «bolsjevikjøder» opptrådte som pådrivere for revolusjon og lederskap for bolsjevik og kommunister var tidlig i perioden vel etablerte. Utover i perioden, med stortingsvalget i 1924 som et mulig høydepunkt, ble disse forestillingene også

⁴¹⁹ Valaker, 1999: bl.a. 37-39, 70-72, 78; Lorenz, 2011: 38; Simonsen, 2009; Foskum, 2005 og Emberland i Berg Eriksen m.fl., 2009: 401.

inkorporert som fiendebilder i agitasjon mot den kommunistiske delen av den norske arbeiderbevegelsen.

Gjennomgangen av *Aftenposten* har vist at noen av Feins arketyper av anklager mot jødene forekom langt oftere enn andre.⁴²⁰ «Bolsjevikjøden» personifiserte elementer fra flere av Feins «jødiske» arketyper, men han var først og fremst en revolusjonær, en som utfordret og truet det bestående samfunn og de rådende autoriteter. «Bolsjevikjøden» var, i utgangspunktet, en «Rød jøde». Med dette som grunnlag, ble elementer fra «Shylock»- og «Judas»-bildet tidvis inkorporert. «Bolsjevikjøden» i seg selv må naturlig nok forstås som en relativt ny figur i Norge, som ble spredt i forbindelse med den russiske revolusjonen i 1917 og den påfølgende borgerkrigen. Men i tillegg til å ha utgjort et nytt innslag i galleriet av etablerte forestillinger om «jøder», ser den truende «bolsjevikjødens» inntreden også ut til å ha aktivert og aktualisert de latente forestillingene, som for eksempel at jøder var griske og dyktige med penger.

Før vi går videre, er det også verdt å merke seg hvilke av Feins arketyper som *ikke* forekom i *Aftenposten*. «Demonologiske jøder» og «litterlige jøder» opptrådte svært sjeldent. Det eneste klare tilfellet av noen av disse arketyperne jeg har funnet, er fra da *Aftenpostens* medarbeidere reagerte med vemmelse over at to ikke-jødiske norske kvinner vitnet til fordel for Chaim Moisei Klas i rettssaken mot ham. At den «litterlige jøden» opptrådte, skjedde med andre ord bare unntaksvis, i et ekstremtilfelle. Dette kan tas som et tegn på at disse antisemittiske arketyperne ikke lå som latente forestillinger i den norske kultur i samme grad som forestillingene om jøder som griske eller slø.

Det «bolsjevikjødiske» fiendebildet fremsto for det meste som en ytre og abstrakt trussel. Dette er ikke overraskende, gitt at jøder utgjorde en forsvinnende liten andel av den norske befolkningen.⁴²¹ Men de kraftigste antisemittiske ytringene kom da *Aftenposten* rettet sitt fokus mot konkrete jøder i Norge, det vil si mot gruppen av innvandrede jøder i Oslo, og mot enkeltpersonen Chaim Moisei Klas. *Aftenpostens* dekning av straffeforfølgelsen av Klas bør forstås som et tilfelle der avismedarbeiderne for én gangs skyld fikk muligheten til å skrive om en konkret person som i deres øyne passet til bildet på en «bolsjevikjøde». Denne muligheten grep de med begge hender.

⁴²⁰ Fein, 1987: 72.

⁴²¹ Emberland, i Berg Eriksen m. fl., 2009: 403.

Gode og dårlige jøder?

Det er flere tegn på at man i *Aftenposten* ikke anså alle «jøder» som like ille.

Som vi har sett, fantes det i mellomkrigstidens Europa utbredte forestillinger om at jøder hadde et utseende som skilte dem ut, med andre ord at de hadde et annet utseende enn normen. En stereotyp oppfatning av det «jødiske» utseende involverte en rekke patologiserte, «stygge» og «umandige» eller feminine kroppslige trekk, som kortvoksthet, stor nese, overvekt, plattfothet og hjulbenthet. Denne stereotypen var med andre ord svært negativt ladet. Stereotypen forekom også i *Aftenposten*. Den ble brukt både til å beskrive faktiske jødiske personer i journalistiske artikler, og til å beskrive fiktive jøder i den skjønnlitteraturen redaksjonen valgte å trykke som føljetonger. Kommunisten Leon Trotskij ble beskrevet helt i tråd med den negative jødiske stereotypen, mens sionistlederen Chaim Weizmann ble det ikke. Dette gir en antydning av at man var mildere stemt mot jøder som ble forbundet med andre og kanskje mer spiselige politiske holdninger enn kommunisme.

Likedan ser man ikke ut til å ha mislikt alle jøder som ble forbundet med penger like kategorisk som man mislikte jøder som ble forbundet med kommunisme. Det fantes forestillinger om at noen jøder var svært rike og hadde makt i finansverdenen, men dette ble ikke fremstilt som noen samfunnstrussel eller gjort til noe fiendebilde på samme måte som «bolsjevikjøden» ble. På denne måten skilte *Aftenpostens* jødefiendtlighet seg fra den jødefiendtligheten Simonsen har beskrevet i bondeavisene *Nationen* og *Namdalen*, hvor også polemikk mot negativ «jødisk» kapitalisme i større grad gjorde seg gjeldende.⁴²² Ifølge verdenssynet som kom til uttrykk i *Aftenposten* utgjorde ikke «jødisk» kapitalisme den samme trusselen som «jødisk» kommunisme gjorde.

Dette mener jeg kan antyde at politisk standpunkt spilte en sentral rolle i *Aftenpostens* holdning til jøder. Man mislikte ikke jøder kategorisk, det fantes formildende og skjerpende faktorer. Det var kommunistiske jøder som ble mislikt sterkest.

Som et tillegg til dette vil jeg bemerke at selv om det fantes en utbredt, om enn muligens ubevisst, forestilling om at «jøder» hadde et gjenkjennelig og u-nordisk utseende, bør ikke dette tolkes dithen at forestillinger om at jødene utgjorde en egen rase var spesielt sentrale i holdningene til jøder som ble uttrykt i *Aftenposten*. Jøder ble omtalt både som tilhengere av en religion, og som tilhørende en «rase». Det ser ikke ut til at velutviklede forestillinger om hva det innebar at jødene tilhørte en egen rase var særlig utbredt.

⁴²² Simonsen, 2009: 109-110.

***Aftenpostens* rolle som aktør**

Som jeg argumenterte for i teoridelen av denne oppgaven, hadde *Aftenposten* i denne perioden en posisjon som premissleverandør i den norske offentligheten. Men spørsmålet om hvorvidt avisen burde anses som en selvstendig aktør med kraft til å påvirke sitt publikums holdninger, eller en speiling av eksisterende forestillinger, forble åpent. Det korrekte svaret er nok at det dreier seg om en vekselvirkning, men etter undersøkelsen av *Aftenposten* i denne perioden synes det klart at den rollen *Aftenposten* spilte som påvirkende og bevisst aktør særskilt må bemerkes.

De *Aftenposten*-artikler som er blitt lagt frem i denne oppgaven, bør ikke oppfattes som kun en uheldig og ukritisk, men til syvende og sist ubevisst, gjengivelse av andres antisemittiske anklager mot jøder. Det er tydelig at man mente å uttale seg negativt om jøder, det var ikke noe som skjedde intensjonsløst. Selv om man i *Aftenposten* ikke identifiserte seg selv som antisemitter, fantes det en genuin uvilje mot jøder blant flere bidragsytere og redaksjonsmedlemmer. For eksempel ble påstanden om at «jøder» styrte i Moskva ikke bare godtatt, man begynte også å bruke denne «kjensgjerningen» i sin egen politiske agitasjon. I debatten om de påstått negative effektene av jødisk innvandring som gikk sommeren 1924, fungerte avisen bokstavelig talt som premissleverandør; debatten ble startet og ført an av et av avisens redaksjonsmedlemmer. Når det kom til straffeforfølgelsen av Chaim Moisei Klas, valgte man i *Aftenposten* svært ofte å vinkle dekningen inn mot Klas' jødiske opphav. I tilfeller som disse er det tydelig at *Aftenposten* selv spilte en rolle i å spre forestillingen om «bolsjevikjøder». Når Emberland hevder at latent norsk antisemittisme ble aktivisert i denne perioden, blant annet som følge av revolusjonsfrykt, mener jeg derfor man bør kunne anse sentrale redaksjonsmedlemmer i *Aftenposten* som aktører som bidro i denne prosessen.⁴²³

Konklusjon

Jeg har i denne oppgaven hevdet at forestillingene om jøder som ble uttrykt i *Aftenposten* i perioden fra 1920 til 1925 i stor grad var negative og preget av stereotyper. Det fantes et variert galleri av fiendtlige og nedlatende forestillinger om jøder, både om hvordan de så ut, oppførte seg og hva de tilførte samfunnet. Forestillingen som var spesielt fremtreden i *Aftenposten* i denne perioden var den at jøder ofte opptrådte som lederskap og pådrivere blant kommunister, spesielt i Russland. Denne skikkelsen ble oftest kalt en «bolsjevikjøde.» Forestillingen om at «jøder» styrte i Russland ble gjennom hele perioden gjentatt og

⁴²³ Emberland, i Berg Eriksen m. fl., 2009: 401.

sementert som en kjensgjerning i nyhetsartikler og lederartikler. Fra høsten 1923 til våren 1925 dannet forestillingen også grunnlag for en antisemittisk agitasjon som rettet seg både mot den kommunistiske delen av den norske arbeiderbevegelsen, som ble anklaget for å være underordnet «bolsjevikjødene», og mot jøder i Norge. Medarbeidere i avisen uttrykte i denne perioden sterk skepsis til jødisk innvandring, og fra lederplass ble det krevd at en norsk kommunist skulle utvises fordi han var jøde. Frykt for revolusjon og kommunistisk styre var den drivende kraft i *Aftenpostens* antisemittisme i denne perioden.

Når det kom til andre temaer som jøder kunne bli forbundet med i *Aftenposten*, som sionisme og internasjonal kapitalisme, ser vi i større grad en ambivalent holdning. Latente antisemittiske forestillinger om jøder kunne også bli uttrykt i forbindelse med disse temaene, men det ble ikke bygget og opprettholdt et truende fiendebilde ut i fra disse forestillingene slik det ble ut fra forestillingen om «bolsjevikjøden».

Det er viktig å understreke at antisemittiske uttalelser i svært stor grad forble uimotsagt gjennom hele perioden. Protestene som kom på trykk kan telles på én hånd, og i flere av disse tilfellene var det representanter for det jødiske miljøet selv som protesterte. *Aftenpostens* medarbeidere identifiserte etter alt å dømme ikke seg selv som antisemitter. Det er allikevel tydelig at flere av avisens medarbeidere hadde antisemittiske holdninger, og det ser ut til å ha vært bred aksept både i avisens redaksjon og blant leserne for at slike meninger gjennom hele perioden kom på trykk i *Aftenposten*.

Litteraturliste

Faglitteratur:

- Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson & R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian personality*, forkortet utg., W. W. Norton & Company, New York 1982.
- Andersson, L. M., Bilden av juden i svensk skämtpress 1910-1940, i *Svensk Historisk tidskrift* 1996, 116: 28-64.
- Angell, S. I., Frå splid til nasjonal integrasjon – Norsk nasjonalisme i mellomkrigstida, *KULTs skriftserie nr. 29/NASJONAL IDENTITET nr. 4*, Noregs forskningsråd, Oslo 1994.
- Banik, V. K., Antijødiske holdninger i mellomkrigstidens Norge, i Hagtvedt, B., Nik. Brandal og D. E. Thorsen (red.), *Folkemordenes svarte bok*, 2. utg., Universitetsforlaget, Oslo 2014.
- Banik, V. K., *Neste år i Jerusalem? Sionisme blant de norske jødene i mellomkrigstiden*, Skriftserie nr. 1, HL-senteret, Oslo 2007.
- Banik, V. K., Sionisme: Ideologi, organisering, praksis, *HL-senterets temahefte nr. 10*, HL-senteret, Oslo 2011.
- Bastiansen, H. G., Den store tekniske revolusjon 1850-1920, i Bastiansen, H. G. og H. F. Dahl, *Norsk mediehistorie*, Universitetsforlaget, Oslo 2003.
- Benz, W., Antisemitism in Europe. Traditions, Structures, Manifestations i *The Hugo Valentin Lectures, III*, Uppsala University, 2004.
- Berg Eriksen, T., m. fl., Forord i Berg Eriksen, T., H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat – Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo 2009.
- Berkowitz, M., *Western Jewry and the Zionist project, 1914-1933*, Cambridge university press, Cambridge 1997.
- Bloch-Hoell, N. E., *Pinsebevegelsen: en undersøkelse av pinsebevegelsens tilblivelse, utvikling og særpreg med særlig henblikk på bevegelsens utforming i Norge*, doktorgradsavhandling ved Universitetet i Oslo, Universitetsforlaget, Oslo 1958.
- Brakstad, I. V., Jøden som kulturell konstruksjon i Norske vittighetsblader ca. 1916-1926, i Moe, V. og Ø. Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*, Unipub, Oslo 2011.

- Christensen, O. S., *Jøder og gojim: Mottakelsen av et antisemittisk skrift fra 1910*, hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 1998.
- Cohn, N., *Warrant for Genocide – The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Serif, London 2005.
- Cohen, R. I., Recurrent Images in French Antisemitism in the Third Republic, i Wistrich, R. S. (red.), *Demonizing the Other: Antisemitism, Racism and Xenophobia*, Routledge, New York 1999.
- Dahl, H. F., *Mediehistorie – Historisk metode i mediefaget*, N.W. Damm & Søn, Oslo 2004.
- Dahl, H. F., Mediene i massesamfunnets tidsalder 1920-50, i Bastiansen, H. G. og H. F. Dahl, *Norsk mediehistorie*, Universitetsforlaget, Oslo 2003.
- Dahl, W., *Blåbriller og løsskjegg i Kristiania – Om kriminal- og spenningsromaner fra tida omkring første verdenskrig*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1975.
- Danielsen, R., *Borgerlig oppdemningspolitikk 1918-1940*, bd. 2 i F. Sejersted (red.), *Høyres historie*, J. W. Cappelens forlag a/s, Oslo 1984.
- Davidson, Ø., *Høyres aviseiere i 25 års samarbeid – 1935-1960*, Norsk Høyrepresse 1960.
- Eide, M., *Den redigerende makt – Redaktørrollens norske historie*, IJ-Forlaget, Kristiansand 2000.
- Emberland, T., Antisemittismen i Norge 1900-1940, i Berg Eriksen, T., H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat – Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo 2009.
- Fein, H., Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions, i Fein, H., (red.), *The Persisting question - Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1987.
- Foskum, K., *Nationen og antisemittismen: en undersøkelse av avisa Nationens holdning ovenfor jøder i perioden 1926-1938*, hovedoppgave i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo 2005.
- Friedländer, S., “Europe’s Inner Demons”: The “Other” as Threat in Early Twentieth-Century European Culture, i Wistrich, R. S. (red.), *Demonizing the Other: Antisemitism, Racism and Xenophobia*, Routledge, New York 1999.
- Fuglum, P., *Norge i støpeskjeen 1884-1920*, bd. 12 i K. Mykland (red.), *Norges historie*, J. W. Cappelens forlag AS, Oslo 1984.
- Gilman, S., *The Jew’s body*, Routledge, New York & London, 1991.
- Gjernes, M., Dei fyrste jødiske innvandrarane i Kristiania, i *Historisk tidsskrift* 2004, 83: 385-416.

- Gylseth, C. H., «...seg selv til det ytterste.» – Øvre Richter Frich og hans forfatterskap, J. W. Cappelens Forlag A.S., Oslo 1997.
- Haberer, E., *Jews and revolution in nineteenth-century Russia*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Harket, H., Sions vises protokoller, i Berg Eriksen, T., H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat – Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo 2009.
- Heden, R., Tidlig norsk kriminallitteratur og det antisemittiske arkiv, i Moe, V. og Ø. Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*, Unipub, Oslo 2011.
- Hindle, W., *The Morning Post 1772-1937 – Portrait of a Newspaper*, George Routledge & Sons Ltd, London 1937.
- Johansen, N. V., *Einstein i Norge*, Cappelen, Oslo 2005.
- Johansen, P. O., *Oss selv nærmest – Norge og jødene 1914-1943*, Gyldendal Norsk Forlag A/S, Oslo 1984.
- Johansen, P. O., Minst tyve år for en jøde, i *Materialisten*, nr. 4/2005, 33. årg: 31-67.
- Kershaw, I., *HITLER – Overmot og nederlag*, Oversatt utg. av C. Carlsen, Forlaget Historie og Kultur AS, Oslo 2010.
- Kjeldstadli, K., *Et splittet samfunn 1905-1935*, bd. 10 i K. Helle (red.) *Aschehougs Norgeshistorie*, H. Aschehoug & Co., Oslo 1994.
- Kjeldstadli, K., *Fortida er ikke hva den en gang var – En innføring i historiefaget*, 2. utg., Universitetsforlaget, Oslo 1999.
- Kopperud, Ø., Jøden som kulturell konstruksjon i Den norske kirke 1814-1920, i Moe, V. og Ø. Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*, Unipub, Oslo 2011.
- Lindemann, A. S., *Esau's Tears – Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Lorenz, E., Berlin: Framveksten av «den moderne antisemittismen» (a), i Berg Eriksen, T., H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat – Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo 2009.
- Lorenz, E., «Vi har ikke invitert jødene hit til landet» – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv, i Moe, V. og Øivind K. (red.), *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*, Unipub, Oslo 2011.
- Lorenz, Weimar-republikken (b), i Berg Eriksen, T., H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat – Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo 2009.

- Lorenz, E., og I. A. Dahl, Polen og Øst-Europa i mellomkrigstiden, i Berg Eriksen, T., H. Harket og E. Lorenz, *Jødehat – Antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Cappelen Damm, Oslo 2009.
- Mendelsohn, O., *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bd. 1, Universitetsforlaget, Oslo 1969.
- Moe, V. og Ø. Kopperud: Forestillinger om jøder, i Moe, V. og Ø. Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814-1940*, Unipub, Oslo 2011.
- Moss, K. B., *Jewish Renaissance in the Russian Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2009.
- Mosse, G. L., *The Image of Man – The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, New York 1996.
- McQuail, D., *McQuail's Mass Communication Theory*, 6. utg., SAGE Publications Ltd., London 2010.
- Nordin, S., *Fredrik Böök – En levnadsteckning*, Natur och Kultur, Stockholm 1994.
- Olstad, F., *Med knyttet neve*, bd. 1 i *LOs historie*, Pax Forlag A/S, Oslo 2009.
- Ottosen, R. (bindred.), *Parti, presse og publikum 1880-1945*, bd. 2 i H. F. Dahl (red.), *Norsk presses historie (1660-2010)*, Universitetsforlaget, Oslo 2010.
- Petersen, T., *Et menneske kommer derhen, hvor det vil. En mands liv – om forfatteren og journalisten Johannes Jørgensen*, Frydenlund, København 2006.
- Pinkus, B., *The Jews of the Soviet Union – The history of a national minority*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Roughtvedt, B., *Riverton – Sven Elvestad og hans samtid*, Cappelen, Oslo 2007.
- Service, R., *Lenin – En biografi* Norsk oversettelse av B. Knudsen, N. W. Damm & Søn AS, Oslo 2006.
- Simonsen, K. B., «Den store jødebevægelse» – Antisemittiske bilder av jøden i bondeavisene *Nationen* og *Namdalen*, 1920-1925, masteroppgave i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo 2009.
- Shindler, C., *What do Zionists believe?*, Granta Books, London 2007.
- Simensen, J. O., *Meningsbærer eller meningsløs? – Om avisenes samfunnsrolle*, Institutt for journalistikk, Fredrikstad 1999.
- Snildal, A., *Tyske kultursionister og forestillinger om «østjøden» 1897-1923*, masteroppgave i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, 2009.

Valaker, T., «*Litt fascisme, hr. statsminister!*», Forlaget Forum Aschehoug, Oslo 1999.

Volkov, S., *Germans, Jews, and Antisemites – Trials in Emancipation*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Wasberg, G. C., *Aftenposten i 100 år 1860-1960*, Chr. Schibsteds forlag, Oslo 1960.

Wistrich, R. S., Introduction: The Devil, the Jews, and Hatred of the “Other”, i Wistrich, R. S. (red.), *Demonizing the Other: Antisemitism, Racism and Xenophobia*, Routledge, New York 1999.

Zerubavel, Y., *Collective memory and recovered roots: The making of Israeli national tradition*, The University of Chicago Press, London 1995.

Aasvangen, L., «*En fare som truer oss alle*» - *Utgivelsen og omtalen av Sions vises protokoller i Norge med vekt på Albert Hiorths religiøse tilnærming*, Masteroppgave i historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo 2010.

Oppslagsverk:

Arntzen, J. G. (red.), *Aschehough og Gyldendals Store norske leksikon*, bd. 4, Kunnskapsforlaget, Oslo 1987.

Bratberg, T., *Trondheim byleksikon*, Kunnskapsforlaget, Oslo 1996.

Cowie, A., P., (red.), *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, fjerde utg., Oxford University Press, Oxford 1989.

Knudsen, T., og A. Sommerfelt. *Norsk riksmålsordbok*, H. Aschehoug & Co, Oslo 1937.

Larsen, Ø. (red.), *Norges leger*, bd. IV, Den norske lægeforening, Oslo 1996.

Pressefolk – Biografiske opplysninger om Norsk presseforbunds medlemmer 1938. 2. utg., A. W. Brøggers boktrykkeri A/S, Oslo 1939.

Anvendte nettsteder:

<http://lisa.aftenposten.no/mobil/device/arkivprod.php>

<http://www.hf.uio.no/iakh/personer/vit/andresn/>

<http://www.hlsenteret.no/forskning/jodisk-historie-og-antisemittisme/joden-som-kulturell-konstruksjon/>

Kildeliste

Aviser:

Aftenposten: Årgangene 1920 – 1925, hentet fra *Aftenpostens* arkivtjeneste på internett, *Aftenposten arkiv*. * Nasjonalbibliotekets digitale arkiv er blitt anvendt som supplement.

Dagbladet: Punktvís undersøkelse gjort i eksemplarer fra 16. til 30. oktober 1924, 1. til 7. januar og 5. til 15. februar 1925.

Statsarkivet i Oslo:

Justissak mot Chaim Moisei Klas i Akers meddomsret, 3/1-1925.

A-10452: Aker kriminaldommer, skifte- og auksjonsforvalterembete, 1897-1966; F: Rettergang, 1890 - 1962; Fb: Domsprotokoller, 1897-1947; Fba: Domsprotokoller, Rekke I: Hovedrekken, 1897 – 1947; L0009: Domsprotokoll, 15.06.1923 - 02.05.1925; Akers meddomsret, sak nr. 228/1924, 3/1-1925: 622-625.

Statsadvokaten i Oslos justisprotokoll 411/1925.

A-10688: Oslo statsadvokatembeter, 1889 – 1996; F: Justisprotokoller og registre; Fa: Justisprotokoller; Faa: Justisprotokoller I: Hovedrekken, 1889 – 1975; L0052.a: Justisprotokoll, 26.01.1925 - 02.12.1925; journalnummer 411/1925: 92.

Statsadvokaten i Oslos justisprotokoll 2327/1924.

A-10688: Oslo statsadvokatembeter, 1889 - 1996; F: Justisprotokoller og registre; Fa: Justisprotokoller; Faa: Justisprotokoller I: Hovedrekken, 1889 - 1975; L0051.a: Justisprotokoll, 24.03.1924 - 26.01.1925; journalnummer 2327/1924: 645.

Dokumenter om familien Klass i Oslo politidistrikts fremmedsaksarkiv.

A-10085: Oslo politidistrikt, 1776 – 1989; E: Forvaltning og fremmedkontroll; Ef: Fremmedkontroll; Efe: Fremmedsaker, 1917 - 1952; L0007 Fremmedsaker, 1917 – 1931; legg om familien Klass.

* Aftenposten Arkiv - <http://lisa.aftenposten.no/mobil/device/arkivprod.php> Hentet 9/5-14. (Krever innlogging.)